

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Κώστας Ν. Θεριανός Νίκος Δ. Φωτόπουλος

ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Β' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Ομάδα προσανατολισμού ανθρωπιστικών σπουδών

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Β΄ Γενικού Λυκείου
Ομάδα προσανατολισμού ανθρωπιστικών σπουδών

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Πρόεδρος: **Σωτήριος Γκλαβάς**

ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ Β΄

Προϊστάμενος: **Πάυλος Φ. Μάραντος**

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Κώστας Ν. Θεριανός, Δρ. Επιστημών της Αγωγής, Κοινωνιολόγος, Εκπαιδευτικός
Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Νίκος Δ. Φωτόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

ΚΡΙΤΕΣ-ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

Χριστίνα Βέικου, Μέλος ΔΕΠ ΑΕΙ, πρ. Σύμβουλος Π.Ι. (συντονίστρια)

Ακριβή Γεωργούση, Σχολ. Σύμβουλος, Master Κοινωνικών Επιστημών

Χαράλαμπος Γ. Καριοφύλλας, Εκπαιδευτικός ΠΕ09, MSc. Οικονομολόγος

ΕΠΟΠΤΕΙΑ – ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Πάυλος Φ. Μάραντος

ΑΝΑΔΟΧΟΣ

Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

Φιλολογική επιμέλεια: **Χρύσα Φραγκιαδάκη**

Εξώφυλλο: **Δώρος Παπαϊωαννίδης**

Σελιδοποίηση: **Χριστίνα Κωνσταντινίδου**

«ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΓΙΑ ΤΑ ΝΕΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ»
της Πράξης «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (ΣΧΟΛΕΙΟ 21ου αιώνα)-ΝΕΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ»
ΜΕ ΚΩΔ. ΟΠΣ 295450, των Αξόνων Προτεραιότητας 1, 2 και 3 – ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ ΠΡΑΞΗ του
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ», που
συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση - Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από
Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007 – 2013).

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Κώστας Ν. Θεριανός • Νίκος Δ. Φωτόπουλος

ΑΝΑΔΟΧΟΣ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Β' Γενικού Λυκείου
Ομάδα προσανατολισμού ανθρωπιστικών σπουδών

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Προλογικό Σημείωμα	9
--------------------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ώρες: 4

1.1 Διάκριση των επιστημών	13
1.1.1 Φυσικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις	13
1.1.2 Κοινωνικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις	14
1.1.3 Διαφορές φυσικών και κοινωνικών επιστημών	14
1.2 Λόγοι εμφάνισης των κοινωνικών επιστημών	15
1.3 Η διεπιστημονικότητα στις κοινωνικές επιστήμες	17
1.4 Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας	19
1.4.1 Συγκριτική μέθοδος	19
1.4.2 Ιστορική μέθοδος	19
1.4.3 Ποσοτική και ποιοτική έρευνα	20
1.4.3.1 Η συνέντευξη	20
1.4.3.2 Η παρατήρηση	20
Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες	22

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

A. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ώρες: 10

2.1 Το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας	27
2.2 Το οικονομικό πρόβλημα	29
2.2.1 Η κατανομή των πόρων	29
2.2.2 Η οικονομική ανάπτυξη	29
2.2.3 Η οικονομική σταθερότητα	30
2.2.4 Η διανομή του εισοδήματος	30
2.2.5 Η επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων	30
2.3 Η γένεση της οικονομικής σκέψης (Ξενοφών, Αριστοτέλης)	31
2.4 Οι αρχές της φυσιοκρατικής σχολής οικονομικής σκέψης	33
2.5 Οι νόμοι της οικονομίας της αγοράς και η διαμόρφωση της τιμής του εμπορεύματος (Ανταμ Σμιθ)	35
2.6 Η θεωρία της αξίας της εργασίας και η διαμόρφωση της τιμής ισορροπίας (Ντέιβιντ Ρικάρντο)	37
2.7 Η ελεύθερη οικονομία και η κρατική ρύθμιση (Τζον Στιούαρτ Μιλ)	39
2.8 Η θεωρία της αξίας της εργατικής δύναμης και του εμπορεύματος (Καρλ Μαρξ) ..	41
2.9 Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος (Τζον Μέυναρντ Κέυνς)	43

2.10 Η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου και η πρόοδος της κοινωνίας (Κόλιν Κλαρκ-Ζαν Φουραστιέ-Τζον Κένεθ Γκάλμπρείθ-Γιόζεφ Σουμπέτερ)	45
---	-----------

B. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ώρες: 4

2.1 Το δουλοκτητικό σύστημα	47
2.2 Το φεουδαρχικό σύστημα	49
2.3 Το καπιταλιστικό σύστημα ή οικονομία της αγοράς	51
2.4 Το σοσιαλιστικό σύστημα ή σχεδιασμένη οικονομία	53
Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ώρες: 4

3.1 Ορισμός και αντικείμενο της κοινωνιολογίας	61
3.2 Βασικά στοιχεία του κοινωνιολογικού στοχασμού: η κοινωνιολογική «φαντασία» κατά Τ. Ρ. Μιλς. Παραδείγματα	63
3.3 Βασικές κοινωνιολογικές σχολές	65
3.3.1 Η Σχολή του Λειτουργισμού	65
3.3.2 Η Σχολή των Συγκρούσεων	67
3.3.3 Η Σχολή της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης	69
3.4 Κοινωνικοί θεσμοί	71
3.4.1 Τι είναι θεσμός	71
3.4.2 Η αναγκαιότητα των θεσμών	72
3.4.3 Λειτουργίες των θεσμών	72
3.4.4 Η κρίση και η αλλαγή των θεσμών	73
3.4.5 Παράδειγμα: ο θεσμός του σχολείου	75
3.5 Κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική κινητικότητα	77
3.5.1 Κοινωνικό στρώμα και κοινωνική τάξη	77
3.5.2 Κοινωνική θέση και κοινωνικός ρόλος	78
3.5.3 Κοινωνική κινητικότητα	80
3.6 Κοινωνικές ανισότητες	83
3.6.1 Αίτια και μορφές κοινωνικών ανισοτήτων	83
3.6.2 Συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων	84
3.6.3 Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός	85
3.6.4 Οι κοινωνικές ανισότητες στην ελληνική κοινωνία	87
3.6.5 Η ισότητα ευκαιριών: ένα διαχρονικό αίτημα	87
Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες	90

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

A. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ ώρες: 7

4.1 Η πολιτική	95
4.1.1 Πολιτική: τέχνη και επιστήμη της διακυβέρνησης	95
4.1.2 Το θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα:	
α. Περισσότερη ισότητα/δικαιοσύνη ή αποτελεσματικότητα	95
β. Η πολιτική υπηρετεί αξίες ή συμφέροντα	96

4.2 Η πόλη-κράτος – Η άμεση δημοκρατία (Αριστοτέλης)	97
4.3 Η αυτοκρατορία – Η μοναρχία (Στωικοί)	99
4.4 Το εθνικό κράτος – Από την απολυταρχία στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία (Μακιαβέλλι, Ο Ηγεμόνας)	101
4.5 Η παγκόσμια κοινότητα – Ο ρόλος των διεθνών οργανισμών	103
4.6 Η σχέση πολιτικής και οικονομίας	105
4.7 Πολιτική ανάπτυξη και υπανάπτυξη	107

B. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ ώρες: 7

4.1 Γενικά περί πολιτικής θεωρίας και ιδεολογίας	110
4.2 Φιλελευθερισμός	112
4.3 Συντηρητισμός	113
4.4 Σοσιαλισμός	114
4.5 Αναρχισμός	116
4.6 Φασισμός	118
4.7 Κοινοτισμός	119
4.8 Πολιτική οικολογία – Περιβαλλοντισμός	121
4.9 Θρησκευτικός φονταμενταλισμός	122
Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες	124

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΝ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ώρες: 6

5.1 Το φαινόμενο της διαφθοράς	129
5.2 Το ηλεκτρονικό εμπόριο	133
5.3 Η μετανάστευση	137
5.3.1 Κατηγορίες και αίτια μετανάστευσης	138
5.3.2 Κοινωνικές-οικονομικές-πολιτικές συνέπειες	140
Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες	142
Βασική ορολογία	145
Βιβλιογραφία	149

Προλογικό Σημείωμα

Ο Αριστοτέλης αναφέρει στα *Ηθικά Νικομάχεια* ότι «η ευτυχία είναι το ανώτερο αγαθό». Την ίδια, σχεδόν, φράση χρησιμοποιεί και ο Μαρξ, αιώνες μετά τον Αριστοτέλη, αναζητώντας τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στις οποίες μπορεί να πραγματοποιηθεί η «ευτυχία του ανθρώπου». Ολόκληρος ο κοινωνικός στοχασμός που μορφοποιήθηκε και συστηματοποιήθηκε, σταδιακά, στις κοινωνικές επιστήμες είχε ως κινητήρια αρχή αυτόν τον σκοπό: την αναζήτηση των τρόπων με τους οποίους θα επιτευχθεί «η ευτυχία των ανθρώπων».

Γι' αυτό και ο κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός στοχασμός στρεφόταν μονίμως σε έναν άξονα, προσπαθούσε να απαντήσει δύο αλληλένδετα ερωτήματα: «Ποιοι είναι οι παράγοντες που δίνουν συγκεκριμένη μορφή και περιεχόμενο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα και πώς οι άνθρωποι μπορούν να οργανώσουν την οικονομία, την κοινωνία και την πολιτεία έτσι ώστε να υπάρξει ευημερία και δικαιοσύνη».

Ο κάθε στοχαστής, ο κάθε θεωρητικός, η κάθε σχολή προσέγγισε την πραγματικότητα με τα δικά της εργαλεία και έδωσε τις δικές της απαντήσεις.

Στο βιβλίο αυτό προσπαθήσαμε να αποτυπώσουμε τις βασικές θεωρήσεις των κοινωνικών επιστημών με τρόπο απλό, συνοπτικό και σε σύνδεση με την πραγματικότητα.

Σκοπός του μαθήματος είναι να εμπεδώσει ο μαθητής ένα σύνολο κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών εννοιών και κατηγοριών που θα τον βοηθήσουν να κατανοήσει την κοινωνική, οικονομική και πολιτική οργάνωση εντός της οποίας ζει και δραστηριοποιείται.

Το βιβλίο αυτό γράφτηκε με πολλή αγάπη για τις κοινωνικές επιστήμες, για το σχολείο, για τους μαθητές.

Το αν και κατά πόσο οι βασικές αρχές των κοινωνικών επιστημών έχουν παρουσιάσει με απλό και ενδιαφέροντα τρόπο θα το κρίνουν οι διδάσκοντες το μάθημα και πρωτίστως οι μαθητές και οι μαθήτριες.

Άλλωστε γι' αυτούς, τελικά, έχει γραφτεί κάθε σχολικό βιβλίο.

Οι Συγγραφείς

1.1 Διάκριση των επιστημών

- 1.1.1 Φυσικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις
- 1.1.2 Κοινωνικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις
- 1.1.3 Διαφορές φυσικών και κοινωνικών επιστημών

1.2 Λόγοι εμφάνισης των κοινωνικών επιστημών**1.3 Η διεπιστημονικότητα στις κοινωνικές επιστήμες****1.4 Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας**

- 1.4.1 Συγκριτική μέθοδος
- 1.4.2 Ιστορική μέθοδος
- 1.4.3 Ποσοτική και ποιοτική έρευνα
  - 1.4.3.1 Η συνέντευξη
  - 1.4.3.2 Η παρατήρηση

ώρες 4

στόχοι

Οι μαθητές/-τριες να μπορούν να:

- διακρίνουν τις επιστήμες με βάση το αντικείμενο που μελετούν και τις μεθόδους που χρησιμοποιούν.
- εξηγούν τη σχέση φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και την ταυτόχρονη διακριτότητά τους.
- εξηγούν την αμφίδρομη σχέση της οικονομίας, των θεσμών και της πολιτικής.
- διακρίνουν τον νόμο των θετικών επιστημών από την τάση των κοινωνικών επιστημών.
- αναλύουν τις μεθόδους και τις τεχνικές των κοινωνικών επιστημών.

• επιστήμη	• μέθοδος (ιστορική,	• πουριτανική ηθική
• εποικοδόμημα	συγκριτική)	• συνέντευξη
• ερωματολόγιο	• νόμος	• τάση
• θεϊκό δίκαιο	• οικονομία	• τρόπος παραγωγής
• θετικισμός	• παρατήρηση	• φαινόμενο
• κοινωνικές επιστήμες	• πείραμα	• φυσικές επιστήμες
• κοινωνιολογία	• πολιτική	• φυσικό δίκαιο

βασική ορολογία

Σπύρος Βασιλείου, *Ο μικρόκοσμος της οδού Γουέμπστερ*, 1975, Εθνική Πινακοθήκη.

1.1 Διάκριση των επιστημών

1.1.1 Φυσικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις

Η λέξη επιστήμη προέρχεται από το ρήμα *επίσταμαι* που σημαίνει την απόκτηση γνώσης, καθώς και την ικανότητα χρησιμοποίησής της. Η επιστήμη προϋποθέτει:

- τη χρήση συστηματικών μεθόδων έρευνας,
- την ανάλυση και ερμηνεία των ευρημάτων της έρευνας
- την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Τα συμπεράσματα μπορεί να επαληθεύονται ή όχι στην πράξη, μπορεί μέσα στο πέρασμα του χρόνου να αλλάξουν, υπό το φως νέων επιστημονικών ανακαλύψεων.

Η **επιστήμη είναι κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο**, διαμορφώνεται και αλλάζει στο πέρασμα του χρόνου, προχωρά ή μένει στάσιμη ανάλογα με τα επιτεύγματά της, αλλά και τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν.

Οι επιστήμες, ανάλογα με το τι μελετούν, χωρίζονται σε **φυσικές** και **κοινωνικές** επιστήμες. Οι πρώτες μελετούν τα φυσικά φαινόμενα. Οι δεύτερες τα κοινωνικά φαινόμενα. **Φαινόμενο** είναι ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται ένα φυσικό ή κοινωνικό συμβάν, είναι οτιδήποτε συλλαμβάνει η συνείδηση του ανθρώπου μέσω των αισθήσεών του, οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό μέσω της ανθρώπινης παρατήρησης.

Οι **φυσικές επιστήμες** μελετούν τα **φυσικά φαινόμενα** και προσπαθούν να βρουν ανάμεσα σε αυτά **σχέσεις αιτίας και αποτελέσματος**. Πώς δηλαδή ένα φαινόμενο σχετίζεται με κάποιο ή κάποια άλλα φαινόμενα. Σκοπός των φυσικών επιστημών είναι η ανάπτυξη καθολικών αιτιατών νόμων, δηλαδή σχέσεων ανάμεσα σε φυσικά φαινόμενα οι οποίες να ισχύουν παντού και πάντα.

Βασικά επιστημονικά εργαλεία των φυσικών επιστημών είναι η **παρατήρηση** και το **πείραμα**.

1.1.2 Κοινωνικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις

Με τον όρο «κοινωνικές επιστήμες» εννοούμε τις επιστήμες που ασχολούνται με τα κοινωνικά φαινόμενα (οικονομικά φαινόμενα, κοινωνικές σχέσεις και προβλήματα, ψυχολογικά φαινόμενα κτλ.).

Οι κοινωνικές επιστήμες δεν διατυπώνουν νόμους, όπως οι φυσικές επιστήμες, αλλά τάσεις. **Τάση** είναι η δυναμική που δημιουργούν τα δεδομένα προς μία κατεύθυνση. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η τάση θα πραγματοποιηθεί. Π.χ., τα υψηλά ποσοστά ανεργίας μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνική εξέγερση. Αυτή είναι τάση, η οποία όμως μπορεί να ακυρωθεί από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες.

Γενικές αρχές των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών είναι:

α) Η γνώση του παρελθόντος, της ιστορίας, ενισχύει την καλύτερη κατανόηση του παρόντος.

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης στο κέντρο της νωπογραφίας του Ραφαήλ *Η Σχολή των Αθηνών* (Βατικανό).

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης θεωρούνται δύο από τους μεγαλύτερους πολιτικούς και κοινωνικούς φιλοσόφους του αρχαίου κόσμου. Ο πρώτος έγραψε, ανάμεσα στα άλλα, την *Πολιτεία* και τους *Νόμους*. Περιέγραψε στα έργα του τη δομή και την οργάνωση μιας ιδανικής πολιτείας. Ο Αριστοτέλης, ανάμεσα στα άλλα, ανέλυσε τα πολιτεύματα της εποχής του και προσπάθησε να ερμηνεύσει τις αιτίες συγκρότησης της κοινωνίας και της πολιτείας. Και οι δύο έκαναν σημαντικές παρατηρήσεις στη μέθοδο προσέγγισης και ανάλυσης των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων. Ενώ ο Πλάτων αναζητούσε την ερμηνεία των φαινομένων στον κόσμο των ιδεών, ο Αριστοτέλης στρεφόταν προς τα ίδια τα φαινόμενα, κάνοντας γενικεύσεις μόνο μετά την εξαντλητική έρευνά τους. Στο έργο των δύο φιλοσόφων συναντάμε τη χρήση της επαγωγής και της παραγωγής.

Η **επαγωγή** είναι η εξαγωγή συμπεράσματος από το ειδικό προς το γενικό. Κάθε άνθρωπος είναι θνητός. Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί.

Η **παραγωγή** είναι εξαγωγή συμπεράσματος από το γενικό προς το ειδικό. Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί. Άρα και αυτός ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι θνητός.

Ο Γαλιλαίος επιδεικνύει το τηλεσκόπιο στον Δόγη της Βενετίας (νωπογραφία του Μπερντίνι).

Ο Γαλιλαίος είναι παράδειγμα του πώς η ανάπτυξη της επιστήμης παρεμποδίστηκε από αντιλήψεις, προλήψεις και προκαταλήψεις της εποχής.

Το μικρό απόσπασμα από την 4η σκηνή του θεατρικού έργου του Μπέρτολ Μπρεχτ *Ο βίος του Γαλιλαίου*, όπου ο Γαλιλαίος ελπίζει μάταια να πείσει, με τη χρήση του τηλεσκοπίου, δύο πανεπιστημιακούς, έναν μαθηματικό και έναν φιλόσοφο ότι, σε αντίθεση με όσα γράφουν οι αρχαίοι συγγραφείς, υπάρχουν πλανήτες που κινούνται, είναι ενδεικτικό του κλίματος της εποχής. Οι πανεπιστημιακοί απαντούν στον Γαλιλαίο ότι δεν θα κοιτάζουν μέσα από το κιάλι του, διότι δείχνει πράγματα που δεν υπάρχουν. Συμβουλεύουν μάλιστα τον ίδιο να μελετήσει τα σχολικά βιβλία της εποχής.

Εργασία: Οι μαθητές να βρουν το σχετικό απόσπασμα από το έργο του Μπρεχτ και να το μελετήσουν. Επίσης, μπορούν να το παρουσιάσουν και δραματοποιημένο (παιχνίδι ρόλων), στην τάξη.

β) Η γνώση άλλων πολιτισμών βοηθάει την καλύτερη κατανόηση του δικού μας πολιτισμού.

γ) Η γνώση ότι οι κανόνες, οι αξίες και οι ρυθμίσεις που ισχύουν στην κοινωνία μας και διέπουν την καθημερινή μας ζωή έχουν δημιουργηθεί σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και μπορεί να αλλάξουν στο μέλλον.

δ) Η κατανόηση της αλληλεξάρτησης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων.

1.1.3 Διαφορές φυσικών και κοινωνικών επιστημών

Οι φυσικές επιστήμες διαφέρουν από τις κοινωνικές. Επιγραμματικά, οι διαφορές τους εστιάζονται στα εξής σημεία:

α) Τα κοινωνικά φαινόμενα δεν είναι ίδια με τα φυσικά φαινόμενα. Τα κοινωνικά φαινόμενα παράγονται από ανθρώπους. Κατά συνέπεια, η μελέτη τους δεν μπορεί να γίνει αν δεν γνωρίζουμε τι νόημα δίνουν οι άνθρωποι στη συμπεριφορά τους, αλλά και πώς ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των άλλων ανθρώπων. Ένας διαπληκτισμός ανάμεσα σε δύο φίλους είναι ένα συμβάν. Όμως, δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε το συμβάν αν δεν μάθουμε ποιος είναι ο λόγος που οδήγησε τον καθένα από αυτούς στον διαπληκτισμό. Η αύξηση της τιμής του πετρελαίου δημιουργεί τάσεις (αύξηση των τιμών, ανεργία, πόλεμος), όμως κανείς δεν μπορεί να προβλέψει με σιγουριά τι θα γίνει τελικά. Υπάρχουν οι αποφάσεις και οι ενέργειες των ανθρώπων (κυβερνήσεις, κινήματα, κόμματα) που καθορίζουν, τελικά, την πορεία των πραγμάτων. Αντίθετα, η βροχή, το χιόνι, ο σεισμός συμβαίνουν παρά τη θέληση των ανθρώπων.

β) Οι άνθρωποι τροποποιούν τη συμπεριφορά τους όταν είναι αντικείμενα έρευνας. Οι άνθρωποι, όταν είναι υπό παρατήρηση, συμπεριφέρονται τελείως διαφορετικά. Αυτό δεν συμβαίνει με τα φυσικά φαινόμενα. Η βροχή δεν αλλάζει δύναμη επειδή την παρακολουθεί ο μετεωρολόγος. Ο καθηγητής, όμως, μπορεί να αλλάξει τρόπο διδασκαλίας όταν ένας ερευνητής παρακολουθεί το μάθημά του. Ο πωλητής μπορεί να αλλάξει την τιμή των προϊόντων του, αν διαπιστώσει ότι ελέγχεται για αυτές.

Αυτές τις διαφορές πρέπει να τις έχουμε υπόψη μας όταν μελετάμε τις κοινωνικές επιστήμες και όταν συζητάμε για οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα.

1.2 Λόγοι εμφάνισης των κοινωνικών επιστημών

Στην Αρχαία Ελλάδα, ο προβληματισμός στα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα συνδέθηκε με τον ορθό λόγο, την προσπάθεια δηλαδή να ερμηνευτούν τα φαινόμενα αυτά με τη λογική και όχι με προσφυγή σε μύθους. Ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Σωκράτης, οι σοφιστές, ο Ξενοφών ανέπτυξαν σημαντικές έννοιες, πολλές από τις οποίες χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα στις κοινωνικές επιστήμες. Δεν είναι τυχαίο ότι η έκρηξη αυτή του κοινωνικού στοχασμού γίνεται σε εποχή δημοκρατίας και ανάπτυξης της οικονομίας. **Επιγραμματικά, ο κοινωνικός στοχασμός χρειάζεται δύο προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσει:**

α) την ύπαρξη καλλιεργημένων ομάδων (διανοούμενοι, φιλόσοφοι, καλλιτέχνες, επιστήμονες κτλ.).

β) συνθήκες ελευθερίας προκειμένου οι ιδέες να αναπτυχθούν και να διακινηθούν ελεύθερα.

Ο κοινωνικός προβληματισμός καταπνίγηκε τον Μεσαίωνα. Εμφανίστηκε ξανά στην Αναγέννηση. **Από την Αναγέννηση μέχρι τον 19ο αιώνα**, οι σημαντικότερες αλλαγές είναι:

α) Η **ανάπτυξη του εμπορίου**, η οποία κορυφώνεται την εποχή των ανακαλύψεων. Οι **ανακαλύψεις** (τέλη του 15ου αιώνα) δεν φέρνουν μόνο πλούτο. Φέρνουν γνώσεις και επαφή με άλλους πολιτισμούς.

β) Η **αμφισβήτηση της Παπικής Εκκλησίας** και της βασιλικής εξουσίας. Σε αυτό συνέβαλε η **Μεταρρύθμιση** (κίνηση του 16ου αιώνα στη Γερμανία που διέσπασε την Καθολική Εκκλησία).

γ) Η **Βιομηχανική Επανάσταση**, που επέφερε την οργάνωση της εργασίας σε **εργοστάσια**, νέες γνώσεις και τεχνολογία, ανάπτυξη των **πόλεων**.

δ) Η εμφάνιση των **εθνικών κρατών** και η ανάγκη για διευθέτηση των οικονομικών υποθέσεων και της διοίκησής τους.

ε) Η εμφάνιση και ανάπτυξη της **τυπογραφίας**, που βοήθησε τη διάδοση των ιδεών.

στ) Η **ανάπτυξη των φυσικών επιστημών**, οι οποίες ανοίγουν δρόμο για την απελευθέρωση από τις προλήψεις του Μεσαίωνα.

Αυτές οι εξελίξεις στην οικονομία, την κοινωνία, την πολιτική και την τεχνολογία οδήγησαν στην **ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών**. Ειδικότερα:

α) Οικονομία. Το κράτος και το εμπόριο απαιτούν αναπτυγμένα συστήματα για την οικονομική τους διαχείριση. Τον 16ο-17ο αιώνα κυριαρχεί ο **μερκαντιλισμός**, που προτείνει ρύθμιση της οικονομίας από το κράτος, υψηλούς δασμούς για τα εισαγόμενα προϊόντα, καμία φορολόγηση για τα εξαγόμενα προϊόντα. Γι' αυτό και ο μερκαντιλισμός χαρακτηρίστηκε «οικονομικός εθνικισμός», καθώς προσπαθεί να προασπίσει τα συμφέροντα της δικής του χώρας σε βάρος των άλλων. Τον 18ο αιώνα, εμφανί-

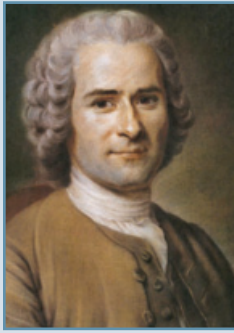
Ιερώνυμος Μπος, *Η θεραπεία της τρέλας*, 1480 (Μουσείο Πράντο, Μαδρίτη).

Αλληγορία της δεισιδαιμονίας και της άγνοιας. Στον **Μεσαίωνα**, ο **θεοκρατικός δογματισμός** κατέπνιξε τον κοινωνικό στοχασμό. Κυριάρχησε ο **σχολαστικισμός**, όπου τα πάντα συγκρίνονταν με τη Βίβλο ή τα κείμενα του Αριστοτέλη. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές δημιούργησαν τους όρους για το ξεπέραςμα του Μεσαίωνα.

Πρωτοπόροι της φιλοσοφίας και των επιστημών:

- **Φράνσις Μπέικον** (ή Βάκων, 1561-1626): κάθε επιστημονική θέση πρέπει να επαληθεύεται με πείραμα για να γίνεται αποδεκτή.
- **Ρενέ Ντεκάρτ** (ή Καρτέσιος, 1596-1650): η συστηματική αμφιβολία είναι ο μόνος δρόμος προς την αληθινή γνώση.
- **Τζον Λοκ** (1632-1704): οι άνθρωποι έχουν **απαραβίαστα φυσικά δικαιώματα** (ζωής, ελευθερίας, περιουσίας).
- **Ισαάκ Νιούτον** (ή Νεύτων, 1642-1727): με την επαγωγική μέθοδο (πορεία από το ειδικό στο γενικό) διατύπωσε τον νόμο της παγκόσμιας έλξης.

Ζαν Ζακ Ρουσό

ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

1. Φυσικά δικαιώματα

Όλοι οι άνθρωποι έχουν ίσα δικαιώματα (ζωής, ιδιοκτησίας, ισότητας απέναντι στον νόμο, ελευθερίας σκέψης).

2. Θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου (Τζον Λοκ)

Υπάρχει ένα συμβόλαιο κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Αν οι πρώτοι γίνουν τυραννικοί, τότε οι δεύτεροι έχουν το δικαίωμα να αντισταθούν. Ο Ρουσό, επίσης, θεωρεί ότι ο λαός πρέπει να έχει την εξουσία και όχι οι ηγεμόνες.

3. Γενική βούληση (Ζαν Ζακ Ρουσό)

Εκφράζεται με τη συμμετοχή του λαού στη λήψη των αποφάσεων.

4. Η διάκριση των εξουσιών (Μοντεσκιέ)

Όχι ένας αλλά πολλοί φορείς και είδη εξουσίας, για να αποφεύγονται οι αυθαιρεσίες:

- **εκτελεστική εξουσία** που εφαρμόζει τους νόμους
- **νομοθετική** εξουσία που θα νομοθετεί (βουλή)
- **δικαστική εξουσία** που ελέγχει την τήρηση των νόμων (δικαστήριο).

ζονται στη Γαλλία οι **φυσιοκράτες**, οι οποίοι υποστηρίζουν την ελευθερία των συναλλαγών.

β) Πολιτική. Εμφανίζεται η **Σχολή του Φυσικού Δικαίου** (17ος αιώνας), η οποία ανάγει το δίκαιο στη φύση (όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι) υποκαθιστώντας το **θεϊκό δίκαιο του Μεσαίωνα** (η κοινωνική τάξη είναι δοσμένη από τον Θεό). Στην Αγγλία (τέλος 17ου αιώνα) και τη Γαλλία (18ος αιώνας) εμφανίστηκε το **κίνημα του Διαφωτισμού**. Οι Διαφωτιστές άνοιξαν δρόμους στις κοινωνικές επιστήμες, καθώς απέρριπταν κάθε αυθεντία και αποδέχονταν τη λογική ως το μόνο έγκυρο μέσον ερμηνείας του κόσμου.

Τον **19ο αιώνα** κυριαρχεί ο **θετικισμός**, η αντίληψη ότι η έρευνα των κοινωνικών φαινομένων θα γίνει επιστήμη μόνο αν μελετήσει τα κοινωνικά φαινόμενα σαν να ήταν φυσικά φαινόμενα, χρησιμοποιώντας τις μεθόδους των φυσικών επιστημών προκειμένου να βρεθούν σχέσεις αιτίας-αποτελέσματος ανάμεσα τους και να διατυπωθούν καθολικοί κοινωνικοί νόμοι.

Τα **κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά προβλήματα** της εποχής ήταν το αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών. Πώς θα αντιμετωπίζονταν αυτά τα προβλήματα; **Πώς μπορούν οι άνθρωποι να επιτύχουν ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη;** Αυτό το ερώτημα, **η σύζευξη της ευημερίας με τη δικαιοσύνη, ήταν το κεντρικό ερώτημα των κοινωνικών επιστημών την εποχή της συγκρότησής τους.**

Ήδη, ο **Άνταμ Σμιθ** (Adam Smith, 1723-1790) από τα τέλη του 18ου αιώνα είχε συνδέσει την **οικονομία** με την **ηθική**. Στο επίκεντρο της σκέψης του ήταν το πώς ο καπιταλισμός θα μπορέσει να δημιουργήσει οικονομική ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη. Μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού ήταν, για τον Σμιθ, η **ελεύθερη αγορά**.

γ) Κοινωνιολογία. Ο **Αύγουστος Κοντ** (Auguste Comte, 1778-1857) δημιούργησε τον όρο «κοινωνιολογία». Μια νέα επιστήμη που θα ανακάλυπτε, κατά τον Κοντ, τις αιτίες των κοινωνικών προβλημάτων ώστε αυτά να αντιμετωπιστούν. Η κοινωνιολογία ήταν το μέσο ευημερίας της κοινωνίας. Ο Κοντ έφτιαξε σχέδια οργάνωσης της γαλλικής κοινωνίας, στηριγμένα στην κοινωνιολογία, με σκοπό έναν καλύτερο κόσμο.

Ο **Μαρξ** (Karl Marx, 1818-1883), τον 19ο αιώνα, ανέλυσε τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και συμπέρανε ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που στηρίζεται στην **ανισότητα** και την **εκμετάλλευση**. Η λύση γι' αυτόν δεν ήταν η ελεύθερη αγορά αλλά η **σχεδιασμένη οικονομία** και η **κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής** σε ένα κράτος, τη διοίκηση του οποίου θα την έχει αναλάβει η εργατική τάξη και οι σύμμαχοί της. Το πλεόνασμα της κρατικοποιημένης παραγωγής θα μοιραζόταν στους ανθρώπους ανάλογα με τις ανάγκες τους (σοσιαλισμός).

1.3 Η διεπιστημονικότητα στις κοινωνικές επιστήμες

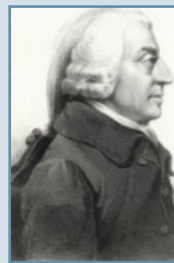
Η οικονομία, η κοινωνία, η πολιτική και η πολιτιστική ζωή δεν εξελίσσονται απομονωμένα μεταξύ τους. Η μελέτη τους από ξεχωριστούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών (Πολιτική Οικονομία, Κοινωνιολογία, Πολιτική Επιστήμη, Δίκαιο, Ψυχολογία, κτλ.) γίνεται, σε μεγάλο βαθμό, για λόγους εμβάθυνσης. Κανένας σύγχρονος κοινωνικός επιστήμονας δεν υποστηρίζει ότι το δίκαιο ή το κράτος υπάρχουν ανεξάρτητα από την οικονομία. Επίσης, δεν μπορεί να υπάρξει σοβαρή κοινωνιολογική μελέτη ενός φαινομένου, χωρίς να λάβει υπόψη της την κατάσταση της οικονομίας, του δικαίου, του κράτους, της πολιτικής εντός των οποίων εκδηλώνεται το κοινωνικό φαινόμενο. **Οικονομία, κοινωνία, πολιτεία είναι άρρηκτα δεμένες μεταξύ τους με σχέσεις αλληλεπίδρασης.**

Αυτή τη σχέση την κατανόησαν μεγάλοι κοινωνικοί στοχαστές και επιστήμονες, οι οποίοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα της εποχής τους.

Ο **Ανταμ Σμιθ**, με το έργο του *Ο πλούτος των εθνών* (1776), επιχείρησε να δώσει ένα συνολικό σχέδιο για την οργάνωση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Δεν διέκρινε την οικονομία ως ξεχωριστό πεδίο από την κοινωνία. Θεώρησε, όμως, κινητήριο μοχλό για την ευημερία της κοινωνίας την ελεύθερη αγορά και την οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων που προσπαθούσαν να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους.

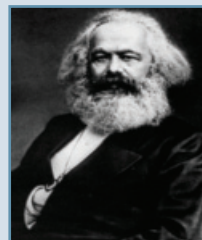
Οι οικονομολόγοι της Κλασικής Σχολής (**Μάλθους, Ρικάρντο και Μιλ**) επιχειρούσαν, επίσης, με το έργο τους να διαμορφώσουν την επιστήμη της κοινωνίας. Δεν αποσύνδεαν την οικονομία από την κοινωνία και την πολιτική. Γι' αυτό και χρησιμοποιούσαν τον όρο «πολιτική οικονομία». Θεωρούσαν ότι μέσω οικονομικών ρυθμίσεων μπορεί να επέλθει ευημερία και δικαιοσύνη. Οι μισθοί, η απασχόληση, οι τιμές των προϊόντων, η παραγωγικότητα αποτελούν για τους κλασικούς οικονομολόγους οικονομικά αλλά ταυτόχρονα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

Ο **Καρλ Μαρξ**, επίσης, δεν απομονώνει την οικονομία από την κοινωνία και την πολιτική. Ο Μαρξ αντιμετωπίζει τις κοινωνίες ως **οικονομικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς**. Στη **βάση** κάθε οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού βρίσκεται ο **τρόπος παραγωγής**, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο οι άνθρωποι παράγουν τα προϊόντα. Ο τρόπος παραγωγής περιλαμβάνει τα **μέσα παραγωγής** (έδαφος, εργαλεία, μηχανές, εργοστάσια) και τις **σχέσεις παραγωγής** (ποιος έχει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και με τι σχέσεις εργάζονται οι άνθρωποι σε αυτά: είναι δούλοι που ανήκουν στον ιδιοκτήτη τους και δεν έχουν κανένα δικαίωμα; είναι εργάτες που εργάζονται με μισθό, αλλά ταυτόχρονα είναι πολίτες και μπορούν να συνδικαλιζονται;). Πάνω στον τρόπο παραγωγής (βάση) υψώνεται το **εποικοδόμημα** (είδος εξουσίας, εκπαί-

Ανταμ Σμιθ
(1723-1790)

Καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης. Έθεσε τα θεμέλια της θεωρίας της ελεύθερης αγοράς. Ο Σμιθ θεωρούσε ότι κάθε άνθρωπος, κινηγώντας το προσωπικό του συμφέρον, ωφελεί και την κοινωνία. Π.χ. ο φούρναρης παρασκευάζει ψωμί, όχι από ανθρωπισμό αλλά για το κέρδος. Όμως, η πράξη του αυτή ευνοεί την κοινωνία που έχει στη διάθεσή της ψωμί. Διαφορετικά, αν η κοινωνία περίμενε να ικανοποιήσει τις ανάγκες της από τη φιλανθρωπία, τότε δεν θα είχε τα απαραίτητα αγαθά και τις υπηρεσίες. Το έργο του *Ο πλούτος των εθνών* θεωρείται από τα θεμελιώδη έργα των κοινωνικών επιστημών.

Καρλ Μαρξ
(1818-1883)

Γερμανός φιλόσοφος, οικονομολόγος, πολιτικός στοχαστής. Για τις πολιτικές του ιδέες εξορίστηκε και έζησε στο Παρίσι, τις Βρυξέλλες και το Λονδίνο. Έζησε τη σύγκρουση κεφαλαιοκρατών και εργατών που οδήγησε στις επαναστάσεις του 1848. Το θεωρητικό του έργο επηρέασε το εργατικό κίνημα και τη σύγχρονη πολιτική σκέψη. Ο Έλληνας πολιτικός στοχαστής Νίκος Πουλαντζάς, θέλοντας να δείξει τη σημασία της σκέ-

ψης του Μαρξ, έγραψε: «Κάθε πολιτική θεωρία [...] είτε είναι διάλογος με τον μαρξισμό είτε αναμέτρηση μαζί του» (Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, σ. 14).

Εμίλ Ντυρκέμ
(1858-1917)

Γάλλος κοινωνιολόγος. Υποστήριξε ότι τα κοινωνικά φαινόμενα πρέπει να μελετούνται ως «πράγματα». Εστίασε στον καταμερισμό εργασίας. Κάθε κοινωνία έχει έναν καταμερισμό εργασίας. Παλαιότερα, οι άνθρωποι έκαναν περισσότερες εργασίες, καθώς αυτές ήταν απλούστερες. Ο ίδιος άνθρωπος ήταν αγρότης, ψαράς, χτίστης και πολεμιστής. Στις σύγχρονες κοινωνίες κάτι τέτοιο είναι αδύνατο. Ο καθένας ασκεί κάποια συγκεκριμένη και εξειδικευμένη εργασία. Η αλλαγή στον καταμερισμό εργασίας επιφέρει και αλλαγές στην ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων. Ο **περιορισμένος καταμερισμός εργασίας** οδηγεί στη **μηχανική αλληλεγγύη**. Οι άνθρωποι λειτουργούν περισσότερο ως ομάδα, έχουν ομοιογένεια, η ατομικότητα είναι περιορισμένη ενώ η ομάδα καταστέλλει (ποινές, εξορία) το μέλος που δεν τηρεί τους κανόνες της. Ο **ανεπτυγμένος καταμερισμός εργασίας** οδηγεί στην **οργανική αλληλεγγύη**.

Οι άνθρωποι ζουν σε πολυπληθείς κοινωνίες που τις χαρακτηρίζει η ανομοιογένεια. Οι σχέσεις τους θεμελιώνονται στη διαφορετική εργασία που κάνει ο καθένας και διέπονται από το δίκαιο (νόμοι) που στηρίζεται στα δικαιώματα των μελών και όχι στην καταστολή.

δευση, νομοθεσία, ψυχαγωγία, τέχνη, επιστήμη). Βάση και εποικοδόμημα αλληλεπιδρούν το ένα στο άλλο. Αυτοί που έχουν τα μέσα παραγωγής θέλουν οι θεσμοί (νόμοι, εκκλησία, εκπαίδευση) να προστατεύουν τα προνόμιά τους και να δικαιολογούν την κυριαρχία τους. Π.χ. στη φεουδαρχία, τα μέσα παραγωγής ανήκουν στους γαιοκτήμονες φεουδάρχες. Οι δουλοπάροικοι εργάζονται σε αυτά. Η εκκλησία, το δίκαιο κτλ. προστατεύουν τα συμφέροντα των φεουδαρχών, προσπαθώντας να πείσουν τους δουλοπάροικους ότι αυτή η κοινωνική κατάσταση –αρνητική και εκμεταλλευτική γι' αυτούς– είναι κάτι που δεν μπορεί να αλλάξει. Όταν αλλάζει η βάση, αλλάζει και το εποικοδόμημα. Όταν η οικονομία από φεουδαρχική γίνεται καπιταλιστική, τότε αλλάζουν και οι θεσμοί του εποικοδομήματος. Εμφανίζεται νέο δίκαιο, νέα εκπαίδευση κτλ. που να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες του τρόπου παραγωγής.

Ο **Εμίλ Ντυρκέμ** (Emile Durkheim, Γαλλία, 1858-1917) προσπάθησε να μελετήσει τα κοινωνικά γεγονότα σαν «πράγματα» προκειμένου να κατανοήσει την κοινωνική μεταβολή της εποχής του. Κλειδί της μεταβολής ήταν ο **καταμερισμός της εργασίας** (οικονομία), ο οποίος γίνεται όλο και πιο περίπλοκος στις βιομηχανικές κοινωνίες, δημιουργώντας νέες αξίες και νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων (κοινωνία). Οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές επιδρούν στη συνείδηση των ανθρώπων και την οργάνωση της κοινωνίας και της πολιτείας (πολιτική, ιδεολογία, νόμοι, τρόπος που αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τον κόσμο, ηθική κτλ.).

Ο **Μαξ Βέμπερ** (Max Weber, Γερμανία, 1864-1920), αν και αναγνώρισε τη σημασία της οικονομίας στη διαμόρφωση της κοινωνίας και της πολιτείας, έδωσε βαρύτητα στις αξίες, τις ιδέες των ανθρώπων και τους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύουν τον κόσμο. Το ερώτημα που έθεσε ο Βέμπερ ήταν: γιατί ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε στην Δυτική Ευρώπη και όχι αλλού;

Ο Βέμπερ θεωρεί ότι ο προτεσταντισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να αναπτυχθεί ο καπιταλισμός στην Δυτική Ευρώπη. Χαρακτηριστικό του προτεσταντισμού είναι η **πουριτανική ηθική**, η οποία προωθεί έναν αυστηρά ασκητικό τρόπο ζωής. Ο πουριτανός αποφεύγει τις εγκόσμιες απολαύσεις (ακριβά ρούχα, πλούσια γεύματα, πολυτελή σπίτια κτλ.). Ενδιαφέρεται κυρίως για το πώς θα κάνει οικονομίες για να μπορέσει η επιχείρησή του να αναπτυχθεί. Γι' αυτό και ο καπιταλισμός δεν αναπτύχθηκε στις πόλεις της Ιταλίας, όπου οι πλούσιοι ενδιαφέρονταν για την πολυτέλεια και τα έργα τέχνης (Μέδικοι στη Φλωρεντία), αλλά σε περιοχές όπου οι πλούσιοι ήταν πουριτανοί, ζούσαν βίο λιτό και εστίασαν στην ανάπτυξη των επιχειρήσεών τους.

1.4 Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας

1.4.1 Συγκριτική μέθοδος

Η σύγκριση αποτελεί καθημερινή πρακτική. Διαμορφώνουμε άποψη μέσω της σύγκρισης. Οι προτάσεις «η εγκληματικότητα στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις είναι μεγαλύτερη σε σχέση με το παρελθόν», «οι άνθρωποι στις αναπτυγμένες χώρες ζουν καλύτερα απ' ό,τι οι άνθρωποι που κατοικούν στις φτωχές χώρες» είναι παραδείγματα σύγκρισης. Στις κοινωνικές επιστήμες, η σύγκριση είναι ένα χρήσιμο και ευρύτατα διαδεδομένο μεθοδολογικό εργαλείο.

Οι κοινωνικοί επιστήμονες συγκρίνουν φαινόμενα, θεσμούς, καταστάσεις ανάμεσα σε χώρες όσο και ανάμεσα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Η σύγκριση μπορεί να τους οδηγήσει σε γόνιμα αποτελέσματα. Μεγάλοι κοινωνικοί επιστήμονες, όπως ο Βέμπερ και ο Ντυρκέμ, στήριξαν τη δουλειά τους στη συγκριτική μέθοδο.

Ο Βέμπερ προσπάθησε να αναλύσει την έννοια, τις λειτουργίες και τον ρόλο που έπαιξε η πόλη στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική. Για να το επιτύχει αυτό σύγκρινε πόλεις (χαρακτηριστικά, οργάνωση, δομή, λειτουργία, σύνθεση κτλ.) διαφορετικών κοινωνιών και διαφορετικών εποχών. Σύγκρινε τις πόλεις της αρχαιότητας μεταξύ τους (Δύση-Ανατολή), τις πόλεις της μεσαιωνικής Ευρώπης και της Ανατολής την ίδια περίοδο κτλ. Από τη σύγκριση κατόρθωσε να δημιουργήσει κατηγορίες και ταξινομήσεις πόλεων: η «πόλη με διοικητική λειτουργία», η «πόλη-παζάρι» που έχει ως κύριο χαρακτηριστικό το εμπόριο κτλ.

Μέσω της σύγκρισης, κατέληξε στον διαφορετικό χαρακτήρα που είχαν οι πόλεις και στον σημαντικό ρόλο που έπαιζαν στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις κάθε εποχής.

Ο Ντυρκέμ εργάστηκε, επίσης, στη λογική της συγκριτικής μεθόδου. Μελέτησε τα κοινωνικά αίτια της αυτοκτονίας. Η αυτοκτονία ως πράξη ήταν στην εποχή του Ντυρκέμ ένα ατομικό φαινόμενο, μια ατομική επιλογή. Ο Ντυρκέμ προσπάθησε να την αναλύσει ως κοινωνικό φαινόμενο. Σύγκρινε τις στατιστικές των αυτοκτονιών στις διάφορες περιοχές της Γαλλίας με άλλα κοινωνικά φαινόμενα όπως η θρησκευτική πίστη, ο γάμος και το διαζύγιο, η ζωή στα αστικά κέντρα. Κατέληξε ότι στην αυτοκτονία καταλήγουν συχνότερα άνθρωποι χωρίς ισχυρές θρησκευτικές πεποιθήσεις και ευτυχισμένο γάμο, καθώς και άτομα μοναχικά χωρίς ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς και φιλίες.

1.4.2 Ιστορική μέθοδος

Η ιστορική μέθοδος χρησιμοποιείται ευρύτατα από τις κοινωνικές επιστήμες. Αποτελεί προσπάθεια αναζήτησης δεδομένων από παλαιότερες εποχές. Αν και η ιστορική μέθοδος αποτελεί προνομιακό πεδίο της ιστορίας, τα τελευταία χρόνια η ιστορική έρευνα στους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς έχει φωτίσει

Μαξ Βέμπερ
(1864-1920)

Γερμανός κοινωνικός επιστήμονας. Στο έργο του *Οικονομία και Κοινωνία* προσπάθησε να διατυπώσει τις θεμελιώδεις έννοιες και μεθόδους των κοινωνικών επιστημών.

Στις αναλύσεις του διέκρινε τον **προκαπιταλιστικό** από τον **καπιταλιστικό τύπο αστού**. Ο πρώτος κερδίζει χρήματα και τα επενδύει κυρίως στο ευ ζην. Ο δεύτερος τα επενδύει κυρίως στην παραπέρα ανάπτυξη της επιχείρησής του.

Η ταξινόμηση του Βέμπερ μάς βοηθάει να κατανοήσουμε τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν. Ο πλούτος, ο φθόνος και η απληστία υπήρχαν πάντα. Όμως, δεν είναι επαρκή κίνητρα για να οδηγήσουν στη δημιουργία μιας επιχείρησης με σκοπό το κέρδος. Για παράδειγμα, οι Φούγκερ ήταν οικογένεια ισχυρών τραπεζιτών του 16ου αιώνα. Όμως, οι απόγονοί τους προτίμησαν να απολαύσουν τον συσσωρευμένο πλούτο παρά να ζήσουν τις περιπέτειες και τους κινδύνους της επιχειρηματικότητας. Έτσι, εμφανίστηκαν νέοι επιχειρηματίες που είχαν ιδέες, ζούσαν λιτά για να επενδύουν στην επιχείρησή τους και πήραν αυτοί τα ηνία της οικονομίας στα χέρια τους με το πέρασμα του χρόνου. Αργότερα, απέκτησαν και πολιτική δύναμη εκτοπίζοντας τις παλιές πλούσιες οικογένειες στο περιθώριο της ιστορίας.

Χρύσα Βαρδέα, *Times Square*, 1970-1973, Εθνική Πινακοθήκη.

Οι κοινωνικές επιστήμες επιχειρούν να κατανοήσουν τον σύνθετο, πολύπλοκο και ταυτόχρονα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών. Τα όσα γράφει ο Ρόμπερτ Χεϊλμπρόνερ είναι χαρακτηριστικά:

«...στην πραγματικότητα, η ύπαρξη της κοινωνίας κρέμεται από μια κλωστή. Μια σύγχρονη κοινότητα βρίσκεται στο έλεος χιλιάδων κινδύνων: αν οι αγρότες δεν έχουν αρκετά μεγάλες σοδειές, αν οι σιδηροδρομικοί αποφασίσουν να γίνουν βιβλιοπώλες ή οι βιβλιοπώλες να γίνουν σιδηροδρομικοί, αν υπάρξουν ελάχιστοι ανθρακωρύχοι, ελάχιστοι εργάτες χάλυβα [...] με μια λέξη αν δεν καλυφθεί οποιαδήποτε από τις χιλιάδες αλληλένδετες ανάγκες, ο βιομηχανικός τομέας θα αποδιοργανωθεί [...] Κάθε μέρα η κοινότητα αντιμετωπίζει τον κίνδυνο της κατάρρευσης όχι από δυνάμεις της φύσης αλλά από τις απρόβλεπτες εκδηλώσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς».

(Robert L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

σημαντικά το παρελθόν. Η ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών και η χρήση τους στην ιστορική έρευνα εμπλούτισε και τις ίδιες και την ιστορία. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τι έγινε στο παρελθόν γνωρίζοντας μόνο ονόματα σημαντικών ιστορικών προσώπων και ημερομηνίες. Πρέπει να γνωρίσουμε και τις συνθήκες της εποχής, την κατάσταση της οικονομίας, την οργάνωση των κοινωνιών και των πολιτειών. Όπως, επίσης, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την οικονομία, την κοινωνία και την πολιτεία της εποχής μας χωρίς να γνωρίζουμε την ιστορική τους προέλευση.

1.4.3 Ποσοτική και ποιοτική έρευνα

Παραδοσιακά, η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες χωρίζεται σε ποσοτική και ποιοτική. Η ποσοτική έρευνα μελετά μετρήσιμα μεγέθη και χρησιμοποιεί κυρίως τη στατιστική. Θέτει ερωτήματα όπως «πόσο μεταβλήθηκε η τιμή ενός προϊόντος», «πόσοι μαθητές φοιτούν στο λύκειο», «ποια είναι η επίδοσή τους». Η ποσοτική έρευνα εργάζεται με τη στατιστική και τα ερωτηματολόγια. Οι δημοσκοπήσεις είναι, κυρίως, μορφές ποσοτικής έρευνας (πόσοι ψηφίζουν κάποιο κόμμα).

Η ποιοτική έρευνα ενδιαφέρεται για διαδικασίες, διεργασίες, τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο. Θέτει ερωτήματα όπως «γιατί αυτοί οι μαθητές έχουν καλύτερη επίδοση από άλλους», «τι συμβαίνει στο σχολείο τους και αποδίδουν καλύτερα», «τι συμβαίνει στην οικογένειά τους», «πώς οργανώνουν οι ίδιοι τη μελέτη τους».

1.4.3.1 Η συνέντευξη

Η συνέντευξη είναι μια τεχνική για να συλλέξουμε πληροφορίες. Η συνέντευξη δεν έχει τη δυνατότητα να συλλέξει δεδομένα από πολλά άτομα, όπως το ερωτηματολόγιο. Όμως, αυτό που χάνει σε έκταση το κερδίζει σε βάθος. Η συνέντευξη, για παράδειγμα, μπορεί να μας αποκαλύψει γιατί οι καταναλωτές προτιμούν ένα προϊόν ανάμεσα σε άλλα με την ίδια τιμή. Στη συνέντευξη, ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να κάνει διευκρινιστικές ερωτήσεις στον ερωτώμενο. Αυτή τη δυνατότητα δεν την έχει στο ερωτηματολόγιο.

1.4.3.2 Η παρατήρηση

Η παρατήρηση χρησιμοποιείται ευρύτατα στην ποιοτική έρευνα. Η παρατήρηση ενός φαινομένου, των προσώπων που δρουν σε αυτό βοηθάει στην κατανόησή του. Η παρατήρηση μαθημάτων ενός εκπαιδευτικού μάς βοηθά να κατανοήσουμε τι συμβαίνει στη διδασκαλία του. Η παρατήρηση μιας παρέας νέων μάς βοηθά να ερμηνεύσουμε τι σκέφτονται, γιατί ντύνονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο, γιατί ακούν κάποιο είδος μουσικής.

Συνοπτικά, τα βασικά είδη έρευνας και οι τεχνικές συλλογής στοιχείων στις κοινωνικές επιστήμες είναι:

1 Ποσοτική.

- Θέτει ποσοτικά ερωτήματα.
- Χρησιμοποιεί στατιστικά στοιχεία και ερωτηματολόγια.
- Διεξάγεται με μεγάλα δείγματα.
- Συσχετίζει μεταβλητές (π.χ. επίδοση μαθητών-μορφωτικό επίπεδο γονιών) προσπαθώντας να βρει τι σχέση έχουν, πως και αν επηρεάζει η μια την άλλη.

2 Ποιοτική.

- Θέτει ποιοτικά ερωτήματα (με ποιο τρόπο συμβαίνει κάτι).
- Χρησιμοποιεί συνέντευξη και παρατήρηση.
- Διεξάγεται με μικρά δείγματα (ένα άτομο, μια ομάδα, η τάξη ενός σχολείου, ένα σχολείο).
- Προσπαθεί να ερμηνεύσει αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές των υποκειμένων της έρευνας.

3 Ιστορική έρευνα.

- Διεξάγεται με αρχεία, βιβλία κτλ.
- Σκοπός της είναι η ερμηνεία του παρελθόντος.

4 Βιβλιογραφική έρευνα.

- Μελέτη εργασιών για ένα θέμα. Για παράδειγμα, τι απόψεις έχουν διατυπωθεί για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη (μελέτη των έργων του Βέμπερ, του Μαρξ κτλ.).

Σπύρος Βασιλείου, *Εσωτερικό καφενείου*, 1959, Εθνική Πινακοθήκη.

Η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες πρέπει να διεξάγεται με σεβασμό στην ανωνυμία των προσώπων που συμμετέχουν στην έρευνα. Ο ερευνητής πρέπει να απαλείφει τα όποια στοιχεία θα μπορούσαν να αποκαλύψουν την ταυτότητα των συμμετεχόντων. Έτσι, χρησιμοποιεί ψευδώνυμα στις συνεντεύξεις, δεν αναφέρει το πραγματικό όνομα αυτού που του έδωσε («ο Χ που φοιτά στο σχολείο Ψ μας ανέφερε ότι ξεκίνησε το κάπνισμα στην τρίτη γυμνασίου, παρακινούμενος από συμμαθητές του που κάπνιζαν. Σήμερα αναγνωρίζει ότι αυτό το έκανε για να αισθανθεί ισότιμος μαζί τους» και όχι «ο Παύλος που φοιτά στο (όνομα σχολείου) μας ανέφερε ότι...»).

Η «προδοσία» είναι απαράδεκτη στην κοινωνική έρευνα. Δεν είναι ηθικά αποδεκτό ένας ερευνητής να εισέρχεται στη ζωή ενός προσώπου ή μιας ομάδας, να του δίνουν εμπιστευτικές πληροφορίες και κατόπιν να τους εκθέτει δημοσίως.

Η «εξαπάτηση» είναι, επίσης, ηθικά απαράδεκτη ενέργεια. Κάποιος, για παράδειγμα, να μπαίνει σε μια σχολική τάξη, να προσποιείται τον μαθητή και να ερευνά τους συμμαθητές και τους εκπαιδευτικούς, χωρίς αυτοί να το γνωρίζουν.

Η κοινωνική έρευνα έχει στο επίκεντρό της την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Τους χώρους που συχνάζουν (καφενεία, γήπεδα, πλατείες κτλ.), τις φίλιες που δημιουργούν κτλ. Όλη η κοινωνία είναι το «εργαστήριο» των κοινωνικών επιστημών.

Α΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:**

- Τα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα ταυτίζονται.
- Οι κοινωνικές επιστήμες ασχολούνται με τη μελέτη τάσεων και όχι με τη διατύπωση νόμων.
- Σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ η πουριτανική ηθική επιτάχυνε την ανάπτυξη του καπιταλισμού.
- Η ιστορική μέθοδος, στις κοινωνικές επιστήμες, ασχολείται με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες του παρελθόντος και όχι κυρίως με ημερομηνίες και ονόματα.
- Ο Ντυρκέμ διέκρινε την κοινωνία σε βάση και εποικοδόμημα.

1β. Θετικισμός είναι (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. Η αντίληψη ότι μόνο τα μαθηματικά είναι επιστήμη.
- β. Η αντίληψη ότι η κοινωνία θα προοδεύσει οργανωμένη σύμφωνα με την επιστήμη.
- γ. Η αντίληψη ότι τα κοινωνικά φαινόμενα πρέπει να μελετηθούν όπως τα φυσικά φαινόμενα.
- ε. Τίποτα από τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχίστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.**Α΄ ΣΤΗΛΗ**

1. Μαρξ
2. Βέμπερ
3. Άνταμ Σμιθ
4. κοινωνικές επιστήμες
5. φυσικές επιστήμες

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ νόμοι
- ___ εποικοδόμημα
- ___ πουριτανική ηθική
- ___ τάσεις
- ___ ελεύθερη αγορά

Β΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Ποιες είναι οι γενικές αρχές των κοινωνικών επιστημών;****1β. Να εξηγήσετε με ένα παράδειγμα την άποψη ότι οικονομία, κοινωνία και πολιτεία συνδέονται μεταξύ τους.****2α. Ποιες είναι οι διαφορές φυσικών και κοινωνικών επιστημών;****2β. Ποιες είναι οι προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσει ο κοινωνικός στοχασμός;****Επιπλέον:**

- Να συζητήσετε την άποψη του Ντυρκέμ για τις αιτίες των αυτοκτονιών.
- Να συζητήσετε τη διαφορά του φυσικού και θεϊκού δικαίου.
- Να εξετάσετε με παραδείγματα από την οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα τη διάκριση που κάνει ο Μαρξ σε βάση και εποικοδόμημα.

Α΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:**

- Η παρατήρηση είναι επιστημονικό εργαλείο μόνο των φυσικών επιστημών.
- Η γνώση του παρελθόντος ενισχύει την κατανόηση του παρόντος.
- Σύμφωνα με τον θετικισμό, η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων πρέπει να γίνει με μεθόδους των φυσικών επιστημών.
- Ο Μαρξ δημιούργησε τον όρο «κοινωνιολογία».
- Η συνέντευξη ως μέσο συλλογής ευρημάτων δεν προσφέρεται για μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων στην έρευνα.

1β. Ο Μαξ Βέμπερ υποστήριξε ότι (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. η πουριτανική ηθική εμπόδισε την ανάπτυξη του καπιταλισμού
- β. η πουριτανική ηθική επιτάχυνε την ανάπτυξη του καπιταλισμού
- γ. η θρησκεία γενικά επιταχύνει την ανάπτυξη της οικονομίας
- δ. τίποτε από τα παραπάνω

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.**Α΄ ΣΤΗΛΗ**

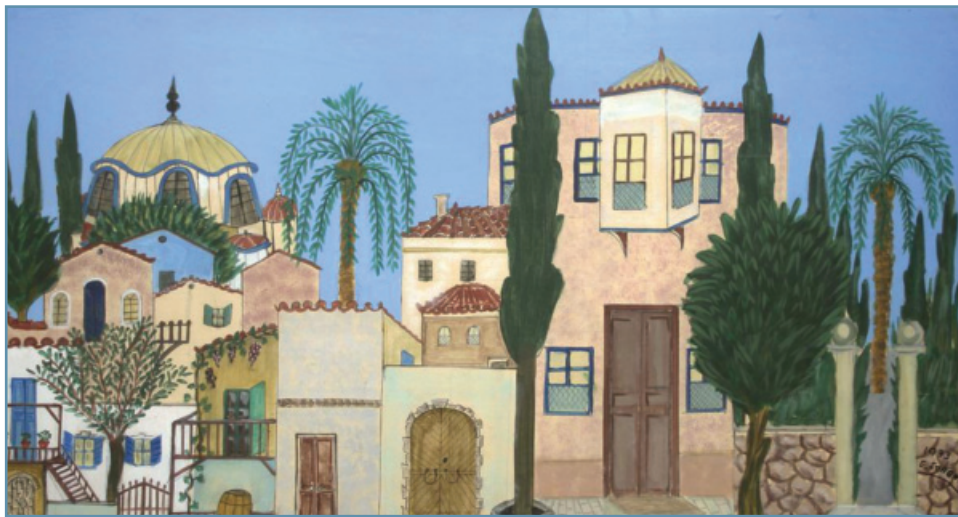
1. Κοντ
2. Σμιθ
3. φαινόμενο
4. επιστήμη
5. Διαφοτισμός

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ ο τρόπος εμφάνισης ενός συμβάντος
- ___ ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο
- ___ απόρριψη κάθε αυθεντίας
- ___ δημιούργησε τον όρο «κοινωνιολογία»
- ___ συνέδεσε την οικονομία με την ηθική

Β΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Πώς αντιλαμβάνεται ο Ντυρκέμ τη σχέση οικονομίας και κοινωνίας;****1β. Ποιες είναι οι διαφορές ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας;****2α. Τι υποστήριξε ο Βέμπερ για τη σχέση πουριτανισμού και ανάπτυξης του καπιταλισμού;****2β. Τι είναι βάση και τι εποικοδόμημα κατά τον Μαρξ;****Επιπλέον:**

- Να παρουσιάσετε ένα παράδειγμα ποσοτικής και ένα παράδειγμα ποιοτικής έρευνας.
- Να συζητήσετε τις δύο προϋποθέσεις ανάπτυξης του κοινωνικού στοχασμού. Υπάρχουν στις μέρες μας;

Ευγένιος Σπαθάρης, *Γειτονιά*, Εθνική Πινακοθήκη.

A. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

- 2.1 Το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας
- 2.2 Το οικονομικό πρόβλημα
- 2.3 Η γένεση της οικονομικής σκέψης (Ξενοφών, Αριστοτέλης)
- 2.4 Οι αρχές της φυσιοκρατικής σχολής οικονομικής σκέψης
- 2.5 Οι νόμοι της οικονομίας της αγοράς και η διαμόρφωση της τιμής του εμπορεύματος (Άνταμ Σμιθ)
- 2.6 Η θεωρία της αξίας της εργασίας και η διαμόρφωση της τιμής ισορροπίας (Ντέιβιντ Ρικάρτο)
- 2.7 Η ελεύθερη οικονομία και η κρατική ρύθμιση (Τζον Στιούαρτ Μιλ)
- 2.8 Η θεωρία της αξίας της εργατικής δύναμης και του εμπορεύματος (Καρλ Μαρξ)
- 2.9 Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος (Τζον Μέυναρντ Κέννς)
- 2.10 Η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου και η πρόοδος της κοινωνίας (Κόλιν Κλαρκ-Ζαν Φουραστιέ-Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ-Γιόζεφ Σουμπέτερ)

ώρες 10

B. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

- 2.1 Το δουλοκτητικό σύστημα
- 2.2 Το φεουδαρχικό σύστημα
- 2.3 Το καπιταλιστικό σύστημα ή οικονομία της αγοράς
- 2.4 Το σοσιαλιστικό σύστημα ή σχεδιασμένη οικονομία

ώρες 4

Οι μαθητές/-τριες να μπορούν να:

- διατυπώνουν το βασικό οικονομικό πρόβλημα και τις αιτίες που το προκαλούν.
- εμπεδώσουν και να εξηγούν τον ρόλο της αγοράς και του κράτους στην επίλυση των οικονομικών προβλημάτων.
- αναλύουν τις βασικές απόψεις των οικονομικών θεωριών.
- αξιολογούν την εκάστοτε οικονομική πολιτική ως ενεργοί πολίτες.
- εξηγούν τα βασικά οικονομικά και κοινωνικά συστήματα.

• αγορά	• κοινωνικά	• παραγωγικές
• ανάπτυξη	• συστήματα	• σχέσεις
• αξία	• κόστος	• πολιτική οικονομία
• αφθονία	• οικονομικό	• προσφορά
• ζήτηση	• πρόβλημα	• σοσιαλισμός
• καπιταλισμός	• οικονομικό	• υπεραξία
• κατανάλωση	• σύστημα	• φεουδαρχία

Άλτζερναν Νιούτον (1880-1968), *Cumberland Terrace*, Λονδίνο, πριν το 1944, Εθνική Πινακοθήκη.

Α

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

2.1 Το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας

«Τα οικονομικά έχουν οριστεί ως η επιστήμη της επιλογής»
Τζορτζ Σακλ, οικονομολόγος

Η **πολιτική οικονομία** είναι κοινωνική επιστήμη. Μελετά μια ειδική κατηγορία κοινωνικών φαινομένων που λέγονται **οικονομικά φαινόμενα**. Τέτοια φαινόμενα είναι η παραγωγή των προϊόντων, η ποσότητα προϊόντων που πωλούν οι επιχειρήσεις (προσφορά), η ποσότητα και το είδος προϊόντων που οι καταναλωτές εκφράζουν την επιθυμία να αποκτήσουν (ζήτηση), η αποταμίευση, το χρήμα, ο πληθωρισμός, η ανεργία κτλ.

Το **αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας** είναι η περιγραφή και η ανάλυση των τρόπων με τους οποίους παίρνονται αποφάσεις για:

α) Τι προϊόντα θα παραχθούν και σε ποιες ποσότητες μέσα σε μια χρονική περίοδο.

β) Πώς θα παραχθούν αυτά τα προϊόντα.

γ) Πώς θα διανεμηθούν τα προϊόντα ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας.

δ) Πώς μπορεί να αναπτυχθεί οικονομικά η κοινωνία.

Πιο αναλυτικά:

α) Τι θα παραχθεί και πόσο. Το ποια προϊόντα και σε ποια ποσότητα θα παραχθούν είναι κάτι που αλλάζει. Νέα προϊόντα παράγονται, ενώ άλλα σταματούν να κυκλοφορούν στην αγορά. Ποιοι αποφασίζουν γι' αυτό; Οι **καταναλωτές** μέσω της ζήτησής τους για κάποια προϊόντα; Το **κράτος** που αποφασίζει ότι προϊόντα και υπηρεσίες πρώτης ανάγκης (όπως το νερό, οι συγκοινωνίες) πρέπει να παρέχονται στην κοινωνία, ακόμη και αν αυτό αναλαμβάνει τη χρηματοδότησή τους; Οι **επιχειρήσεις** που μπορεί να σταματήσουν να παράγουν ένα προϊόν ή μια υπηρεσία αν θεωρήσουν ότι δεν τις συμφέρει οικονομικά;

β) Πώς θα παραχθεί. Τα προϊόντα μπορούν να παραχθούν με πολλές και διαφορετικές μεθόδους. Ένα χωράφι μπορεί να οργωθεί με άροτρο ή με τρακτέρ. Μια καλλιέργεια μπορεί να γίνει με λιπάσματα ή χωρίς αυτά. Ένα ύφασμα μπορεί παραχθεί σε αργαλειό χειροκίνητο ή ηλεκτροκίνητο. Το ποια τεχνολογία θα χρησιμοποιηθεί στην παραγωγή είναι η απάντηση στο ερώτημα «πώς θα παραχθεί κάτι». Το πώς θα παραχθεί ένα προϊόν εξαρτάται από την τεχνολογία που έχει στη διάθεσή της μια κοινωνία.

γ) Πώς θα διανεμηθεί. Τα προϊόντα που παράγονται σε μια χρονική περίοδο φτάνουν στα μέλη της κοινωνίας που τα παράγει. Η διανομή αυτών των προϊόντων μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους:

Οικονομική κρίση του 1929. Διαδήλωση ανέργων στον Καναδά. Το πλακάτ που κρατάει ο διαδηλωτής γράφει: «Θέλουμε να είμαστε πολίτες και όχι περαστικοί». Η ιδιότητα του πολίτη, η κοινωνική ευημερία και τα οικονομικά φαινόμενα συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. Το τι συμβαίνει στην οικονομία είναι θέμα πολιτικής. Αλλά και η κατάσταση που επικρατεί στην πολιτεία και την κοινωνία, εξαρτώνται επίσης από την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η οικονομία.

Η μακροχρόνια ανεργία, η έλλειψη προσδοκίας των ανθρώπων για ένα καλύτερο μέλλον οδηγούν αρκετά συχνά στην **πολιτική απόθια**, την **αποπολιτικοποίηση** και την **πολιτική αστάθεια**.

Γι' αυτό και σταθερή μέριμνα της πολιτικής οικονομίας πρέπει να είναι η εξεύρεση μέτρων που θα συνδυάζουν την οικονομική ανάπτυξη με την κοινωνική δικαιοσύνη και την προστασία των αδύναμων οικονομικά και κοινωνικά ομάδων.

Γκραβούρα που αναπαριστά την εργασία σε ένα υποδηματοποιείο τον 15ο αιώνα.

Ο χρόνος παραγωγής ενός προϊόντος ήταν πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι σήμερα. Το τι και πώς θα παραχθεί εξαρτάται και από τα μέσα που έχει στη διάθεσή της η κοινωνία.

Παλιότερα, τα τεχνικά μέσα για την παραγωγή των προϊόντων δεν είχαν τη δυνατότητα των σύγχρονων μηχανών. Γι' αυτό τον λόγο τα προϊόντα στοίχιζαν πολύ περισσότερο, καθώς απαιτούνταν μεγάλος κόπος, πολλά εργατικά χέρια και αρκετός χρόνος για την παραγωγής τους.

Η είσοδος της τεχνολογίας και της εξειδίκευσης στην παραγωγή δημιούργησε τους όρους ώστε οι οικονομίες να αναπτυχθούν και οι άνθρωποι να έχουν τη δυνατότητα να ζήσουν καλύτερα.

Αγήνωρ Αστεριάδης, Γυναίκες στον τρύγο, 1966, Εθνική Πινακοθήκη.

- (1) Να μοιραστούν εξίσου στα μέλη της κοινωνίας.
- (2) Να μοιραστούν ανάμεσα σε όσους εργάζονται.
- (3) Να μοιραστούν μόνο σε όσους έχουν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν.
- (4) Να μοιραστούν στα μέλη της κοινωνίας ανάλογα με τις ανάγκες τους, ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ή αν έχουν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν.

Υπάρχουν και πολλά άλλα κριτήρια που μπορούμε να σκεφτούμε.

Το ποια κριτήρια θα επιλεγούν, όμως, είναι ζήτημα **πολιτικής βούλησης**. Θα είναι κριτήρια που θα διασφαλίζουν κοινωνική δικαιοσύνη, θα μεριμνούν για τα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα του πληθυσμού και θα εξασφαλίζουν την κοινωνική συναίνεση και την οικονομική ανάπτυξη; Ή θα είναι κριτήρια που θα προκαλούν αδικία και κοινωνική ανισότητα;

δ) **Πώς θα αναπτυχθεί η οικονομία.** Η οικονομία αναπτύσσεται όταν αυξάνεται ο όγκος της παραγωγής της. Η αύξηση της παραγωγής μπορεί να βελτιώσει τη ζωή όλων των μελών της κοινωνίας, αν η διανομή των προϊόντων αυτών γίνει με κριτήρια δικαιοσύνης και ευημερίας όλων των μελών. Το πώς θα επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη είναι από τα κύρια μελήματα της πολιτικής οικονομίας.

Τα οικονομικά ερωτήματα, που αποτελούν και το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Αντίθετα, συνδέονται μεταξύ τους και η λύση που θα επιλεγεί να δοθεί σε κάποιο από αυτά επηρεάζεται και επηρεάζει τη λύση που έχει επιλεγεί να δοθεί στα υπόλοιπα.

Για παράδειγμα, μια κοινωνία αποφασίζει να αναπτύξει τη βιομηχανία τροφίμων, ώστε να καλύψει μέσα από την αύξηση αυτών των προϊόντων τις ανάγκες του πληθυσμού για τρόφιμα. Η επένδυση σε αυτόν τον τομέα ανοίγει θέσεις εργασίας, μειώνει τις εισαγωγές για τρόφιμα από άλλες χώρες και, παράλληλα, δίνει ώθηση στη γεωργία, την αλιεία και την κτηνοτροφία που παρέχουν τις πρώτες ύλες στη βιομηχανία τροφίμων. Το αν οι επενδύσεις θα είναι δημόσιες ή ιδιωτικές –αν δηλαδή τα εργοστάσια θα ανήκουν στο κράτος ή σε ιδιώτες επιχειρηματίες–, το αν η τιμή των τροφίμων θα καθοριστεί σε χαμηλά επίπεδα ώστε να μπορούν να τα αγοράσουν τα φτωχότερα στρώματα και να μην υπάρχει πείνα κτλ. είναι ζητήματα πολιτικής επιλογής που θα διαχειριστεί ανάλογα οικονομικές και τεχνολογικές δυνατότητες.

2.2 Το οικονομικό πρόβλημα

Το οικονομικό πρόβλημα κάθε κοινωνίας είναι το πώς οι άνθρωποι θα ικανοποιήσουν το πλήθος των **απεριόριστων ή ακόρεστων αναγκών** τους με τον **περιορισμένο όγκο των αγαθών** που έχουν στη διάθεσή τους. Σε κάθε κοινωνία, οι άνθρωποι έχουν απεριόριστες ή ακόρεστες ανάγκες. Όμως, τα αγαθά για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών είναι περιορισμένα. Αυτή η **στενότητα** (ανεπάρκεια) των αγαθών οφείλεται στη **σχετική έλλειψη παραγωγικών συντελεστών** (φύση, κεφάλαιο, εργατική δυναμική κτλ.). Αυτή την έλλειψη αγαθών προσπαθούν οι άνθρωποι να αντιμετωπίσουν, κυρίως με τη βελτίωση της τεχνολογίας, την εύρεση νέων πόρων κτλ. Κατάσταση αφθονίας, όπου όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να ικανοποιήσουν κάθε ανάγκη τους, δεν υπάρχει στην πραγματική ζωή. Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρεται ο **Κήπος της Εδέμ**, όπου οι πρωτόπλαστοι δεν εργάζονταν και μπορούσαν να ικανοποιούν κάθε ανάγκη τους. Όμως, στην πραγματικότητα το κύριο οικονομικό πρόβλημα δεν επιλύεται ποτέ. Οι άνθρωποι προσπαθούν απλώς να το αμβλύνουν.

2.2.1 Η κατανομή των πόρων

Οι πόροι (έδαφος, ορυκτός πλούτος, νερό, εργατική δύναμη) είναι περιορισμένοι. Αυτό οφείλεται:

α) Στην αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού.

β) Στην εξάντληση των φυσικών πόρων.

γ) Στην καταστροφή του περιβάλλοντος.

δ) Στη διαρκή αύξηση των αναγκών των καταναλωτών που προκαλούν οι επιχειρήσεις μέσω της διαφήμισης, με αποτέλεσμα το πρόβλημα της στενότητας των πόρων να γίνεται οξύτερο.

Η πολιτική οικονομία αναζητά τρόπους διαχείρισης αυτών των περιορισμένων πόρων, διατυπώνοντας ταυτόχρονα και προτάσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκαλούν αυτή τη στενότητα.

2.2.2 Η οικονομική ανάπτυξη

Η απάντηση στο οικονομικό πρόβλημα είναι η οικονομική ανάπτυξη. Η οικονομική ανάπτυξη διευρύνει τις παραγωγικές δυνατότητες μιας κοινωνίας, καθώς περισσότερα προϊόντα είναι προϋπόθεση για να διανεμηθούν σε μεγαλύτερες ποσότητες σε όλο και περισσότερα μέλη της κοινωνίας. Η οικονομική ανάπτυξη σημαίνει:

α) Αύξηση της παραγωγής των προϊόντων.

β) Εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγή, η οποία αυξάνει τον αριθμό των προϊόντων που παράγονται και βελτιώνει την ποιότητά τους.

γ) Αύξηση των θέσεων εργασίας, ώστε όλο και μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού να αξιοποιείται.

δ) Αύξηση των εισοδημάτων των μελών της κοινωνίας.

Λούκας Κράναχ, *Ο Κήπος της Εδέμ*, 16ος αιώνας.

Η λέξη Εδέμ είναι ελληνική απόδοση του εβραϊκού Έντεν (απόλαυση). Σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, πρόκειται για έναν επίγειο τόπο που παραχώρησε ο Θεός στον Αδάμ και την Εύα. Στον τόπο αυτό υπήρχε αφθονία, χωρίς οι πρωτόπλαστοι να έχουν ανάγκη να εργαστούν. Δηλαδή, δεν υπήρχε οικονομικό πρόβλημα, όπως το ορίζουμε σήμερα. Η «τιμωρία» των πρωτόπλαστων ήταν να κερδίζουν τα αναγκαία για τη ζωή τους με τον «ιδρώτα του προσώπου τους», δηλαδή με εργασία. Η αφθονία των αγαθών έδωσε τη θέση της στη στενότητα των αγαθών.

Δανιήλ (Παναγόπουλος), *Κουτί*, 1965, Εθνική Πινακοθήκη.

Η μεγάλη αντίφαση του πολιτισμού μας εντοπίζεται στην ύπαρξη ακραίων ανισοτήτων, την ίδια στιγμή που το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να τις μειώσει και να διαμορφώσει όρους καλύτερης ζωής για όλους.

Η διαμόρφωση των οικονομικών θεωριών και πολιτικών καθορίζεται κάθε φορά από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Δεν είναι «τεχνικό ζήτημα».

Η ιστορία του 20ού αιώνα δείχνει ότι τα μοντέλα οικονομικής ανάπτυξης (τρόποι επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων) αλλάζουν ανάλογα με τη συγκυρία.

Στον Μεσοπόλεμο, προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση του 1929, χρησιμοποιήθηκε το **κράτος** και οι δημόσιες επενδύσεις ως μοχλός ανάπτυξης.

Η Ευρώπη, μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν ένας σωρός από ερείπια. Πάλι το **κράτος** και οι δημόσιες επενδύσεις έπαιξαν τον κύριο ρόλο στην ανόρθωση της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Αντίθετα, μετά τη δεκαετία του 1970, ένα νέο μοντέλο επικράτησε: η εγκατάλειψη των δημοσίων επενδύσεων προς όφελος της **ιδιωτικής επιχείρησης**. Το μοντέλο αυτό κυριαρχεί σήμερα.

Όμως, η κυριαρχία ενός μοντέλου επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων σε μια ιστορική συγκυρία δεν σημαίνει ότι αποκλείει την αλλαγή του στο μέλλον.

(Ivan Berend, *Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ού αιώνα*, μτφρ. Θανάσης Βασιλείου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2009).

Τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο της μεικτής οικονομίας, αναπτύσσονται και οι **κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις** που ιδιοκτήτες τους είναι ενώσεις πολιτών ή νομικά πρόσωπα. Οι επιχειρήσεις αυτές αποβλέπουν στο συλλογικό όφελος.

2.2.3 Η οικονομική σταθερότητα

Η πολιτεία προσπαθεί με διάφορα μέτρα να διατηρήσει τη σταθερότητα της οικονομίας. Οι πόλεμοι, η καταστροφή του περιβάλλοντος, η τρομοκρατία, τα οξυμένα κοινωνικά προβλήματα (ανεργία, φτώχεια), που μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνικές εξεγέρσεις, συνιστούν παράγοντες αποσταθεροποίησης της οικονομίας. Γι' αυτό και μέλημα της πολιτικής οικονομίας είναι να προτείνει τρόπους για να διατηρηθεί η οικονομική σταθερότητα.

2.2.4 Η διανομή του εισοδήματος

Η διανομή του εισοδήματος είναι ένα πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας με ιδιαίτερες οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις:

α) Όταν τα εισοδήματα των μελών της κοινωνίας δεν επαρκούν για την αγορά προϊόντων, οι πωλήσεις των επιχειρήσεων μειώνονται και ενδεχομένως οι επιχειρήσεις κλείνουν, αυξάνοντας την ανεργία. Πρόκειται για τον **φαύλο κύκλο της κρίσης**, όπου τα όλο και μικρότερα εισοδήματα φέρνουν όλο και μεγαλύτερη κρίση.

β) Οι μεγάλες κοινωνικές ανισότητες (πλούσιοι-φτωχοί), η φτώχεια και η περιθωριοποίηση του πληθυσμού, που δεν έχει επαρκή εισοδήματα για να καλύψει τις ανάγκες του, επιφέρουν νέα κοινωνικά προβλήματα (εγκληματικότητα, αυτοκτονίες κτλ.).

2.2.5 Η επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων

Τα μέτρα που λαμβάνονται για την επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων (ανεργία, φτώχεια κτλ.) και η αναζήτηση των αιτιών των βασικών οικονομικών προβλημάτων είναι το περιεχόμενο της **οικονομικής πολιτικής**. Δεν υπάρχει ένας μοναδικός τρόπος για να επιλυθούν τα οικονομικά προβλήματα. Πιο αναλυτικά:

α) Οι οικονομολόγοι **υπέρμαχοι της επιχειρηματικότητας και της ελεύθερης αγοράς** υποστηρίζουν ότι η **ιδιωτική επιχείρηση** είναι αυτή που φέρνει την οικονομική ανάπτυξη. Δημιουργεί θέσεις εργασίας, παράγει προϊόντα, παρέχει υπηρεσίες. Γι' αυτό και πρέπει να δημιουργηθούν ευνοϊκοί όροι για την προσέλκυση επενδύσεων και την ανάπτυξη επιχειρηματικότητας.

β) Οι οικονομολόγοι **υπέρμαχοι της σχεδιασμένης οικονομίας** υποστηρίζουν ότι βασικός μοχλός ανάπτυξης της οικονομίας είναι ο **δημόσιος τομέας**. Το κράτος πρέπει να ελέγχει τους στρατηγικούς τομείς της οικονομίας και οι κινήσεις του να γίνονται βάσει ενός σχεδίου που θα ικανοποιεί τις ανάγκες της κοινωνίας.

γ) Οι οικονομολόγοι **υπέρμαχοι της μεικτής οικονομίας** υποστηρίζουν ότι η οικονομική ανάπτυξη, η προστασία του περιβάλλοντος, η κοινωνική δικαιοσύνη μπορούν να επιτευχθούν μόνο με συνδυασμό δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων, καθώς και κάτλληλων κρατικών παρεμβάσεων.

2.3 Η γένεση της οικονομικής σκέψης (Ξενοφών, Αριστοτέλης)

«Οι ιδέες των οικονομολόγων και των πολιτικών φιλοσόφων, είτε είναι σωστές είτε είναι λανθασμένες, έχουν πολύ μεγαλύτερη δύναμη απ' ό,τι γίνεται ευρύτερα αντιληπτό. Στην ουσία, η ανθρωπότητα κυβερνιέται από αυτές».

Τζον Μέυναρντ Κένυς, οικονομολόγος

Η οικονομική σκέψη έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα. Ο όρος *οικονομία* στην Αρχαία Ελλάδα σήμαινε τη διαχείριση του *οίκου*. Οίκος σήμαινε, εκτός από το σπίτι, και την περιουσία του οικοδεσπότη. Η καλή διαχείριση του οίκου, δηλαδή της περιουσίας και των εισοδημάτων, σήμαινε να επιτυγχάνεται το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα με τα λιγότερα έξοδα και με τη λιγότερη προσπάθεια.

Στις ανατολικές αυτοκρατορίες, όπως η Αίγυπτος και η Βαβυλώνα, οι άνθρωποι προσπαθούσαν να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούσαν το «τι» και το «πώς» της παραγωγής και της διανομής. Οι απαντήσεις τους, όμως, έμοιαζαν περισσότερο με αυτό που σήμερα αποκαλούμε *λογιστική*, δηλαδή είχαν αναπτύξει συστήματα μέτρησης των εμπορευμάτων, υπολογισμού της αξίας τους και κατάρτισης πινάκων ισολογισμού (κόστος-κέρδος, έσοδα-έξοδα). Όμως, αυτά δεν συνιστούν *οικονομική σκέψη*, καθώς δεν αποτελούν *προσπάθεια μιας συνολικής οικονομικής θεώρησης που να εξετάζει τη λειτουργία της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτείας στο σύνολό της*.

Οι πρώτες προσπάθειες διατύπωσης μιας οικονομικής θεώρησης έγιναν στην Αρχαία Ελλάδα. Στην αρχαία ελληνική σκέψη, η οικονομία δεν ήταν μια οντότητα αυθύπαρκτη και απομονωμένη από την κοινωνία και την πολιτεία. **Η οικονομία αντιμετωπιζόταν ενταγμένη στο σύνολο των κοινωνικών και πολιτικών λειτουργιών της πόλης-κράτους.** Τη θεωρούσαν μέρος της συνολικής διαχείρισης των υποθέσεων της πόλης.

Ο **Ξενοφών** (430-335 π.Χ.) ασχολήθηκε με οικονομικά ζητήματα της εποχής του. Τα κυριότερα έργα του είναι ο *Οικονομικός*, οι *Πόροι* και η *Απολογία Σωκράτους*. Λόγω της ενασχόλησής του κυρίως με τα οικονομικά της πόλης της Αθήνας, ο Ξενοφών θα μπορούσε να θεωρηθεί, με σημερινά δεδομένα, περισσότερο «τεχνοκράτης» παρά «θεωρητικός» της οικονομίας. Στο έργο του *Πόροι* αναφέρει τις προτάσεις του για την εξυγίανση των οικονομικών της Αθήνας.

Επιγραμματικά, η συμβολή του Ξενοφώντα στην οικονομική σκέψη εντοπίζεται στα εξής σημεία:

- **Χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο «οικονομικός»** αναφερόμενος στην αποτελεσματική διαχείριση του οίκου.
- **Όρισε την οικονομία ως επιστήμη της αποτελεσματικής δια-**

Η ανάγκη εξυπηρέτησης της εμπορικής δραστηριότητας στην Αρχαία Αίγυπτο είχε οδηγήσει στην εμφάνιση των πρώτων συστημάτων μέτρησης και λογιστικής.

Ο Σωκράτης και ο νεαρός Ξενοφών (λεπτομέρεια της τοιχογραφίας του Ραφαήλ, *Η Σχολή των Αθηνών*, Βατικανό).

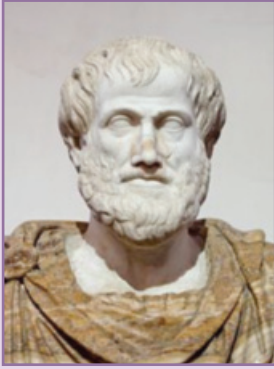
Ο *Οικονομικός* είναι ένας διάλογος ανάμεσα στον Σωκράτη και τον Κριτόβουλο. Η συγγραφή του έργου τοποθετείται γύρω στο 401 π.Χ.

Στον *Οικονομικό*, ο Ξενοφών αναλύει τις απόψεις του για τη διαχείριση ενός νοικοκυριού.

Στην αρχή του έργου του, ο Ξενοφών ορίζει την οικονομία ως εξής:

- «*Η οικονομία είναι το όνομα μιας επιστήμης, όπως η ιατρική, η χαλκευτική και η τεκτονική... η επιστήμη που αποκαλείται οικονομία ασχολείται με τις υποθέσεις του οίκου*». (Ξενοφών, *Οικονομικός*, VI, 4).
- «*Πέρα από τα ικανά επί πλέον των ικανών εμβάλλη τις, ζημίαν λογίζονται*» (Ξενοφών, *Πόροι*, IV, 5).
- «*Όταν πολλά χάλκινα κατασκευάζονται, τότε η αξία τους μειώνεται*» (Ξενοφών, *Πόροι*, IV, 6).

Αριστοτέλης
(384-322 π.Χ.)

Μαθητής του Πλάτωνα και δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ανάμεσα στα έργα του συγκαταλέγονται και σημαντικές αναλύσεις για την οικονομία της εποχής του.

Η επίδραση της σκέψης του Αριστοτέλη στην οικονομική σκέψη είναι τεράστια. Τις βασικές έννοιες, τις κατηγορίες και τις ιδέες του για την οικονομία, ο Αριστοτέλης τις παρουσίασε κυρίως στα *Ηθικά Νικομάχεια* και τα *Πολιτικά*. Ουσιαστικά, ο Αριστοτέλης διέκρινε τις βασικές κατηγορίες της οικονομικής ζωής και όρισε έννοιες που τις χρησιμοποιεί η οικονομική επιστήμη ακόμη και σήμερα.

Το έργο του Αριστοτέλη *Ηθικά Νικομάχεια* μεταφρασμένο στα λατινικά. Η επίδραση της σκέψης του Αριστοτέλη στην Ευρώπη ήταν και είναι τεράστια.

χείρισης του οίκου, όπως είναι η ιατρική για την υγεία και η αρχιτεκτονική για την οικοδόμηση κτιρίων.

- **Διέκρινε τον κάτοχο περιουσίας από τον ικανό διαχειριστή της περιουσίας.** Η κατοχή από μόνη της δεν αρκεί, καθώς, αν ο κάτοχος είναι κακός διαχειριστής, η περιουσία θα χαθεί.
- **Υποστήριξε το εμπόριο.** Πρότεινε στην Εκκλησία του Δήμου των Αθηναίων την ανάπτυξη του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου προκειμένου να μεγαλώσει ο πλούτος της πόλης.
- **Διατύπωσε για πρώτη φορά την άποψη ότι η μεγάλη προσφορά ενός προϊόντος ρίχνει την τιμή του.**

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί **θεωρητικός της οικονομίας**. Ο Αριστοτέλης διατύπωσε οικονομικές έννοιες που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα.

- **Διέκρινε τα οικονομικά συστήματα.** Στο έργο του *Πολιτικά*, ο Αριστοτέλης διακρίνει τα οικονομικά συστήματα («συστήματα διακανονισμού περιουσιακών σχέσεων») σε τρία:
  - α) κοινοκτημοσύνη** (όπου οι πολίτες τα έχουν όλα από κοινού)
  - β) ιδιωτική οικονομία** (όπου οι πολίτες δεν έχουν τίποτε κοινό)
  - γ) μεικτή οικονομία** (όπου οι πολίτες κάποια έχουν από κοινού και κάποια όχι)
- **Διατύπωσε τις έννοιες «χρηστική» και «ανταλλακτική» αξία.** Χρηστική («οικείαν χρήσιν») αξία είναι το αίσθημα ικανοποίησης που νοιώθει ένας άνθρωπος όταν χρησιμοποιεί ένα εμπόρευμα. Ανταλλακτική αξία («αλλαγής ένεκεν») είναι η αξία ενός εμπορεύματος κατά την ανταλλαγή του με άλλα εμπορεύματα.
- **Διατύπωσε τον ρόλο του χρήματος ως μέσου ανταλλαγής.**
- **Συνέδεσε τη μορφή των παραγωγικών σχέσεων με το επίπεδο ανάπτυξης των μέσων παραγωγής** (κάτι που έκανε αργότερα ο Μαρξ, βλ. 1.3). Γράφει στα *Πολιτικά*: «Αν κάθε όργανο μπορούσε να κάνει τη δουλειά του, διατασσόμενο ή προαισθανόμενο από μόνο του όπως λέγεται για τα αγάλματα του Δαιδάλου ή τους τρίποδες του Ηφαίστου (...) αν λοιπόν οι σαΐτες ύφαιναν μόνες τους και τα πλήκτρα έκρουαν μόνα τους τις χορδές της κιθάρας, τότε ούτε οι αρχιτεχνίτες θα είχαν ανάγκη από βοηθούς ούτε οι αφέντες από δούλους» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά* I, ii§5). Από αυτό το απόσπασμα φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης συνδέει τις αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις (δουλειά στην εποχή του) με την τεχνολογική ανάπτυξη των μηχανών.

Πολλοί σύγχρονοι κοινωνικοί στοχαστές συνδέουν την βελτίωση των όρων ζωής και εργασίας των ανθρώπων με την ανάπτυξη των εργαλείων, μηχανών και τεχνικών με τις οποίες γίνεται η παραγωγική διαδικασία. Γι' αυτό και σήμερα τίθεται, στο πλαίσιο του οικονομικού και κοινωνικού στοχασμού, το ερώτημα γιατί με τον πλούτο των προϊόντων που παράγει η ανθρωπότητα σε ελάχιστο χρόνο υπάρχει φτώχεια και δυστυχία. Ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που είχε διατυπώσει αυτή τη σχέση. Τη σχέση μέσων παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων.

2.4 Οι αρχές της φυσιοκρατικής σχολής οικονομικής σκέψης

Οι **φυσιοκράτες** συγκροτούν σχολή οικονομικής σκέψης που διαμορφώθηκε τον 18ο αιώνα στη Γαλλία. Ο χαρακτηρισμός «φυσιοκράτες» προέρχεται από την ελληνική λέξη **φύση** και δόθηκε στους οπαδούς της σχολής αυτής λόγω της σημασίας που έδιναν στην αγροτική παραγωγή.

Οι φυσιοκράτες έδωσαν ιδιαίτερη **βαρύτητα στην παραγωγή και όχι στο εμπόριο**, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν:

- τον χαρακτήρα και την προέλευση του πλούτου.
- τη διανομή του στα μέλη της κοινωνίας.

Οι φυσιοκράτες θεωρούσαν καθοριστικά στην οικονομική δραστηριότητα:

- την **ατομική ιδιοκτησία**.
- την **επιδίωξη ατομικού οφέλους**.
- τον **ελεύθερο ανταγωνισμό**, τον οποίο θεωρούσαν δεδομένο από τη φύση («φυσικός νόμος», «φυσική τάξη») τα άτομα να έχουν ιδιοκτησία και να ανταγωνίζονται για την επιδίωξη των συμφερόντων τους). Οι φυσιοκράτες ήταν **υπέρ του ελεύθερου εμπορίου**.

Το ότι οι φυσιοκράτες ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στη Γαλλία, όπου κυριαρχούσε η γεωργία και υπήρχε ένας τεράστιος αγροτικός πληθυσμός, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό γιατί:

α) θεωρούσαν τη γεωργία στρατηγικό τομέα της οικονομίας.

β) ενδιαφέρονταν κυρίως για την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς (εμπόριο μέσα στη χώρα) και δευτερευόντως για το εξωτερικό εμπόριο (εμπόριο με άλλες χώρες).

Βασικός δημιουργός ιδρυτής της Σχολής της Φυσιοκρατίας ήταν ο **Φρανσουά Κενέ** (François Quesnay, 1694-1774), γιατρός στην Αυλή του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΕ'. Ο Κενέ, το 1758, εξέδωσε το έργο του *Οικονομικός Πίνακας*. Το έργο αυτό είναι η πρώτη απεικόνιση της οικονομίας με σχήματα και έδωσε στον Κενέ τη φήμη του «πρώτου σύγχρονου οικονομολόγου». Επηρεασμένος από την ιατρική, ο Κενέ απεικόνισε τις ροές των αγαθών μέσα σε μια οικονομία κατ' αναλογία με την κυκλοφορία του αίματος σε έναν οργανισμό.

Στον *Οικονομικό Πίνακα* του Κενέ υπάρχουν **τρεις κοινωνικές τάξεις**:

α) Οι καλλιεργητές-«παραγωγική τάξη». Καλλιεργούν τη γη και παράγουν το αγροτικό προϊόν. Κρατούν ένα μέρος της παραγωγής για τη διατροφή τους, καθώς και τον σπόρο που τους είναι απαραίτητος για τη νέα παραγωγή. Το υπόλοιπο της παραγωγής τους (πλεόνασμα) το καταβάλλουν στους γαιοκτήμονες.

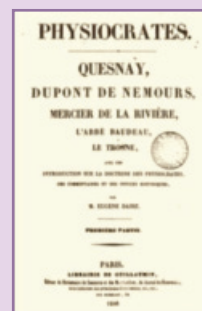
β) Οι γαιοκτήμονες-«τάξη των ιδιοκτητών». Είναι οι ιδιοκτήτες της γης. Από την παραγωγή που τους καταβάλλουν οι καλλιεργητές, καταναλώνουν ένα τμήμα για να καλύψουν τις δικές

Ζαν Φρανσουά Μιγέ, *Οι σπλέκτριες*, 1857, Μουσείο του Ορσέ.

Οι φυσιοκράτες θεωρούσαν τη γεωργία ως τον σημαντικότερο τομέα της οικονομίας. Αντιτάχθηκαν στον μερκαντιλισμό.

Η ανάπτυξη του εμπορίου μετά το τέλος των Σταυροφοριών οδήγησε σταδιακά στην αντίληψη ότι καθοριστικός παράγοντας για τη δημιουργία του πλούτου μιας χώρας είναι το εμπόριο. Η αντίληψη αυτή ονομάστηκε **μερκαντιλισμός** (mercantilism από τη λέξη merchant που σημαίνει εμπόριο). Οι μερκαντιλιστές θεωρούσαν ότι το κέρδος προέρχεται από την ανταλλαγή των εμπορευμάτων και κυρίως από το εξωτερικό εμπόριο.

Γαλλική έκδοση του 1846, στην οποία είχαν συγκεντρωθεί κείμενα των φυσιοκρατών.

Φρανσουά Κενέ
(1694-1774)

Γάλλος γιατρός και οικονομολόγος.

Συστηματοποίησε και έγραψε για πρώτη φορά, στην *Εγκυκλοπαίδεια*, τις θεωρίες του για την οργάνωση της οικονομίας, σε ηλικία 62 ετών.

Βασική του θέση ήταν ότι το κράτος έπρεπε να ενισχύει την αγροτική παραγωγή και όχι το εμπόριο. Η γεωργία παράγει, όχι η βιοτεχνία ή το εμπόριο. Οι άλλοι κλάδοι της οικονομίας κινούνται ουσιαστικά με το πλεόνασμα που παράγει η αγροτική παραγωγή. Το πρώτο κείμενο του *Οικονομικού Πίνακα* εξαφανίστηκε και ανακαλύφθηκε μόλις το 1894. Ο Μιραμπό θεωρούσε τον *Οικονομικό Πίνακα* του Κενέ ως τεράστιο επισημονικό επίτευγμα και τον συνέκρινε «με την ανακάλυψη του χαρτιού και του χρήματος» (Isaak Pych Rubin, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1994).

Ο Τιργκό, μαθητής του Κενέ, έγινε υπουργός Εθνικής Οικονομίας στη Γαλλία.

τους βιοτικές ανάγκες, καθώς και τις βιοτικές ανάγκες των ανθρώπων του περιβάλλοντός τους. Το υπόλοιπο μέρος της παραγωγής που απομένει το διαθέτουν στους βιοτέχνες για την αγορά εργαλείων, ρούχων, σκευών, όπλων, επίπλων κτλ.

γ) Οι βιοτέχνες-«στείρα τάξη». Κατασκευάζουν στα εργαστήριά τους εργαλεία, σκεύη, έπιπλα κτλ. Το εισόδημά τους προέρχεται από τις παραγγελίες που τους κάνουν οι γαιοκτήμονες. Ένα μέρος από το εισόδημά τους το διαθέτουν για τις βιοτικές τους ανάγκες και το υπόλοιπο για να αγοράσουν πρώτες ύλες και να αναπληρώσουν τις φθορές των μηχανημάτων τους. Όμως, μέσα στον κύκλο καλλιεργητής-γαιοκτήμονας-βιοτέχνης ποιος έχει παραγάγει το συνολικό πλεόνασμα με το οποίο κινούνται και αμείβονται όλες οι δραστηριότητες; **Αρχικός και μοναδικός παραγωγός του πλεονάσματος είναι ο καλλιεργητής.** Γι' αυτό και το πλεόνασμα προέρχεται από την αγροτική παραγωγή.

Το χρήμα, σύμφωνα με τον Κενέ, δεν είναι πραγματικός πλούτος. Είναι μέσον για να γίνεται ευκολότερα η αμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ των τριών τάξεων.

Οι φυσιοκράτες έδωσαν **σημαντική ώθηση στην οικονομική σκέψη** καθώς:

α) Συνδύασαν την οικονομική ευημερία με την ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας. Πραγματικός πλούτος σε μια χώρα είναι τα προϊόντα που παράγει και όχι τα χρήματα που έχει στη διάθεσή της. Έτσι, δεν είναι το χρήμα αυτό που πρέπει να σκεφτόμαστε, αλλά τα εμπορεύματα που έχουμε στη διάθεσή μας και μπορούμε να τα ανταλλάξουμε.

β) Αναγνώρισαν την παραγωγική διαδικασία και όχι το εμπόριο ως την **πηγή παραγωγής πλεονάσματος** σε μια οικονομία. Αυτό είναι μια επισήμανση των Φυσιοκρατών που επηρέασε την οικονομική σκέψη έως τις μέρες μας. Μπορεί μια οικονομία να αναπτύξει τον τριτογενή τομέα (τουρισμός, υπηρεσίες κτλ.) ή να αναπτύξει το εμπόριο της. Όμως, σε εποχές οικονομικής κρίσης οι οικονομίες που αντιμετωπίζουν λιγότερα προβλήματα (με κύριο τον επισιτισμό του πληθυσμού τους) είναι αυτές που έχουν ισχυρή παραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα, μια χώρα εξαρτημένη αποκλειστικά από το εμπόριο προϊόντων που παράγουν άλλες ή από τον τουρισμό είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στις διακυμάνσεις της οικονομίας και τις κρίσεις.

Αδυναμία της σκέψης τους ήταν η **αναγνώριση της γεωργίας ως μοναδικής «παραγωγικής απασχόλησης».** Προϊόντα, πλεόνασμα και κέρδος παράγει και ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας (βιοτεχνία, βιομηχανία).

Ιδιαίτερα, σήμερα, οι ανεπτυγμένες χώρες παράγουν μεγάλο αριθμό αγροτικών προϊόντων και μεγάλο αριθμό βιομηχανικών προϊόντων, αντιστοίχως. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι όλο και μικρότερο ποσοστό εργαζομένων απασχολείται στη γεωργία, λόγω της εισαγωγής μηχανών στην αγροτική παραγωγή.

2.5 Οι νόμοι της οικονομίας της αγοράς και η διαμόρφωση της τιμής του εμπορεύματος (Άνταμ Σμιθ)

«Κάθε άνθρωπος έχει σχεδόν πάντοτε ανάγκη από τη βοήθεια των συνανθρώπων του, αλλά θα ήταν μάταιο να προσδοκά τη βοήθεια αυτή από την καλοσύνη τους και μόνο. Θα είναι πιο πιθανό να ωφεληθεί εάν μπορέσει να χρησιμοποιήσει τον εγωισμό τους προς όφελός του και εάν τους δείξει ότι είναι προς το συμφέρον τους να κάνουν γι' αυτόν ό,τι αυτός επιθυμεί από αυτούς.»

Άνταμ Σμιθ

Σκωτσέζος, φιλόσοφος, ιδρυτής της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης.

Ο Άνταμ Σμιθ (1723-1790) ήταν, στο πλαίσιο των αντιλήψεων του Διαφωτισμού για τις ατομικές ελευθερίες, υπέρ της οικονομικής ελευθερίας. Με το έργο του Σμιθ:

α) Η οικονομία διακρίνεται και συστηματοποιείται σε χωριστό κλάδο των κοινωνικών επιστημών.

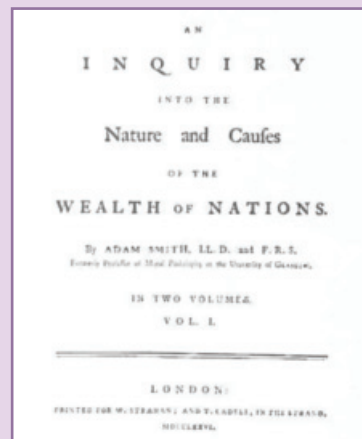
β) Ιδρύεται η Κλασική Σχολή της Οικονομίας (συνεχιστές της οι Ντέιβιντ Ρικάρντο και Τζον Στιούαρτ Μιλ). Οι **βασικές ιδέες της Κλασικής Σχολής** ήταν η **πίστη στην ατομική ιδιοκτησία** και την **οικονομική ελευθερία**, η βεβαιότητα ότι η **οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων μπορεί να διατυπωθεί σε νόμους**, η πεποίθηση ότι η **κοινωνία μπορεί να ενημερήσει με ελάχιστη κρατική παρέμβαση**.

Ο Σμιθ πίστευε στην ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Αυτό που κινεί την οικονομία είναι, κατά τον Άνταμ Σμιθ, το προσωπικό συμφέρον. Το προσωπικό συμφέρον είναι το «**αόρατο χέρι**» που σπρώχνει τους ανθρώπους να δραστηριοποιούνται οικονομικά. Στον καπιταλισμό, όταν ένα άτομο δρα για το προσωπικό του συμφέρον, προωθεί τελικά και το συμφέρον της κοινότητας.

Ο Σμιθ θεωρείται ο «ιδεολογικός πατέρας» του οικονομικού φιλελευθερισμού. Το έργο του αποτελεί ύμνο στην **ατομική πρωτοβουλία**, την **ελεύθερη επιχείρηση**, την **επιδίωξη του κέρδους**.

Όμως, είναι λάθος να δημιουργηθεί η αντίληψη ότι ο Σμιθ ήταν υπέρ της ασυδοσίας των επιχειρηματιών. Στο έργο του προβληματίζεται για το αν και κατά πόσο ο ατομικός πλούτος φέρνει την ευτυχία. Αμφισβητεί, έτσι, την προβολή του homo economicus ως ιδανικού προτύπου για την ανθρώπινη ύπαρξη. Θεωρεί, επίσης, ότι **το κράτος** δεν πρέπει να εμποδίζει την ελευθερία στην οικονομική ζωή. Πρέπει, όμως, **να παρεμβαίνει στους τομείς της δικαιοσύνης και της ασφάλειας**.

Η οικονομική ανάπτυξη πρέπει, κατά τον Σμιθ, να οδηγεί και σε αύξηση των μισθών των εργαζομένων. Άλλωστε, όπως τονίσαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, ο Σμιθ αναζητούσε τον τρόπο συνδυασμού της οικονομικής ανάπτυξης με την κοινωνική ευημερία

Η πρώτη σελίδα του έργου του Άνταμ Σμιθ *Ο πλούτος των εθνών*, 1776

«Δεν περιμένουμε το δείπνο μας από την καλοσύνη του κρεοπώλη, του ζυθοποιού ή του αρτοποιού, αλλά από τη έγνοια που έχουν για το δικό τους συμφέρον.»

Απευθυνόμαστε στη φιλαντία τους, όχι στην ανθρωπιά τους, και ποτέ δεν τους μιλάμε για τις ανάγκες μας αλλά για τα πλεονεκτήματά τους.»

Άνταμ Σμιθ, *Ερευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (1766), μτφρ. Δημήτριος Καλιτσούνακης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

«Τα προαπαιτούμενα, τα οποία πρέπει να γίνουν από το κράτος για τη μετάβαση από τον κατώτερο βαρβαρισμό στην ανώτατη βαθμίδα πλουτισμού, δεν είναι πολλά πέρα από την ειρήνη, τους χαμηλούς φόρους και την ανεκτική δικαστική εξουσία. Όλα τα υπόλοιπα θα προκύψουν με τη φυσική ροή των πραγμάτων.»

Άνταμ Σμιθ, *Ερευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (1766), μτφρ. Δημήτριος Καλιτσούνακης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

Άγαλμα του Άνταμ Σμιθ στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου.

«Κάθε άτομο αναγκαστικά εργάζεται για να καταστήσει τα ετήσια έσοδα της κοινωνίας όσο περισσότερα μπορεί. Γενικά, δεν επιδιώκει να προωθήσει το κοινό συμφέρον, ούτε γνωρίζει πόσο πολύ το προάγει... Προτιμώντας την υποστήριξη της δικής του εργατικότητας παρά της ξένης, επιδιώκει μονάχα τη δική του ασφάλεια και, κατευθύνοντας αυτή την εργατικότητα κατά τέτοιο τρόπο ώστε το προϊόν της να έχει την μεγαλύτερη δυνατή αξία, επιδιώκει μονάχα το δικό του συμφέρον, και σε αυτήν όπως και άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται από ένα αόρατο χέρι να επιδιώξει έναν σκοπό που δεν αποτελούσε μέρος των προθέσεών του. Επιδιώκοντας το δικό του συμφέρον συχνά προωθεί αυτό της κοινωνίας πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι όταν πραγματικά επιδιώκει να το προωθήσει».

Άνταμ Σμιθ, *Έρευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (1766), μτφρ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

και δικαιοσύνη. Στηλίτευε τη ληστρική εκμεταλλευτική συμπεριφορά των Άγγλων εμπόρων στις Ινδίες (τους αποκαλούσε plunderers = άρπαγες), διότι κοιτούσαν το ατομικό τους συμφέρον, εις βάρος όμως του κοινωνικού οφέλους. Αυτό ήταν μακριά από τις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, όπως τον περιέγραφε ο Σμιθ.

Ο Σμιθ περιέγραψε το πώς η **προσφορά** και η **ζήτηση** ενός προϊόντος διαμορφώνουν την **τιμή** του. Ο μηχανισμός των τιμών ή της αγοράς είναι ο βασικός μηχανισμός λειτουργίας των ελεύθερων ή μεικτών οικονομιών.

Η λειτουργία της αγοράς και του μηχανισμού των τιμών, όπως τα περιέγραψε ο Σμιθ, είναι ένα ιδεατό μοντέλο (έντονου ανταγωνισμού) που περιγράφει γενικές τάσεις. Αν οι κοινωνίες αφεθούν να λειτουργήσουν με αυτές τις τάσεις, τότε μπορεί να εξασφαλιστεί με αυτόματο τρόπο η οικονομική ανάπτυξη και η κοινωνική δικαιοσύνη.

Στην οικονομία που περιέγραφε ο Σμιθ υπήρχε έντονος ανταγωνισμός, δηλαδή μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων που παρήγαγαν το ίδιο προϊόν και η τιμή του καθοριζόταν από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης.

Στις σύγχρονες, όμως, οικονομίες η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική. Υπάρχει ατελής ανταγωνισμός (μονοπωλιακές - ολιγοπωλιακές δομές), δηλαδή μονοπώλια και ολιγοπώλια τα οποία μπορούν να ρυθμίσουν την ποσότητα του προϊόντος που θα παραγάγουν, ώστε η τιμή του να παραμείνει στο επίπεδο που θέλουν αυτές προκαλώντας ακόμη και **τεχνητές ελλείψεις** του προϊόντος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα κάτι εντελώς αντίθετο από αυτό που περιέγραφε ο Σμιθ: οι επιχειρήσεις να ευημερούν, αυξάνοντας τα κέρδη τους, ένα μέρος των καταναλωτών να μπορεί να αγοράσει τα προϊόντα τους και ένα άλλο μέρος των καταναλωτών να είναι αποκλεισμένο από την αγορά τους.

2.6 Η θεωρία της αξίας της εργασίας και η διαμόρφωση της τιμής ισορροπίας (Ντέιβιντ Ρικάρντο)

«Αυτό που προέβλεπε ο Ρικάρντο ήταν το τέλος μιας θεωρίας της κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας όλοι μαζί ανέβαιναν την κυλιόμενη κλίμακα της προόδου. Αντίθετα από τον Σμιθ, ο Ρικάρντο είδε ότι η κυλιόμενη κλίμακα λειτουργούσε με διαφορετικό αντίκτυπο στις διαφορετικές τάξεις, ότι κάποιοι κάλπαζαν προς την κορυφή, ενώ άλλοι ανέβαιναν ένα δυο σκαλιά και μετά πάλι, με μια σπρωξιά, κατακλυδούσαν στον πάτο... Για τον Άνταμ Σμιθ η κοινωνία ήταν μια μεγάλη οικογένεια. Για τον Ρικάρντο ήταν ένα εσωτερικά διχασμένο στρατόπεδο».

Ρόμπερτ Χεϊλμπρόνερ, οικονομολόγος.

Ο Ντέιβιντ Ρικάρντο (David Ricardo, 1772-1823) επηρεάστηκε σημαντικά από το βιβλίο του Σμιθ *Ο πλούτος των εθνών* και θεωρείται βασικός εκπρόσωπος της Κλασικής Σχολής. Όμως, οι συνθήκες στις οποίες ζούσε ο Ρικάρντο, σε σχέση με αυτές που επικρατούσαν την εποχή που ο Σμιθ έγραψε το βιβλίο του, είχαν αλλάξει καθοριστικά. Ο Σμιθ έβλεπε την οικονομία και την κοινωνία αισιόδοξα. Η αύξηση της παραγωγής, μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του εμπορίου, οδήγησαν τον Σμιθ να θεωρεί ότι ο μηχανισμός της αγοράς μπορεί να οδηγήσει την κοινωνία σε ευημερία και δικαιοσύνη. Οι συνθήκες, όμως, στην πορεία άλλαξαν δραματικά. Την εποχή του Ρικάρντο, η Αγγλία χαρακτηριζόταν από τον οξυμένο ανταγωνισμό δύο κοινωνικών τάξεων. Αυτές ήταν:

- Οι ανερχόμενοι **βιομήχανοι** που αγωνίζονταν να αποκτήσουν εκτός από οικονομική και πολιτική δύναμη (εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο).
- Οι **γαιοκτήμονες**, οι οποίοι δεν ήθελαν την άνοδο της πολιτικής δύναμης των βιομηχάνων.

Η οικονομική θεωρία του Ρικάρντο αποτελούσε απαισιόδοξη διάψευση της αισιοδοξίας του Σμιθ σχετικά με την πορεία του καπιταλισμού. Ο Ρικάρντο έβλεπε ότι **τα συμφέροντα γαιοκτημόνων και βιομηχάνων συγκρούονταν**. Οι γαιοκτήμονες ήθελαν να πουλούν σε υψηλή τιμή τη σοδειά τους. Οι βιομήχανοι ήθελαν φθηνά αγροτικά προϊόντα, ώστε να έχουν φθηνές πρώτες ύλες και οι εργάτες να μην τους πιέζουν για αυξήσεις ημερομισθίων προκειμένου να αγοράσουν τα αγροτικά προϊόντα που ήταν απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Κατά τον Ρικάρντο, τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων ήταν, τελικά, επιζήμια για τη χώρα, καθώς εμπόδιζαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας με το να αυξάνουν το κόστος παραγωγής των προϊόντων (πρώτες ύλες, μισθοί).

Στο βιβλίο του *Αρχές της πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*

Ντέιβιντ Ρικάρντο
(1772-1823)

Γεννήθηκε τον Απρίλιο του 1772 και έγινε χρηματιστής ακολουθώντας το επάγγελμα του πατέρα του, ο οποίος ήταν χρηματιστής στο Χρηματιστήριο του Λονδίνου. Κατόρθωσε να δημιουργήσει μέχρι τα 42 του χρόνια μια μεγάλη περιουσία και να αποσυρθεί από το επάγγελμα του χρηματιστή. Αγόρασε εκτάσεις γης και έγινε γαιοκτήμονας. Το 1819, εξαγόρασε μια θέση στο Βρετανικό Κοινοβούλιο προκειμένου να μπορεί να περάσει στην πολιτική ηγεσία της χώρας τις αντιλήψεις του για την οργάνωση της οικονομίας. Οι ομιλίες του στο Βρετανικό Κοινοβούλιο ήταν αναλύσεις για την οικονομική δομή της κοινωνίας. Έτσι, ο Ρικάρντο έμεινε στην ιστορία «ως ο άνθρωπος που μόρφωσε τη Βουλή των Κοινοτήτων». Το «παράδοξο» ήταν ότι, αν και γαιοκτήμονας, «αντιπαθούσε» οικονομικά τους γαιοκτήμονες και αγωνίστηκε για να επικρατήσει μια οικονομική πολιτική που ήταν ενάντια στα συμφέροντά του.

(Robert L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγυρής, Βίκυ Λιγυρή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

Σάββας Χαρατσίδης, *Ερμιο εργοστάσιο*, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο Ρικάρντο δεν έδινε έμφαση στα άτομα αλλά στις κοινωνικές τάξεις. Γι' αυτόν, η οικονομία κινούνταν από κοινωνικές τάξεις (βιομήχανοι, εργάτες, γαιοκτήμονες) που συγκρούονταν για την επιβολή των συμφερόντων τους.

Αργότερα, μετά τον Ρικάρντο, εμφανίστηκε η **Νεοκλασική Σχολή**. Η Νεοκλασική Σχολή ανέλυσε την οικονομική δραστηριότητα ως σύστημα που αποτελείται από συντελεστές παραγωγής, άτομα, νοικοκυριά, επιχειρήσεις κτλ. Τα νοικοκυριά και οι επιχειρήσεις υπολογίζουν πώς θα μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους.

Η σύγκρουση των συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων αντικαταστάθηκε, στο πλαίσιο της Νεοκλασικής Σχολής, από μια ειρηνική συνύπαρξη νοικοκυριών και επιχειρήσεων σε ένα σύστημα.

Αυτή η αλλαγή της οπτικής από την Κλασική στη Νεοκλασική Σχολή αντικατοπτρίζεται πολύ καθαρά στην αντικατάσταση του όρου «πολιτική οικονομία» με τον ουδέτερο όρο «οικονομικά».

(Robert L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκυ Λιγγρή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

(1817) περιγράφει τις θεωρίες του για την κατανομή του εργασιακού εισοδήματος.

Πώς παράγεται και κατανέμεται το εισόδημα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις; Ο Ρικάρντο θεωρεί ότι σε αυτό συμμετέχουν:

α) Οι εργάτες. Το εισόδημά τους είναι ο **μισθός** τους και με αυτόν είναι καταδικασμένοι να ζουν στο όριο της συντήρησης. Επειδή η αύξηση των μισθών έφερνε, κατά τον Ρικάρντο, και αύξηση του πληθυσμού (αύξηση γεννήσεων), αυτό προκαλούσε μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών και οι μισθοί έπεφταν. Αντίδοτο σε αυτή τη **δημογραφική θεώρηση** του Ρικάρντο (αύξηση της ζήτησης για εργασία → αύξηση των ημερομισθίων → αύξηση των γεννήσεων και υπερπροσφορά του εργατικού δυναμικού → πτώση των ημερομισθίων) ήταν, κατ' αυτόν, η μείωση του αριθμού των γεννήσεων.

β) Οι βιομήχανοι. Επιδιώκουν το **κέρδος** και βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους. Βρίσκονται, επίσης, αντιμέτωποι με το πώς δεν θα αυξηθούν οι μισθοί των εργαζομένων, ώστε να μη μειωθούν τα δικά τους κέρδη.

γ) Οι γαιοκτήμονες. Εισπράττουν **πρόσοδο** για τη γη που κατέχουν. Κατά τον Ρικάρντο, οι γαιοκτήμονες κέρδιζαν σε βάρος των άλλων δύο τάξεων. Οι βιομήχανοι αγωνίζονται για το κέρδος, οι εργάτες εργάζονται σκληρά για τον μισθό. Οι γαιοκτήμονες εισπράττουν επειδή είναι απλώς κάτοχοι γης, χωρίς ουσιαστικά να παράγουν κάτι.

Η αξία ενός προϊόντος, κατά τον Ρικάρντο, **καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί μία μονάδα του** (ώρες εργασίας που δαπανήθηκαν για την παραγωγή του προϊόντος συμπεριλαμβανομένων των ωρών εργασίας που δαπανήθηκαν για να κατασκευαστούν οι μηχανές και οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγική διαδικασία). **Η αξία** (ουσιαστικά το κόστος παραγωγής του προϊόντος) **προσδιορίζει την τιμή του εμπορεύματος στην αγορά**. Αν η τιμή είναι πάνω από την αξία, τότε ο επιχειρηματίας έχει κέρδος. Αν η τιμή είναι κάτω από την αξία, τότε ο επιχειρηματίας έχει ζημιά. Γι' αυτό και ο Ρικάρντο έδινε βαρύτητα στη **μείωση του κόστους παραγωγής** (μισθός, πρώτες ύλες).

Στο διεθνές εμπόριο, ο Ρικάρντο διατύπωσε τη **θεωρία του συγκριτικού πλεονάσματος**. **Κάθε χώρα πρέπει να εξάγει τα εμπορεύματα που το κόστος παραγωγής τους είναι πιο φθηνό σε αυτήν απ' ό,τι στις άλλες χώρες.**

Στις θέσεις του Ρικάρντο ασκήθηκε έντονη **κριτική**:

α) Αυτό που θα καθορίσει την τιμή ενός προϊόντος δεν είναι η αξία του, αλλά το πόσο υψηλή είναι η ζήτησή του. Χωρίς ζήτηση, το προϊόν δεν θα πουληθεί, όσο χαμηλό και αν είναι το κόστος παραγωγής του.

β) Το κεφάλαιο των βιομηχάνων (χρήματα, μηχανές κτλ.) δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί σε ώρες εργασίας.

2.7 Η ελεύθερη οικονομία και η κρατική ρύθμιση (Τζον Στιούαρτ Μιλ)

«Ομολογώ ότι δεν με ελκύει το ιδεώδες που υιοθετείται από εκείνους που πιστεύουν ότι η φυσιολογική κατάσταση των ανθρώπων είναι η πάλη για να πας μπροστά. Ότι το τσαλαπάτημα, το στρίμωγμα, ο διαγκωνισμός, ο αλληλοσπαραγμός, όλα όσα αποτελούν το σημερινό καθεστώς της κοινωνικής ζωής, είναι το πιο επιθυμητό πεπρωμένο για το ανθρώπινο είδος, και όχι απλώς τα δυσάρεστα συμπτώματα κάποιας από τις φάσεις της βιομηχανικής προόδου».

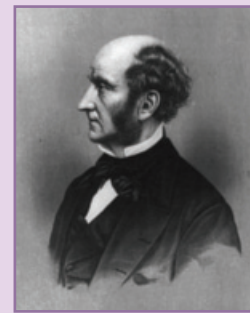
Τζον Στιούαρτ Μιλ
φιλόσοφος, οικονομολόγος

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ (John Stuart Mill, 1806-1873) προχώρησε ακόμη περισσότερο την οικονομική θεωρία. Εστίασε στο ότι **ο πραγματικός τομέας στον οποίο λειτουργούν οι οικονομικοί νόμοι είναι η παραγωγή και όχι η διανομή των εμπορευμάτων**. Όταν έχει παραχθεί ο πλούτος, τότε μπορεί να διατεθεί κατά το δοκούν. Αυτή η παρατήρηση υπερβαίνει τις αντιλήψεις των οπαδών του Ρικάρντο ότι υπάρχουν σιδερένιοι οικονομικοί νόμοι, όπως το να κρατιούνται τα μεροκάματα χαμηλά για να αναπτύσσεται η βιομηχανία και το εξωτερικό εμπόριο. Η ίδια **η κοινωνία μπαίνει στο προσκήνιο της οικονομίας**. Η κοινωνία μπορεί να συμφωνεί ή να μην συμφωνεί με τα αποτελέσματα που παράγει η λειτουργία της οικονομίας. Έχει, κατά συνέπεια, τη δυνατότητα να τα αλλάζει. Η κοινωνία μπορεί να φορολογήσει τους πλούσιους, να επιδοτήσει τους φτωχούς, να απαλλοτριώσει περιουσιακά στοιχεία, να δώσει τον πλούτο της σε κάποιο βασιλιά ή να τον διανείμει στα φτωχότερα στρώματα.

Ο Μιλ, εντονότερα από όλους τους οικονομολόγους της Κλασικής Σχολής, **εισάγει το στοιχείο της πολιτικής επιλογής στη διανομή των προϊόντων**. Υπάρχουν νόμοι στην παραγωγή, τόνιζε ο ίδιος. Η τιμή του προϊόντος δεν μπορεί να κινηθεί κάτω από το κόστος παραγωγής. Ένα χωράφι δεν μπορεί να παράγει απεριόριστη ποσότητα όσο και αν βελτιωθούν οι όροι της καλλιέργειάς του. Το πώς, όμως, θα μοιραστεί η σοδειά που παράγει το χωράφι είναι θέμα πολιτικής επιλογής.

Η θέση του Μιλ, παρότι εμπεριέχει το σωστό στοιχείο ότι εισάγει την πολιτική στη λειτουργία της οικονομίας, δέχτηκε κριτική. **Ο τρόπος διανομής δεν είναι ανεξάρτητος από τον τρόπο παραγωγής**. Αν, για παράδειγμα, φορολογούνταν τα κέρδη των επιχειρήσεων κατά 100%, τότε είναι αμφίβολο αν κάποιος θα συνέχιζε την επιχειρηματική δραστηριότητα αφού δεν θα είχε καθόλου κέρδος. Ή, όπως συμβαίνει σήμερα, η επιχείρηση θα προσπαθούσε, όσο της ήταν δυνατόν, να μεταφερθεί σε χώρες με μικρότερη φορολογία.

Πέρα, όμως, από τις επικρίσεις για την ορθότητα της θέσης

Τζον Στιούαρτ Μιλ
(1806-1873)

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ θεωρούνταν «παιδί θαύμα». Σε ηλικία επτά ετών είχε διαβάσει τους περισσότερους διαλόγους του Πλάτωνα. Σε ηλικία οκτώ ετών άρχισε να μαθαίνει λατινικά. Στα εννιά είχε διαβάσει Ηρόδοτο, Ξενοφώντα, Λουκιανό, Διογένη Λαέρτιο. Ήξερε τέλεια άλγεβρα και γεωμετρία. Έγραψε *Ρωμαϊκή Ιστορία*, *Σύνοψη της Αρχαίας Παγκόσμιας Ιστορίας* και την *Ιστορία της Ολλανδίας*. Το σπουδαιότερο έργο του είναι το δίτομο *Αρχές της πολιτικής οικονομίας*.

(Robert L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκυ Λιγγρή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

«Εφόσον έχουν παραχθεί τα πράγματα, η ανθρωπότητα, ατομικά ή συλλογικά, μπορεί να τα κάνει ό,τι θέλει. Μπορεί να τα θέσει στη διάθεση οποιουδήποτε θέλει και με οποιουδήποτε όρους... Ακόμα κι αυτά που κάποιο άτομο έχει δημιουργήσει με προσωπικό μόχθο, χωρίς τη βοήθεια κανενός, δεν μπορεί να τα κρατήσει χωρίς την άδεια της κοινωνίας. Όχι μόνο μπορεί η κοινωνία να του τα αφαιρέσει, αλλά και μεμονωμένα άτομα μπορούν να το κάνουν αυτό και θα το έκαναν αν η κοινωνία δεν απασχολούσε άλλα άτομα επί πληρωμή για να τον προστατεύουν από τον κίνδυνο να θηγεί η περιουσία [του]. Η κατανομή του πλούτου, επομένως, εξαρτάται από τους νόμους και τα έθιμα της κοινωνίας. Οι κανόνες που διέπουν αυτή την κατανομή ορίζονται από τις απόψεις και τα αισθήματα της άρχουσας τάξης της κοινωνίας, και είναι πολύ διαφορετικοί σε διαφορετικές εποχές και χώρες, και θα μπορούσαν να είναι ακόμα πιο διαφορετικοί, αν έτσι αποφάσιζε το ανθρώπινο γένος...».

Τζον Στιούαρτ Μιλ

«Είναι προτιμότερο να είναι κανείς ένα δυσάρεστο ανθρωπινό όν από ένα ικανοποιημένο γουρούνι. Καλύτερα ένας δυσάρεστο Σωκράτης παρά ένας δυσάρεστο βλάκας. Και στην περίπτωση που ο βλάκας ή το γουρούνι έχουν διαφορετική άποψη, αυτό συμβαίνει γιατί γνωρίζουν την ιστορία μόνο από τη δική τους πλευρά».

Τζον Στιούαρτ Μιλ

Μιχάλης Οικονόμου, *Το σπίτι του ψαρά, Εθνική Πινακοθήκη.*

του από την πλευρά των οικονομικών, ο Μιλ πίστευε στη δυνατότητα βελτίωσης της κοινωνίας. Η εργατική τάξη, η οποία ζούσε σε άθλιες συνθήκες, μπορούσε να μορφωθεί και να ζήσει καλύτερα.

Η μέχρι τότε ανάπτυξη του καπιταλισμού και ο μηχανισμός της αγοράς είχαν διαψεύσει τις προβλέψεις και τις προσδοκίες του Άνταμ Σμιθ. Η οικονομική ανάπτυξη δεν είχε συνδυαστεί με την κοινωνική δικαιοσύνη. Ο Μιλ είχε την άποψη ότι η οικονομία είχε ήδη παραγάγει τεράστιο πλούτο. Όμως, η δίκαιη διανομή του πλούτου, ώστε να επωφεληθούν από αυτόν όσο το δυνατόν περισσότεροι άνθρωποι, παρέμενε ακόμη ζητούμενο. Το κράτος μπορούσε να παίξει ρυθμιστικό ρόλο στη δημιουργία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το κράτος μπορούσε να μην επιτρέψει στους γαιοκτήμονες να προσπορίζονται τεράστιες προσόδους αφού οι ίδιοι δεν εργάζονται. Μπορούσε να φορολογήσει δραστικά την ακίνητη περιουσία που είχαν κληρονομήσει. Μπορούσε να ιδρύσει εργατικούς συνεταιρισμούς, ώστε οι εργάτες να μην είναι έρμαιοι στις επιθυμίες των βιομηχάνων.

Ο Μιλ κινούνταν στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του **ωφελιμισμού**. Η **ωφελιμότητα*** (που αργότερα μετονομάστηκε στην οικονομική σκέψη σε **χρησιμότητα**) ορίζεται στο έργο του ως **απόλαυση**. Όμως η απόλαυση δεν ταυτίζεται με την ηδονή. Απόλαυση μπορεί να είναι και το αίσθημα της ικανοποίησης που νοιώθει κάποιος άνθρωπος επειδή βοήθησε τους συνανθρώπους του. **Ηθικό, για τον Μιλ, είναι ό,τι προάγει τη γενική ευημερία. Ιδανικό είναι ή όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ευτυχία για όλο και περισσότερους ανθρώπους. Το ηθικό ταυτίζεται με το ωφέλιμο.**

Ο Μιλ έδειχνε ιδιαίτερη ευαισθησία σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος. Τόνιζε ότι η εκμετάλλευση της φύσης πέρα από ένα ορισμένο όριο θα την καταστρέψει. Και αυτό θα αποβεί καταστροφικό τόσο για την οικονομία ειδικά όσο και για την ανθρωπότητα γενικά.

Το δίτομο έργο του *Αρχές της πολιτικής οικονομίας* κυκλοφόρησε το 1848. Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε ένα άλλο βιβλίο που διαφωνούσε με την πεποίθηση του Μιλ ότι ο καπιταλισμός μπορεί να γίνει πιο δίκαιος και πιο ανθρωπίνος μέσω της δικαιότερης διανομής των προϊόντων που παράγονται. Το βιβλίο αυτό ήταν το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* των Μαρξ και Ένγκελς.

* Ο όρος χρησιμότητα δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ωφελιμότητα. Ό,τι είναι χρήσιμο δεν είναι πάντα και ωφέλιμο. Το ανάποδο ισχύει πάντα (π.χ. η κατανάλωση φαγητών με πολλά λιπαρά προσφέρει χρησιμότητα-απόλαυση στον καταναλωτή, αλλά δεν είναι ωφέλιμη για τον οργανισμό του).

2.8 Η θεωρία της αξίας της εργατικής δύναμης και του εμπορεύματος (Καρλ Μαρξ)

«Αυτό που βρίσκει ο καπιταλιστής στην αγορά δεν είναι η εργασία αλλά ο εργαζόμενος. Αυτό που ο τελευταίος πουλάει είναι η εργατική του δύναμη».

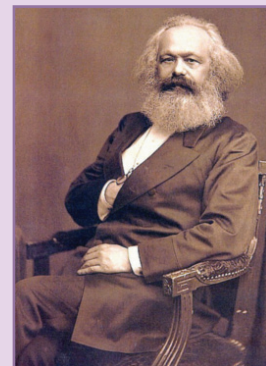
Καρλ Μαρξ
φιλόσοφος, οικονομολόγος, πολιτικός στοχαστής

Ο Καρλ Μαρξ (1818-1883), μαζί με τον συνεργάτη του Φρίντριχ Ένγκελς (Friedrich Engels, 1820-1895), θεωρούνται οι θεμελιωτές του σοσιαλισμού. Στο ερώτημα πώς είναι δυνατό να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη μαζί με κοινωνική δικαιοσύνη, οι Μαρξ και Ένγκελς απαντούν ότι αυτό είναι αδύνατο να υπάρξει στον καπιταλισμό. Ανάπτυξη και δικαιοσύνη-ισότητα μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από την υπέρβαση του καπιταλισμού.

Έχοντας μελετήσει σε βάθος όλους τους προηγούμενους και σύγχρονους του οικονομολόγους (Σμιθ, Ρικάρντο, Μιλ κ.ά.), ο Μαρξ διαμόρφωσε τη δική του θεωρία. Οι προσδοκίες του Σμιθ ότι ο καπιταλισμός και η ελεύθερη αγορά θα φέρουν ένα καλύτερο κόσμο είχαν διαψευστεί. Την εποχή που ζούσε ο Μαρξ, η Ευρώπη συνταρασσόταν από εξεγέρσεις των λαών. Ο βασιλιάς της Γαλλίας ανατράπηκε, οι εργάτες του Παρισιού ξεσηκώθηκαν, στο Βερολίνο οδοφράγματα είχαν στηθεί στους δρόμους, στην Ιταλία γίνονταν μαζικές διαδηλώσεις, την Πράγα και τη Βιέννη τις είχε καταλάβει ο λαός. Οι προτάσεις του Μιλ ότι ο κόσμος μπορεί να γίνει δικαιότερος μέσω της διανομής των προϊόντων είχαν, επίσης, διαψευστεί. **Το πρόβλημα της ανισότητας, κατά τον Μαρξ, δεν ήταν στη διανομή αλλά στην παραγωγή των προϊόντων.** Πού οφείλεται όμως η ανισότητα; Ποιες είναι οι οικονομικές της αιτίες; Γιατί ο καπιταλισμός δεν μπόρεσε, παρά τα επιτεύγματα της Βιομηχανικής Επανάστασης, να φέρει κοινωνική δικαιοσύνη;

Ο Ρικάρντο είχε υποστηρίξει ότι η αξία ενός εμπορεύματος είναι ο χρόνος που δαπανάται για την παραγωγή του. Ο Μαρξ υιοθετεί αυτό το σημείο της θεωρίας του Ρικάρντο. Κάνει, όμως, μια σημαντική διαφοροποίηση: **οι εργάτες δεν πληρώνονται για την εργασία τους αλλά για την εργατική τους δύναμη.** Πιο αναλυτικά η θέση του Μαρξ:

- Η παραγωγή, στην **καπιταλιστική κοινωνία**, στηρίζεται σε δύο κοινωνικές τάξεις: τους **κεφαλαιοκράτες** και τους **εργάτες**. Οι κεφαλαιοκράτες (καπιταλιστές) έχουν την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (μηχανές, εργοστάσια κτλ.). Οι εργάτες έχουν την εργατική τους δύναμη, την ικανότητα τους να εργάζονται. **Εργατική δύναμη** είναι το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων του ανθρώπου, τις οποίες ενεργοποιεί για να παράγει κάτι.
- Ο κεφαλαιοκράτης μισθώνει την εργατική δύναμη του εργάτη

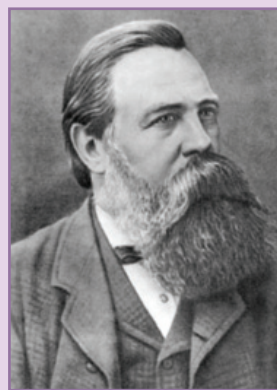
Καρλ Μαρξ
(1818-1883)

Ο Μαρξ ίδρυσε την 1η Διεθνή Ένωση Εργατών. Έζησε στο Παρίσι (1843-1845), ώσπου τον απέλασαν οι γαλλικές αρχές.

Από το 1849 εγκαταστάθηκε και έζησε τα υπόλοιπα χρόνια του μαζί με την οικογένειά του στο Λονδίνο, χάρη στην οικονομική υποστήριξη του φίλου και στενού συνεργάτη του, του Ένγκελς.

Στην Αγγλία έζησε από κοντά την τρομερή εξαθλίωση των εργατών και τη ραγδαία ανάπτυξη της βιομηχανίας και έγραψε το τρίτομο έργο του *Το Κεφάλαιο*, που συνιστά σταθμό στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική θεωρία.

Το 1848 δημοσίευσε, με τον Φρίντριχ Ένγκελς, το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, το οποίο θεωρείται το γενέθλιο κείμενο του σύγχρονου σοσιαλιστικού κινήματος.

Φρίντριχ Ένγκελς
(1820-1895)

Φίλος και στενός συνεργάτης του Καρλ Μαρξ.

Εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Έχει ως προμετωπίδα τη φράση «Προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε»

«Ολόκληρη η μέχρι τώρα ιστορία είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη καταπιεστές και καταπιεζόμενος, βρίσκονται σε ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους» (Μαρξ και Ένγκελς, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*).

Εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου* του Καρλ Μαρξ.

για κάποιες ώρες (εργάσιμη ημέρα). Τις ώρες που εργάζεται ο εργάτης παράγει κάποιες μονάδες από το προϊόν. Όμως, **δεν πληρώνεται την αξία της εργασίας του**. Πληρώνεται για τον χρόνο που μίσθωσε την εργατική του δύναμη στον κεφαλαιοκράτη. Για παράδειγμα, ο εργάτης μιας αυτοκινητοβιομηχανίας που παράγει 10 εξαρτήματα στο οκτάωρό του, δεν πληρώνεται την αξία των εξαρτημάτων. Παίρνει τον μισθό του, που είναι πολύ λιγότερος από την αξία του προϊόντος της εργασίας του.

- Η απλήρωτη εργασία των εργατών, την οποία ιδιοποιούνται οι κεφαλαιοκράτες, ονομάζεται **υπεραξία**.

Ο Μαρξ διακρίνει την υπεραξία σε **απόλυτη** και **σχετική**:

α) Απόλυτη υπεραξία. Είναι η υπεραξία που παράγει ο εργάτης μέσω της αύξησης των ωρών εργασίας του (παράταση της εργάσιμης ημέρας) ενώ οι όροι εργασίας μένουν ίδιοι (τεχνολογία μηχανημάτων, μέθοδος εργασίας κτλ.).

β) Σχετική υπεραξία. Είναι η υπεραξία που παράγει ο εργάτης λόγω της αλλαγής των συνθηκών εργασίας, οι οποίες αυξάνουν την παραγωγικότητά του, το πόσες δηλαδή μονάδες προϊόντος παράγει στον ίδιο χρόνο. Π.χ. ένα νέο μηχάνημα στο εργοστάσιο αυξάνει την παραγωγικότητα του εργάτη που το χειρίζεται, με αποτέλεσμα εκεί που σε 8 ώρες ένας εργάτης έφτιαχνε 2 ζευγάρια παπούτσια, με την εισαγωγή μιας νέας μηχανής φτιάχνει 10 ζευγάρια παπούτσια στον ίδιο χρόνο.

Ο Μαρξ, στο βασικό του έργο *Το Κεφάλαιο*, ξεκινάει την ανάλυσή του από το **εμπόρευμα**. Το εμπόρευμα έχει δύο όψεις. Έχει **αξία χρήσης**, που είναι η ικανοποίηση η οποία προσφέρει στον κάτοχό του (ένα ρούχο που φοριέται από αυτόν που το αγοράζει). Έχει, επίσης, **ανταλλακτική αξία**, δηλαδή το τι μπορεί να αποκομίσει ο παραγωγός του από την πώλησή του. Ο **καταναλωτής** σκέφτεται την αξία χρήσης του εμπορεύματος (σε τι με ωφελεί να το αγοράσω). Ο **παραγωγός** σκέφτεται την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος (πόσα θα κερδίσει από την πώλησή του).

Ο πλούτος των κοινωνιών αποτελείται από εμπορεύματα. Τα εμπορεύματα παράγονται στην παραγωγή. Η αφαίρεση της υπεραξίας από την εργατική τάξη (απλήρωτη εργασία) είναι η πηγή του πλούτου των κεφαλαιοκρατών αλλά και της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας.

Ο Μαρξ, με βάση την ανάλυσή του, θεωρεί ότι από τη φύση του ο καπιταλισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει ανάπτυξη με κοινωνική δικαιοσύνη.

2.9 Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος (Τζον Μέυναρντ Κέυνς)

Ο Τζον Μέυναρντ Κέυνς (John Maynard Keynes, 1883-1946) ήταν Άγγλος μαθηματικός και οικονομολόγος. Ήταν ένας από τους ανθρώπους που επηρέασαν καθοριστικά, σε παγκόσμιο επίπεδο, την οικονομική σκέψη του 20ού αιώνα. Έζησε σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης και πολέμων, γι' αυτό και το έργο του εστιάστηκε στο πώς, με ποια οικονομική πολιτική, μπορούν να αποφευχθούν οι πόλεμοι και να ξεπεραστούν οι οικονομικές κρίσεις.

Ο Κέυνς έζησε σε μια εποχή όπου η ανάπτυξη του καπιταλισμού είχε προχωρήσει σε σχέση με την εποχή των Σμιθ, Ρικάρντο, Μαρξ και Μιλ. Οι αναπτυσσόμενες χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία) συγκρούονταν για το ποια θα αυξήσει την οικονομική της επιρροή σε διεθνές επίπεδο. Οι επιχειρήσεις είχαν ξεφύγει από το στάδιο που είχαν γνωρίσει οι Κλασικοί οικονομολόγοι και ο Μαρξ, και είχαν περάσει σε ένα άλλο στάδιο: ορισμένες από αυτές είχαν μετασηματιστεί σε τεράστιες επιχειρήσεις με διεθνή επιρροή. Χρησιμοποιούσαν πρώτες ύλες που προέρχονταν από διάφορες χώρες και προσπαθούσαν να προωθήσουν τα προϊόντα τους στη διεθνή αγορά. Είναι η εποχή του **ιμπεριαλισμού**, της πολιτικής της επέκτασης των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων κρατών σε βάρος άλλων κρατών. Η Γερμανία προσπαθούσε να καλύψει τις ανάγκες της σε πρώτες ύλες και καύσιμα, και να βρει αγορές για την πώληση των προϊόντων της. Στις επιδιώξεις της αυτές συγκρούστηκε με τη Γαλλία και τη Βρετανία, τους ανταγωνιστές της. Αυτή ήταν η βασική αιτία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918), ο οποίος έληξε με την ήττα της Γερμανίας. Με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών (1919), η ηττημένη Γερμανία υποχρεώθηκε να καταβάλει τεράστιες πολεμικές αποζημιώσεις στους νικητές.

Εκείνη την περίοδο, ο Κέυνς έγραψε το βιβλίο *Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης*. Σε αυτό το βιβλίο, ο Κέυνς προέβλεπε ότι η Γερμανία δεν μπορούσε να πληρώσει τις πολεμικές αποζημιώσεις που απαιτούσαν από αυτήν οι νικητές του πολέμου. Αυτό θα οδηγούσε μοιραία στο ξέσπασμα ενός νέου πολέμου, όπως και έγινε είκοσι χρόνια μετά με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η οικονομική κρίση του 1929 ήταν το δεύτερο μεγάλο γεγονός που επηρέασε τη σκέψη του Κέυνς. Τον Οκτώβριο του 1929, παρουσιάστηκε μια τεράστια πτώση των τιμών των μετοχών στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Η τεράστια ανεργία που έφερε η κρίση του 1929 ήταν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα των αναπτυσσόμενων χωρών. Το 1936, ο Κέυνς έγραψε το βιβλίο *Γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*. Με αυτό το έργο ο Κέυνς δημιούργησε την τρίτη μεγάλη οικονομική σχολή (Κεϋνσιανή Σχολή) μετά τον Σμιθ (Κλασική Σχολή) και τον Μαρξ (Μαρξιστική Σχολή). Στο βιβλίο αυτό ανέλυε τα αίτια της κρίσης

Τζον Μέυναρντ Κέυνς
(1883-1946)

Άγγλος μαθηματικός και οικονομολόγος

Την εποχή του ιμπεριαλισμού:

«Το βιομηχανικό δυναμικό κάθε έθνους αναγκάζεται να παράγει, να υπερπαράγει. Αυτή την υπερπαραγωγή πρέπει να τη διαθέσουμε. Κι έτσι ριχνόμαστε στις παγκόσμιες αγορές ενώ κλείνουμε τη δική μας αγορά με προστατευτικά μέτρα. [...] Έτσι, με φυσική νομοτέλεια, η μία χώρα βαδίζει εναντίον της άλλης, συγκρούεται μαζί της. Ποια θα εξασφαλίσει την οριστική υπεροχή των εθνικών βιομηχανικών της προϊόντων και με ποιο τρόπο; [...] Μήπως με πόλεμο; Η Αγγλία και η Γερμανία αλληλοϋποβλέπονται: ο πόλεμος είναι η μόνη τους λύση».

Α. Μερχέμ, *Η εργατική ζωή*, 1911 (από το βιβλίο Δ. Ξιφαράς - Ε. Λουβή, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, Αθήνα, εκδ. ΙΤΥΕ - ΟΕΒΔ).

Ι. Σόγερ, *Γραφείο ευρέσεως εργασίας*, 1927.

Η ανεργία ήταν το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι αναπτυσσόμενες χώρες μετά την κρίση του 1929.

Ο Κένυς ήταν υπέρ του καπιταλισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Η κρίση, όμως, του 1929 τον οδήγησε στο να συνειδητοποιήσει ότι, χωρίς τις απαραίτητες κρατικές ρυθμίσεις, ο καπιταλισμός κινδύνευε. Άσκησε έντονη κριτική στους οπαδούς της ελεύθερης αγοράς και της πλήρους απόσυρσης του κράτους από την οικονομική δραστηριότητα. Έγραψε χαρακτηριστικά: «Σκοπός της ζωής είναι να φαγωθούν τα φύλλα που βρίσκονται στα ψηλότερα κλαδιά, και ο καλύτερος τρόπος για την επιτυχία αυτού του σκοπού είναι να επιτραπεί στις καμηλοπαρδάλεις με τους ψηλότερους λαιμούς να εξολοθρεύσουν με την πείνα τις καμηλοπαρδάλεις εκείνες που έχουν πιο κοντό λαιμό».

Ο Κένυς πρότεινε ουσιαστικά «μέτρα προστασίας» των ζώων με χαμηλό λαιμό για να μην αφανιστούν, παρασέρνοντας στον αφανισμό και αυτά με τον ψηλό λαιμό.

Κωνσταντίνος Βολανάκης, *Η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου*, Εθνική Πινακοθήκη.

Η παρέμβαση του κράτους στην προστασία της απασχόλησης, ώστε να μην υπάρχει ανεργία ήταν ένα από τα καίρια σημεία των προτάσεων του Κένυς. «*Το κράτος φαντάζει ως ο μόνος διαθέσιμος λευκός ιππότης που μπορεί να γλιτώσει τον καπιταλισμό από την καταστροφή*» (Γ. Βαρουφάκης, *Πολιτική Οικονομία. Η οικονομική θεωρία στο φως της κριτικής*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 433).

και πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα για το ξεπέρασμα της ανεργίας, τα οποία επρόκειτο αργότερα να υιοθετηθούν από τις αναπτυγμένες χώρες.

Ο Κένυς, στο έργο του αυτό, υποστηρίζει:

- Οι καπιταλιστικές οικονομίες χρειάζεται να ξεπεράσουν την ανεργία και να προσεγγίσουν την **πλήρη απασχόληση** του εργατικού δυναμικού.
- Ο στόχος αυτός δεν μπορεί να επιτευχθεί, αν το κράτος δεν παρέμβει στην οικονομία.
- Ο μηχανισμός της ελεύθερης αγοράς φαινόταν ότι, χωρίς την κρατική παρέμβαση, δεν μπορεί να επιτύχει τον παραπάνω στόχο. Υπάρχει έτσι υψηλή ανεργία, η οποία απειλεί και την **οικονομία** και την **κοινοβουλευτική δημοκρατία**. Η ανεργία είναι απειλή για τον ίδιο τον καπιταλισμό, ο οποίος μπορεί να καταρρεύσει υπό το βάρος κοινωνικών εξεγέρσεων. Την εποχή που έγραψε ο Κένυς το βιβλίο του, η Ρωσική Επανάσταση του 1917 και η προσπάθεια οικοδόμησης σοσιαλισμού στη Ρωσία ήταν ζωντανό πολιτικό παράδειγμα για τους λαούς των καπιταλιστικών χωρών. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία απειλείται από τον φασισμό. Την εποχή που εκδόθηκε το βιβλίο του Κένυς, ο Μουσολίνι είχε την εξουσία στην Ιταλία, ο Χίτλερ στη Γερμανία, ο Φράνκο στην Ισπανία.
- Το κράτος πρέπει να παρέμβει στους μισθούς, την παραγωγή και τη διανομή του πλούτου. Αν **το κράτος κάνει επενδύσεις**, οι άνθρωποι θα βρουν εργασία και θα αποκτήσουν εισόδημα. Με το εισόδημα αυτό θα μπορούν να καταναλώσουν εμπορεύματα (δημιουργία ενεργής ζήτησης), οπότε οι επιχειρήσεις θα αυξήσουν την παραγωγή τους. Η αύξηση της παραγωγής των επιχειρήσεων θα δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας και η οικονομία θα βγει από την ύφεση και θα μπει στην ανάπτυξη. Έργα που μπορεί να αναλάβει το κράτος είναι η κατασκευή αυτοκινητοδρόμων, σχολείων, νοσοκομείων, λιμανιών κτλ.

Οι Η.Π.Α. υιοθέτησαν τις προτάσεις του Κένυς. Το 1933, ο πρόεδρος Ρούζβελτ εφάρμοσε το New Deal (Νέα Συμφωνία). Η Νέα Συμφωνία ήταν μια οικονομική πολιτική ανόδου των μισθών και εκτεταμένων δημοσίων επενδύσεων από το κράτος. Αυτές οι παρεμβάσεις καταπολέμησαν, σε μεγάλο βαθμό, τις επιπτώσεις που είχε η κρίση του 1929 στις Η.Π.Α. Η Αγγλία, η χώρα του Κένυς, δεν ακολούθησε πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τις προτάσεις του. Θα τις ακολουθήσει και αυτή, όπως και όλες σχεδόν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης, μετά το τέλος του, όταν το κράτος ήταν ο μοναδικός φορέας που μπορούσε να ανοικοδομήσει τα ερείπια που άφησε πίσω του ο καταστροφικός Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

2.10 Η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου και η πρόοδος της κοινωνίας (Κόλιν Κλαρκ-Ζαν Φουραστιέ-Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ-Γιόζεφ Σουμπέτερ)

Το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής δικαιοσύνης απασχόλησε όσους ασχολήθηκαν με την οικονομική πολιτική τον 20ό αιώνα.

Ο **Κόλιν Κλαρκ** (Colin Clark, 1905-1989) ασχολήθηκε με το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης. Ήταν επιστημονικός συνεργάτης του βαρόνου Μπέβεριτζ, ο οποίος υλοποίησε σημαντικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Συμφωνούσε με τις απόψεις του Κένυς. Τον απασχόλησε έντονα το πρόβλημα του πώς θα αναπτυχθούν οικονομικά οι κοινωνίες και ειδικότερα **πώς θα αυξηθεί το εθνικό προϊόν**, το οποίο αποτελεί κατ' αυτόν και τη βάση για τη μελέτη της οικονομίας μιας χώρας.

Εθνικό προϊόν είναι η συνολική αξία των τελικών αγαθών και υπηρεσιών κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου (έτος), από συντελεστές παραγωγής που ανήκουν σε μόνιμους κατοίκους της χώρας, ανεξάρτητα από τη χώρα όπου βρίσκονται οι συντελεστές παραγωγής. Μέσα από την ανάπτυξη του εθνικού προϊόντος θα δημιουργούνταν, σύμφωνα με τον Κλαρκ, μέσω της παρέμβασης του κράτους, οι όροι για να έρθει η κοινωνική δικαιοσύνη και η ευημερία.

Ο **Ζαν Φουραστιέ** (Jean Fourastié, 1907-1990) ήταν Γάλλος οικονομολόγος. Υποστήριξε ότι η οικονομική δραστηριότητα δίνει βαρύτητα αρχικά στον πρωτογενή τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία), μετά στον δευτερογενή (βιοτεχνία, βιομηχανία) και, τέλος, στον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες, τουρισμός). Η μετατόπιση αυτή οφείλεται στην οικονομική ανάπτυξη. Όσο αναπτύσσονται οι οικονομίες τόσο διαφοροποιείται η βαρύτητα που δίνουν στον κάθε τομέα. Ο Φουραστιέ δημιούργησε μια ταξινόμηση των κοινωνιών με κριτήριο το πώς κατανέμεται το εργατικό δυναμικό ανάλογα με την ανάπτυξη της οικονομίας. Ειδικότερα:

α) Στις παραδοσιακές κοινωνίες, το εργατικό δυναμικό κατανέμεται ως εξής:

Πρωτογενής τομέας: 70% του εργατικού δυναμικού.

Δευτερογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

Τριτογενής τομέας: 10% του εργατικού δυναμικού.

β) Στην περίοδο ανάπτυξης της οικονομίας:

Πρωτογενής τομέας: 50% του εργατικού δυναμικού.

Δευτερογενής τομέας: 30% του εργατικού δυναμικού.

Τριτογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

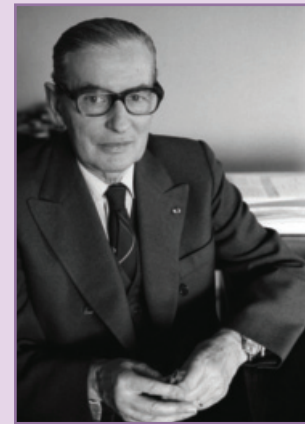
γ) Στην αναπτυσσόμενη οικονομία (σύγχρονες αναπτυσσόμενες κοινωνίες):

Πρωτογενής τομέας: 10% του εργατικού δυναμικού.

Κόλιν Κλαρκ
(1905-1989)

Δεν ήταν μόνο ακαδημαϊκός μελετητής της οικονομικής πολιτικής. Ανέλαβε τη θέση του Διευθυντή της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Αυστραλία προκειμένου να εφαρμόσει τις απόψεις του. Ο Κένυς ανέφερε για τον Κλαρκ ότι πρόκειται για πρώτης τάξεως στατιστικό-λόγο ο οποίος ασχολείται με τα οικονομικά.

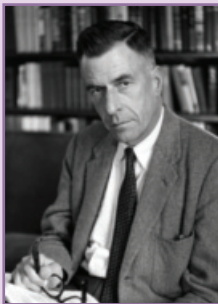

Ζαν Φουραστιέ
(1907-1990)

«Γιατί δουλεύουμε; Δουλεύουμε για να μεταβάλουμε την τρελή χλόη σε στάρι και μετά σε ψωμί, τα αγριοκέρασα σε κεράσια και τα χαλίκια σε ασφάλι και μετά σε αυτοκίνητα».

(Ζαν Φουραστιέ, *Η μεγάλη ελπίδα του 20ού αιώνα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1970.)

Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ
(1908-2006)

Καναδοαμερικανός οικονομολόγος. Η θεωρητική του εργασία κινήθηκε στο πλαίσιο της σκέψης του Κένυς. Ο Γκαλμπρέιθ επέμεινε ότι η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και η κοινωνική πολιτική ήταν τα βασικά μέσα για την αποφυγή των οικονομικών κρίσεων.

Γιόζεφ Σουμπέτερ (1883-1950)
Αυστριακός οικονομολόγος

«Μια καινοτομία απαιτεί την ύπαρξη ενός καινοτόμου – κάποιου που ευθύνεται για το συνδυασμό των συντελεστών της παραγωγής με νέους τρόπους. Προφανώς δεν πρόκειται για έναν “φυσιολογικό” επιχειρηματία που ακολουθεί τις καθιερωμένες νόρμες. Το άτομο που φέρνει αλλαγές στην οικονομική ζωή είναι αντιπρόσωπος μιας διαφορετικής τάξης – ή, για να ακριβολογούμε, μιας διαφορετικής ομάδας, καθώς οι νεωτεριστές δεν προέρχονται κατ’ ανάγκη από συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Ο Schumpeter [...] τους ονόμασε entrepreneurs (από τη γαλλική λέξη για «αυτόν που επιχειρεί»).

(Robert L. Heilbroner, Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, ό.π.)

Δευτερογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

Τριτογενής τομέας: 70% του εργατικού δυναμικού.

Αναπτυγμένες κοινωνίες είναι οι σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες, στις οποίες καθοριστικό ρόλο παίζει η πληροφορική και οι υπολογιστές. Η οικονομική ανάπτυξη στηρίζεται στη γνώση, την καινοτομία και τη διαχείριση της πληροφορίας.

Ο Φουραστιέ θεωρεί ότι ανάπτυξη και κοινωνική δικαιοσύνη μπορούν να υπάρξουν αν η ανάπτυξη στις αναπτυγμένες χώρες συνδυαστεί με μέτρα για επέκταση της εκπαίδευσης, της δημόσιας υγείας, της κοινωνικής πρόνοιας για τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες.

Ο **Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ** (John Kenneth Galbraith, 1908-2006) ήταν Καναδοαμερικανός οικονομολόγος. Στις απόψεις του για την οικονομική πολιτική ακολουθούσε τον Κένυς. Θεωρούσε ότι η κρατική παρέμβαση είναι απαραίτητη για να μειωθεί η δύναμη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και να αποφευχθούν φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας που προκαλεί η ασυδοσία των επιχειρήσεων. Ο Γκαλμπρέιθ θεωρούσε ότι:

- Ο τέλειος ανταγωνισμός είναι μύθος.
- Η οικονομία κυριαρχείται και καθοδηγείται από τα μονοπώλια, τα οποία διευθύνονται από μάνατζερ.
- Ο καταναλωτής δεν επηρεάζει την αγορά. Αντίθετα, ο καταναλωτής χειραγωγείται από τη διαφήμιση.
- Η αφθονία προϊόντων είναι μια κατάσταση που επιτρέπει στα άτομα να ικανοποιούν τις ανάγκες τους με ελάχιστους περιορισμούς. Οι αναπτυγμένες κοινωνίες έχουν γίνει κοινωνίες της αφθονίας, με την έννοια ότι παράγουν τόσο πολλά προϊόντα που επαρκούν για την κάλυψη των αναγκών των μελών τους. Κατά συνέπεια, οι αναπτυγμένες χώρες πρέπει να δώσουν βαρύτητα όχι στο τι παράγουν αλλά στο πώς θα το διανείμουν ώστε να καταπολεμηθεί η φτώχεια.

Ο **Γιόζεφ Σουμπέτερ** (Joseph Schumpeter, 1883-1950) ήταν Αυστριακός οικονομολόγος. Έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην **καινοτομία**, την οποία θεώρησε βασικό παράγοντα αλλαγής και εξέλιξης της οικονομίας. Οι επιχειρήσεις που κατορθώνουν να εισαγάγουν νέες καινοτόμες ιδέες στην παραγωγή των προϊόντων τους είναι αυτές που κατορθώνουν να αναπτυχθούν έναντι των ανταγωνιστών τους, οι οποίοι απαξιώνονται και καταστρέφονται. Η διαδικασία αυτή (εισαγωγή καινοτομιών-νέας τεχνολογίας από κάποιες επιχειρήσεις και η καταστροφή των ανταγωνιστών τους) ονομάστηκε **δημιουργική καταστροφή**.

Ο Σουμπέτερ θεωρούσε ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού θα κάνει τις επιχειρήσεις και τα κράτη λιγότερο επιθετικά στον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Η πρόβλεψή του δεν επιβεβαιώθηκε. Ο σύγχρονος κόσμος διαμορφώνεται από τον ανταγωνισμό ισχυρών κρατών και μεγάλων επιχειρήσεων.

2.1 Το δουλοκτητικό σύστημα

Σε κάθε κοινωνία υπάρχει ένας τρόπος οργάνωσης της οικονομίας μέσω του οποίου οι άνθρωποι παράγουν τα αγαθά που τους είναι αναγκαία. Ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας δεν είναι σταθερός. Αλλάζει στον χώρο και στον χρόνο. Διαφορετικά ήταν οργανωμένες οι οικονομίες στην αρχαία εποχή, διαφορετικά τον Μεσαίωνα, διαφορετικά σήμερα. Άλλη είναι η δομή και η οργάνωση της ελληνικής οικονομίας σήμερα και άλλη είναι η δομή και η οργάνωση της οικονομίας των Η.Π.Α. ή της Ιαπωνίας.

Ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας συνιστά το οικονομικό σύστημα. **Οικονομικό σύστημα** είναι οι τρόποι και τα μέσα με τα οποία μια κοινωνία προσπαθεί να παραγάγει και να διανείμει τα αγαθά. Το οικονομικό σύστημα είναι ταυτόχρονα και κοινωνικό σύστημα. Η παραγωγή και η διανομή των αγαθών είναι κοινωνικές δραστηριότητες και προσδιορίζουν κοινωνικές σχέσεις. **Η κοινωνία δεν είναι άθροισμα ατόμων. Είναι σύνολο κοινωνικών σχέσεων.** Οι άνθρωποι παράγουν αγαθά για την επιβίωσή τους και ο τρόπος με τον οποίο τα παράγουν καθορίζει το είδος και την ποιότητα των κοινωνικών τους σχέσεων. Καθορίζει, τελικά, τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας στο σύνολό της.

Κάθε κοινωνία χρησιμοποιεί πόρους (φυσικούς και ανθρώπινους) για την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών που της είναι απαραίτητα. Οι πόροι αυτοί ονομάζονται **παραγωγικοί συντελεστές**. Οι παραγωγικοί συντελεστές είναι η εργατική δύναμη, η γη, το κεφάλαιο και η επιχειρηματικότητα.

Στην αρχαιότητα, αναπτύχθηκε το **δουλοκτητικό σύστημα**. Στο δουλοκτητικό σύστημα, η γη και τα εργαλεία της παραγωγής ανήκουν σε ιδιώτες ή στην κοινότητα. Η εργασία γίνεται κυρίως από δούλους, οι οποίοι είναι ιδιοκτησία κάποιου ιδιώτη ή της κοινότητας. Γι' αυτό και οι δούλοι, στη ρωμαϊκή εποχή, αποκλήθηκαν «ομιλούντα εργαλεία» (*instrumenta vocalia*) και κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν «πράγματα» (*res*) και όχι πρόσωπα.

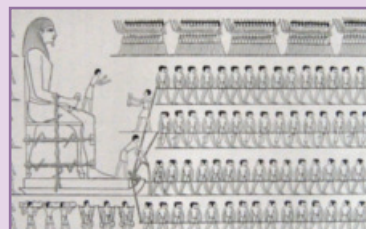
Δουλοκτητικές κοινωνίες ήταν οι **ανατολικές αυτοκρατορίες** της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου. Στις μεγάλες αυτές αυτοκρατορίες, η γη και τα εργαλεία παραγωγής ανήκουν κυρίως στο κράτος. Εκατοντάδες χιλιάδες δούλοι, που είναι ιδιοκτησία του κράτους, αλλά και ιδιωτών, εργάζονται για την παραγωγή προϊόντων, την κατασκευή κτιρίων, την καλλιέργεια της γης, την παροχή υπηρεσιών.

Η δουλεία είναι η πιο ακραία μορφή εκμετάλλευσης. Οι δούλοι δεν έχουν κανένα δικαίωμα. Είναι ιδιοκτησία του αφέντη τους, ο οποίος τους χρησιμοποιεί όπως επιθυμεί. Οι δούλοι δεν έχουν ωράριο. Εργάζονται όσο και όπου επιθυμεί ο ιδιοκτήτης τους. Στις

Οι Πυραμίδες της Γκίζας (Αίγυπτος).

Οι Πυραμίδες είναι αποτέλεσμα της εργασίας χιλιάδων δούλων. Χιλιάδες δούλοι μετέφεραν τις τεράστιες πέτρες που ήταν το υλικό με το οποίο κατασκευάστηκαν. Χωρίς την εργασία των δούλων, η κατασκευή των έργων αυτών εκείνη την εποχή θα ήταν σχεδόν αδύνατη.

Αποτύπωση της μεταφοράς του αγάλματος ηγεμόνα.

Το σχέδιο απεικονίζει την τεράστια ποσότητα εργασίας που προσφέρουν οι δούλοι προκειμένου να μεταφερθούν τα τεράστια αγάλματα των βασιλιάδων της εποχής. Αν δεν υπήρχαν οι χιλιάδες δούλοι, με τα περιορισμένα τεχνικά μέσα της εποχής και την κατάσταση των εργαλείων θα ήταν αδύνατο να μεταφερθούν τα βαριά υλικά με τα οποία χτίστηκαν τα μεγάλα οικοδομικά έργα.

Μονομάχοι. Ψηφιδωτό του 2ου αιώνα π.Χ.

Ο Σπάρτακος, δούλος θρακικής καταγωγής, ηγήθηκε μεγάλης εξέγερσης δούλων, στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία κράτησε σχεδόν δύο χρόνια (71-73 μ.Χ.). Ο Σπάρτακος ήταν δούλος που χρησιμοποιούνταν ως μονομάχος. Τελικά, οι δούλοι ηττήθηκαν από τις ρωμαϊκές λεγεώνες ενώ ο Σπάρτακος σκοτώθηκε. Ο Σπάρτακος έγινε το έμβλημα των καταπιεσμένων, που αγωνίζονται για την ελευθερία τους και ενέπνευσε πολλές οργανώσεις και κόμματα σοσιαλιστικής ιδεολογίας του 19ου και 20ού αιώνα που πήραν το όνομα του ή τον έκαναν έμβλημά τους (π.χ. οι Σπαρτακιστές στη Γερμανία).

Παναγής Λεκατσάς (1911-1970)

Γεννήθηκε στην Ιθάκη. Ασχολήθηκε με μεταφράσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και έγραψε σημαντικές μελέτες ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, της προϊστορίας κτλ. Σημαντικότερα έργα του *Ο Διόνυσος*, *Η Ψυχή*. Έγραψε, επίσης, μελέτες για τις επαναστάσεις των δούλων τη ρωμαϊκή εποχή (*Οι πόλεμοι των δούλων, Σπάρτακος*).

ανατολικές αυτοκρατορίες κύρια πηγή δούλων ήταν οι πόλεμοι. Οι αιχμάλωτοι πολέμου χρησιμοποιούνταν ως δούλοι.

Στην **Αρχαία Ελλάδα** υπήρχαν δούλοι, όχι όμως στην έκταση που υπήρχαν στις ανατολικές αυτοκρατορίες. Οι δούλοι προέρχονταν είτε από αιχμαλώτους είτε από ανθρώπους που είχαν χρεοκοπήσει. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι 7.000 κάτοικοι της πόλης Ίκαρα στη Σικελία αιχμαλωτίστηκαν και πουλήθηκαν δούλοι στην Κατάνη. Ο Σόλων, με τη Σεισάχθεια (από τις λέξεις σείω = κλονίζω, μετατοπίζω, αίρω και «άχθος» = βάρος, χρέος), κατάργησε τον δανεισμό με εγγύηση «το σώμα», επειδή είχε αυξηθεί δραματικά ο αριθμός αυτών που υποδουλώνονταν λόγω χρεών που δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν. Αυτή η κατάσταση εγκυμονούσε εξεγέρσεις και ενδεχομένως εμφύλιο πόλεμο.

Η χειρωνακτική εργασία στην Αρχαία Ελλάδα θεωρούνταν υποτιμητική. Γι' αυτό και οι περισσότερες χειρωνακτικές εργασίες γίνονταν από δούλους. Οι δούλοι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Πολιτικά δικαιώματα είχαν μόνο οι ελεύθεροι πολίτες. Οι δούλοι μπορούσαν να κάνουν όλες τις εργασίες, όμως δεν μπορούσαν να ασκήσουν πολιτικά δικαιώματα (συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου, συμμετοχή σε ψηφοφορία).

Η μη ιδιοκτησία δούλου από κάποιον ελεύθερο πολίτη ήταν ένδειξη φτώχειας. Ο ανάπηρος που διεκδικεί το επίδομά του, στον λόγο του Λυσία *Υπέρ Αδυνάτου*, αναφέρει ότι είναι τόσο φτωχός που δεν έχει τα μέσα να αγοράσει έναν δούλο για να κάνει τις διάφορες δουλειές.

Στη **Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία** η δουλεία πήρε μεγάλες διαστάσεις. Εκατοντάδες χιλιάδες αιχμάλωτοι πολέμου εργάζονταν ως δούλοι. Αναπτύχθηκε, επίσης, εκτεταμένο εμπόριο δούλων. Δούλοι χρησιμοποιούνταν και ως μονομάχοι προκειμένου να διασκεδάσουν τα ρωμαϊκά πλήθη στις αρένες. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγαλύτερες εξεγέρσεις δούλων ξέσπασαν στην επικράτεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (εξέγερση των δούλων της Περγάμου, των ορυχείων Λαυρίου, του Σπάρτακου).

Ο χριστιανισμός ως θρησκεία αμφισβήτησε έντονα το δουλοκτητικό σύστημα. Στην εποχή του Ιουστινιανού, ο δούλος έπαψε να θεωρείται από νομική άποψη «πράγμα» και θεωρήθηκε άνθρωπος.

Το δουλοκτητικό σύστημα ξεπεράστηκε. Η δουλεία, όμως, δεν εξαφανίστηκε. Μπορεί να περιορίστηκε, αλλά δεν εξαλείφθηκε. Στις μεγάλες φυτείες των Η.Π.Α. από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, η καλλιέργεια της γης γινόταν από δούλους που έφερναν οι δούλεμποροι από την Αφρική. Το 1861, οι δούλοι στις Η.Π.Α. είχαν φτάσει περίπου τα τέσσερα εκατομμύρια. Αξίζει να αναφερθεί ότι, στην Ελλάδα, 40 χρόνια πριν (1821), το Α' Σύνταγμα της Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου απαγόρευε τη δουλεία.

2.2 Το φεουδαρχικό σύστημα

Η φεουδαρχική κοινωνία γεννήθηκε μέσα στους κόλπους του δουλοκτητικού συστήματος. Τα **λατιφούντια**, τεράστια αγροκτήματα, σταδιακά αυτονομήθηκαν το ένα από το άλλο. Δεν ανήκαν πια σε μια μεγάλη επικράτεια, σε μια κρατική οντότητα που ήταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία είχε διαλυθεί. Ανήκαν στους ιδιοκτήτες τους. Τα λατιφούντια έγιναν κράτος εν κράτει στις δυτικές επαρχίες του υπό αποσύνθεση ρωμαϊκού κράτους. Η κεντρική εξουσία δεν μπορούσε να ελέγξει αυτούς τους ισχυρούς γαιοκτήμονες, οι οποίοι έφτιαζαν και δικά τους αυτόνομα στρατιωτικά σώματα για να προστατεύσουν την τεράστια ιδιοκτησία τους. Οι γαιοκτήμονες παραχώρησαν κομμάτια γης στους ακολούθους τους ενώ νοίκιασαν χωράφια σε πρώην δούλους αλλά και ελεύθερους αγρότες. Δημιουργήθηκαν, έτσι, τα μεγάλα φέουδα.

Απελευθερωμένοι δούλοι και πρώην ελεύθεροι πολίτες άρχιζαν να νοικιάζουν και να καλλιεργούν μικρά τμήματα από τα τεράστια σε έκταση κτήματα που ανήκαν σε γαιοκτήμονες. Οι ενοικιαστές της γης δεν ήταν δούλοι, αλλά δουλοπάροικοι. Ήταν δεμένοι με τη γη που καλλιεργούσαν και δεν μπορούσαν να την εγκαταλείψουν χωρίς την άδεια του φεουδάρχη, ιδιοκτήτη της γης.

Τα **είδη της ιδιοκτησίας στο φεουδαρχικό σύστημα** είναι δύο:

α) Ο οίκος. Ανήκει στον φεουδάρχη. Είναι η καλλιεργήσιμη γη που ο φεουδάρχης δεν τη νοικιάζει, αλλά την εκμεταλλεύεται για τον εαυτό του. Ο οίκος, εκτός από τη γη, περιλαμβάνει την κατοικία του φεουδάρχη, τα εργαλεία που χρησιμοποιούν ο αγρότες, τα ζώα, τις αποθήκες, τους σταύλους κτλ. Ιδιοκτησία του οίκου θεωρούνται, κατά κάποιο τρόπο, και οι αγρότες καλλιεργητές, οι οποίοι δεν μπορούν να εγκαταλείψουν το φέουδο. Σε ορισμένες μάλιστα περιοχές ο αγρότης, προκειμένου να παντρευτεί, πρέπει να ζητήσει την έγκριση του φεουδάρχη.

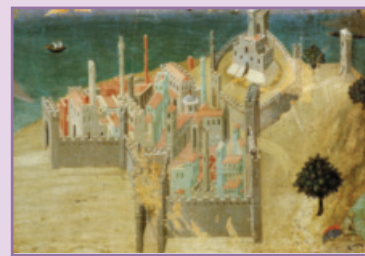
β) Τα μικρά κτήματα. Μικρά χωράφια που νοικιάζει ο φεουδάρχης στους δουλοπάροικους. Οι δουλοπάροικοι καλλιεργούσαν τα κτήματα και είχαν την υποχρέωση να καταβάλλουν στον φεουδάρχη κάποια αμοιβή (πρόσοδο).

Η **πρόσοδος** που πλήρωναν οι δουλοπάροικοι στον φεουδάρχη είχε τρεις μορφές:

α) Πρόσοδος σε εργασία (αγγαρεία). Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε στην αρχή του φεουδαρχικού συστήματος. Το εμπόριο και ο εκρηματισμός της οικονομίας είχαν υποχωρήσει και οι φεουδάρχες δεν είχαν αναπτυγμένες ανταλλαγές με χρήμα. Τους ενδιέφερε, κατά συνέπεια, η εντατική καλλιέργεια της γης τους προκειμένου να αυξηθεί η ποσότητα της παραγωγής. Οι αγρότες εργάζονταν ορισμένες ημέρες στο κτήμα του γαιοκτήμονα χωρίς αμοιβή. Ο βαθμός της εκμετάλλευσης των δουλοπάροικων φαίνεται από το γεγονός ότι το 1/3 του χρόνου τους εργάζονταν στο

«Για τον αφέντη ο δουλοπάροικος ελάχιστη διαφορά είχε από τα ζωντανά που έτρεφε στο κτήμα του. Έτσι, στη Γαλλία του 11ου αιώνα ένας αγρότης άξιζε 38 πεντάρες και ένα άλογο 100. Αν ο δουλοπάροικος προσπαθούσε να φύγει και τον έπιαναν, τιμωρούνταν αυστηρά και τον ανάγκαζαν να ξαναγυρίσει. Από τα αρχεία του Μπράντφορντ διαβάζουμε: Και μας πληροφόρησαν ότι η Αλίκη, θυγατέρα του William Childyong και δούλη του αφέντη μένει στο Γιρκ. Διατάζουμε επομένως να συλληφθεί».

(Λήο Χάμπερμαν, *Τα υλικά αγαθά του ανθρώπου*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα 1978.)

Αμπράτζιο Λορεντσέτι. *Μεσαιωνική πόλη*. Εθνική Πινακοθήκη της Σιένα. Είναι ο παλαιότερος πίνακας του 14ου αιώνα που απεικονίζει μια μεσαιωνική πόλη.

Stadtluft macht frei (ο αέρας της πόλης σε κάνει ελεύθερο). Γερμανική παροιμία του 11ου αιώνα. Οι αγρότες δουλοπάροικοι έβλεπαν την πόλη ως χώρο ελευθερίας, στον οποίο μπορούσαν να ζήσουν μακριά από τα δεσμά της δουλοπαροικίας και την καταπίεση των φεουδαρχών.

Στο Βυζάντιο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν στοιχεία του φεουδαρχικού συστήματος με διαφορές από τη φεουδαρχία της Δυτικής Ευρώπης:

Στο Βυζάντιο. Ο θεσμός της δουλοπαροικίας υπήρχε και στο Βυζάντιο. Υπήρχαν ισχυροί γαιοκτήμονες με τεράστιες εκτάσεις γης και αγρότες δουλοπάροικοι που την καλλιεργούσαν. Υπήρχαν, επίσης, οι αγγαρείες των δουλοπαροίκων στα κτήματα των γαιοκτημόνων αλλά σε περιορισμένο βαθμό. Στο Βυζάντιο υπήρχε ισχυρό κράτος και κεντρική εξουσία που δεν υπάρχει στη δυτική φεουδαρχία. Οι γαιοκτήμονες δεν είχαν τη δύναμη που είχαν στη Δυτική Ευρώπη.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η γη, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ανήκε στον Σουλτάνο. Ο Σουλτάνος παραχωρούσε μεγάλες περιοχές της γης για εκμετάλλευση σε στρατηγούς-πασάδες. Οι πασάδες λειτουργούσαν ως φοροεισπράκτορες και είχαν υποχρέωση να κρατούν τον στρατό ετοιμοπόλεμο. Οι υπόδουλοι πληθυσμοί είχαν, κυρίως, την υποχρέωση καταβολής φόρων. Οι αγγαρείες ήταν άγνωστες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι πασάδες δεν ήταν αυτόνομοι, όπως οι δυτικοί φεουδάρχες. **Φεουδαρχικές σχέσεις** εγκαθίδρυσαν οι **Φράγκοι**, οι **Γενουάτες** και οι **Ενετοί** στις περιοχές που κατέκτησαν. Στα Επτάνησα, για παράδειγμα, οι Ενετοί επέβαλαν τη δουλοπαροικία και το σύστημα της μονοκαλλιέργειας (καλλιέργεια ενός είδους που ήταν αναγκαίο στη Βενετία). Έτσι, η Κέρκυρα και η Λευκάδα ανέπτυξαν συστηματικά την καλλιέργεια της ελιάς και έστελναν τα 2/3 της παραγωγής του λαδιού τους στη Βενετία. Στη Λευκάδα, επίσης, οι Ενετοί έφτιαζαν αλυκές από τις οποίες εισήγαγαν το αλάτι. (Βλ. φωτογραφία, σελ. 144).

δικό τους κτήμα και τα 2/3 του χρόνου τους στο κτήμα του φεουδάρχη.

β) Πρόσδοος σε προϊόντα. Από τον 12ο αιώνα και μετά, το σύστημα της αγγαρείας δίνει τη θέση του, χωρίς να εξαφανιστεί εντελώς, στην καταβολή προσόδου σε είδος. Ο φεουδάρχης παίρνει ένα ποσοστό από τη σοδειά των δουλοπαροίκων. Όμως, αυτό που απομένει στους δουλοπάροικους είναι αρκετό μόλις για να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες.

γ) Πρόσδοος σε χρήμα. Η ανάπτυξη του εμπορίου και των ανταλλαγών οδήγησαν τους φεουδάρχες στην ανάγκη κατοχής χρήματος. Έτσι, από τον 14ο αιώνα αρχίζει η πρόσδοος σε εργασία ή είδος να αντικαθίσταται από την καταβολή ενοικίου σε χρήμα. Η ανάγκη των φεουδαρχών για όλο και περισσότερο χρήμα κάνει την εκμετάλλευση των χωρικών όλο και μεγαλύτερη. Έτσι, την περίοδο αυτή (από τον 14ο μέχρι τον 16ο αιώνα) ξεσπούν αγροτικές εξεγέρσεις σε πολλές περιοχές της Ευρώπης. Τέτοιες εξεγέρσεις ήταν η επανάσταση των Ζακερί στη Γαλλία το 1358 και η επανάσταση των χωρικών στη Γερμανία το 1525.

Η **εκκλησία**, στο φεουδαρχικό σύστημα, λειτουργούσε ως «συλλογικός φεουδάρχης». Είχε στην κατοχή της μεγάλες εκτάσεις γης, τις οποίες καλλιεργούσαν δουλοπάροικοι. Η εκκλησία δικαιολογούσε τη φεουδαρχία στη συνείδηση των αγροτών. Υποστήριζε ότι αυτή η άνιση διάρθρωση του κόσμου (φεουδάρχες και δουλοπάροικοι) ήταν δοσμένη από τον Θεό και κάθε εξέγερση εναντίον της ήταν αμαρτία.

Η δομή της φεουδαρχικής κοινωνίας απεικονίζεται με το σχήμα μιας πυραμίδας:

Η ανάπτυξη του εμπορίου οδηγεί στην ανάπτυξη των **πόλεων**. Οι πόλεις αναπτύσσονται και γίνονται, εκτός από κέντρα του εμπορίου, διοικητικά και βιοτεχνικά κέντρα. Οι **αστοί** (κάτοικοι των πόλεων) είναι αυτοί που πρωτοστατούν στη διαμόρφωση των εθνικών κρατών, καθώς επιδιώκουν μια ενοποιημένη εσωτερική αγορά υπό την επικράτεια ενός κράτους. Αποκορύφωμα του αιτήματος των αστών για εθνικό κράτος, χωρίς βασιλιά και με περιορισμένη τη δύναμη των φεουδαρχών, ήταν η Γαλλική Επανάσταση (1789).

2.3 Το καπιταλιστικό σύστημα ή οικονομία της αγοράς

Τα βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος (καπιταλισμός από τη λέξη capital = κεφάλαιο) είναι:

- Η ιδιωτική επιχειρηματικότητα (επιχειρηματίες κάνουν επενδύσεις με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους).
- Οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονται για την κατάκτηση αγορών, στις οποίες θα πουλήσουν τα προϊόντα τους.
- Οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις είναι **μισθωτοί εργάτες**. Λαμβάνουν, δηλαδή, μισθό για τις ώρες που εργάζονται στην επιχείρηση.

Το καπιταλιστικό σύστημα δημιουργήθηκε μέσα στους κόλπους του φεουδαρχικού συστήματος. Μέχρι τον 11ο αιώνα κυριαρχούσε η αγροτική παραγωγή στο πλαίσιο της φεουδαρχικής κοινωνίας. Ο πληθυσμός ζούσε κυρίως στην ύπαιθρο, καθώς οι πόλεις είχαν παρακμάσει. Δεν είχαν μεγάλο πληθυσμό, ούτε σοβαρές εμπορικές και διοικητικές λειτουργίες.

Όμως, τον 11ο αιώνα σημειώνονται **αλλαγές στην παραγωγή και την οικονομία**, οι οποίες θα φέρουν **αλλαγές στην κοινωνία και την πολιτική**. Ειδικότερα:

α) Αύξηση της παραγωγής. Εισάγεται το άροτρο και η χρήση του αλόγου στην καλλιέργεια της γης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση της παραγωγής και τη δημιουργία σημαντικού πλεονάσματος.

β) Ανάπτυξη του εμπορίου. Το πλεόνασμα της παραγωγής πωλούνταν. Αυτό οδήγησε στην ανάπτυξη του εμπορίου. Η οικονομία μετατράπηκε σταδιακά σε **εμπορευματική** (παραγωγή προϊόντων για πώληση στην αγορά).

γ) Εκχρηματισμός της οικονομίας. Η διεύρυνση του εμπορίου και των ανταλλαγών οδήγησε στην αύξηση της χρήσης του χρήματος. Το χρήμα γίνεται ο πλούτος. Γι' αυτό και ο κάθε φεουδάρχης ζητάει φόρους σε χρήμα και όχι αγγαρείες από τους δουλοπάροικους.

δ) Ανάπτυξη των πόλεων. Οι πόλεις γίνονται οι χώροι του εμπορίου. Η ζωή στις πόλεις αναζωπυρώνεται. Οι κάτοικοι αυξάνονται. Στις πόλεις εγκαθίστανται μόνιμα οι έμποροι και το προσωπικό των επιχειρήσεών τους. Στις πόλεις, επίσης, αναπτύσσονται πολλές βιοτεχνίες που κατασκευάζουν βιοτεχνικά προϊόντα.

ε) Μεγάλες βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Η ανάπτυξη του εμπορίου δημιούργησε όλο και περισσότερες παραγγελίες προϊόντων στις βιοτεχνίες, οι οποίες μεγάλωσαν και εξελίχθηκαν σε μεγάλες επιχειρήσεις, τις **μανιφακτούρες** (από το manus = χέρι και από το factura = κατασκευή). Στις μανιφακτούρες εργάζονταν πλέον και πολλοί **εργάτες με μισθό**. Οι μανιφακτούρες ήταν ο πρόδρομος των μεγάλων εργοστασίων. Η εισαγωγή της μηχανής στις μανιφακτούρες (Βιομηχανική Επανάσταση) τις μετέτρεψε σε εργοστάσια.

Γιάννης Αλταμούρας, *Το λιμάνι της Κοπεγχάγης*, 1874, Εθνική Πινακοθήκη.

«Με την εκμετάλλευση της παγκόσμιας αγοράς, η αστική τάξη διαμόρφωσε κοσμοπολίτικα την παραγωγή και την κατανάλωση όλων των χωρών. [...] Εκμηδενίστηκαν κι εξακολούθησαν ακόμα καθημερινά να εκμηδενίζονται οι παμπάλαιες εθνικές βιομηχανίες. Εκτοπίζονται από νέες βιομηχανίες [...], από βιομηχανίες που δεν επεξεργάζονται πια ντόπιες πρώτες ύλες, αλλά πρώτες ύλες που βρίσκονται στις πιο απομακρυσμένες ζώνες και που τα προϊόντα τους δεν καταναλώνονται μονάχα στην ίδια τη χώρα, αλλά ταυτόχρονα σε όλα τα μέρη τον κόσμο. Στη θέση των παλιών αναγκών, που ικανοποιούνταν από τα εθνικά προϊόντα, μπαίνουν καινούργιες ανάγκες που για να ικανοποιηθούν απαιτούν προϊόντα των πιο απομακρυσμένων χωρών και κλιμάτων, μια ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών».

(Μαρξ-Ενγκελς, *Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*).

Παναγιώτης Τέτσος, *Καφενείο*, Εθνική Πινακοθήκη.

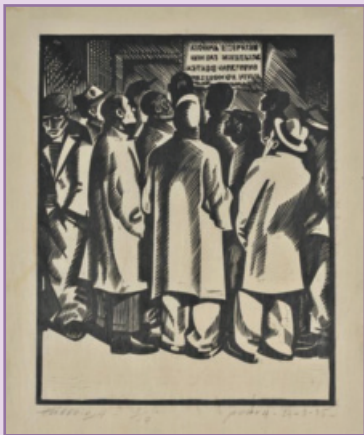
Γιατί η αστική τάξη ζητούσε ενιαίο κράτος: «Οι Γερμανοί έμποροι έπρεπε να σταματούν κάθε 10 χιλιόμετρα για να πληρώνουν διόδια, το ύψος των οποίων καθοριζόταν έπειτα από έντονες διαπραγματεύσεις...».

(Γιάννης Βαρουφάκης, *Πολιτική Οικονομία*, Gutenberg, Αθήνα, 2007).

Γκυστάβ Ντορέ, *Φτωχογειτονιά του Λονδίνου*.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνοδεύτηκε από τη φτώχεια και την εξαθλίωση των εργατικών στρωμάτων. Αυτές οι εικόνες του 19ου αιώνα δεν έχουν εξαλειφθεί ούτε και σήμερα. Η φτώχεια και οι ανισότητες συνοδεύουν το καπιταλιστικό σύστημα και στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι όλο και πιο αποκρουστικές.

Τάσος, 1η Μαρτίου 1935, Εθνική Πινακοθήκη.

στ) Νέες κοινωνικές τάξεις. Δίπλα στους φεουδάρχες και τους δουλοπάροικους αναδύεται μια νέα κοινωνική τάξη: η **αστική τάξη** (έμποροι, βιοτέχνες των πόλεων και σταδιακά οι τραπεζίτες που αποκτούν δύναμη, όπως οι Μέδικοι στη Φλωρεντία). Η αστική τάξη, όταν ισχυροποιήθηκε οικονομικά, άρχισε να διεκδικεί από τους φεουδάρχες μερίδιο από την πολιτική εξουσία.

Η Βιομηχανική και η Γαλλική Επανάσταση δίνουν ώθηση στη διαμόρφωση του καπιταλιστικού συστήματος. Οι επιχειρήσεις μεγαλώνουν και εμφανίζεται ο **οικονομικός φιλελευθερισμός** (Σμιθ) που θεωρεί ότι ο **ανταγωνισμός** και η **ελεύθερη αγορά** θα επιφέρουν ανάπτυξη και κοινωνική δικαιοσύνη.

Στα μέσα του 19ου αιώνα, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης και οι Η.Π.Α. κυριαρχούν στην παγκόσμια οικονομία. Όλο και περισσότερες περιοχές του πλανήτη ενσωματώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα υπό την επικυριαρχία των αναπτυγμένων χωρών (**αποικιοκρατία**).

Στις αρχές του 20ού αιώνα, τα ισχυρά κράτη είχαν αποκτήσει τεράστια ισχύ και συγκρούστηκαν μεταξύ τους (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) για τον έλεγχο των πρώτων υλών και το μοίρασμα των αγορών.

Η εποχή του πλήρους ανταγωνισμού των επιχειρήσεων (εποχή του Άνταμ Σμιθ) έδωσε τη θέση της στην εποχή των πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίες μοιράζουν τις αγορές, καθορίζουν τις τιμές των προϊόντων και έχουν τεράστια πολιτική επιρροή.

Μετά την **κρίση του 1929**, η πίστη στην ελευθερία της αγοράς υποχώρησε. Η αποφυγή κρίσεων προϋποθέτει την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία (κρατικός παρεμβατισμός, Κένυς). Μέσω επενδύσεων σε έργα υποδομής το κράτος παρεμβαίνει στην οικονομία. Το **κράτος πρόνοιας**, επίσης, προσπαθεί να προστατεύσει τα άτομα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν (συντάξεις, ασφάλεια, δημόσια υγεία και παιδεία).

Μετά την **πετρελαϊκή κρίση του 1973**, αλλάζει και πάλι η οικονομική πολιτική του καπιταλισμού. Αρχίζει η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού που πολιτικά εκφράστηκε με την άνοδο των Ρέιγκαν (Η.Π.Α.) και Θάτσερ (Ηνωμένο Βασίλειο) στην εξουσία. Ο **νεοφιλελευθερισμός** υποστηρίζει τη συρρίκνωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Η επιχειρηματικότητα, η καινοτομία, η ατομική πρωτοβουλία θεωρούνται οι λέξεις-κλειδιά για την ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Όμως, η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν βοήθησε να ξεπεραστούν οι τεράστιες κοινωνικές ανισότητες σε όλο τον κόσμο. Υπάρχει ακόμη πείνα και εξαθλίωση σε έναν πλανήτη που, σε συγκεκριμένες περιοχές του, σφύζει από καταναλωτικά αγαθά.

2.4 Το σοσιαλιστικό σύστημα ή σχεδιασμένη οικονομία

Τα κοινωνικά προβλήματα που δημιούργησε η ανάπτυξη του καπιταλισμού τον 19ο αιώνα είναι η βάση στην οποία συστηματοποιήθηκε ο σοσιαλιστικός στοχασμός. Πολλοί στοχαστές προσπάθησαν να σχεδιάσουν έναν κόσμο απαλλαγμένο από τη φτώχεια, τις ανισότητες και την εκμετάλλευση.

Οι Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς ανήκουν σε αυτή την κατηγορία των στοχαστών. Υποστήριζαν ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει κοινωνική δικαιοσύνη. Από τη φύση του είναι ένα σύστημα που στηρίζεται στην εκμετάλλευση και την ανισότητα. Χωρίς την απόσπαση της υπεραξίας από τους εργαζομένους, ο καπιταλισμός δεν μπορεί να αναπτυχθεί.

Οι Μαρξ και Ένγκελς, όμως, δεν έμειναν μόνο στην ανάλυση της λειτουργίας του καπιταλισμού της εποχής τους. Ανέπτυξαν έντονη πολιτική δράση. Ο Μαρξ έγραψε: «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς ερμηνεύσει τον κόσμο με ποικίλους τρόπους, το ζήτημα είναι να τον αλλάξουμε». Με ποιον τρόπο, όμως, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, μπορούσε να αλλάξει ο κόσμος;

Η εργατική τάξη, που είναι το αντικείμενο της εκμετάλλευσης από την τάξη των καπιταλιστών, χρειάζεται να επαναστατήσει και να καταλάβει την εξουσία. Έτσι, θα υπάρξει ένα νέο οικονομικό σύστημα (σοσιαλισμός) όπου:

- Η **ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής** θα περάσει από τους καπιταλιστές στο **κράτος**, το οποίο θα ελέγχει η εργατική τάξη.
- Η **παραγωγή των προϊόντων** θα γίνεται με σχέδιο και με στόχο την **κάλυψη των αναγκών των μελών της κοινωνίας** και όχι για την αύξηση των κερδών των ιδιωτικών επιχειρήσεων.
- Ο καθένας θα αμείβεται ανάλογα με την εργασία που προσφέρει.

Απώτερος σκοπός του σοσιαλιστικού συστήματος είναι η εγκαθίδρυση μιας **κομμουνιστικής κοινωνίας** με τα εξής χαρακτηριστικά:

- **Σταδιακή εξαφάνιση του κράτους**, το οποίο πια δεν θα χρειάζεται αφού οι λειτουργίες του θα έχουν απορροφηθεί από την κοινωνία.
- **Αταξική κοινωνία**: μια κοινωνία ισότητας όπου δεν θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις και ανισότητες.
- Η παραγωγή θα γίνεται για να ικανοποιούν οι άνθρωποι τις ανάγκες τους.

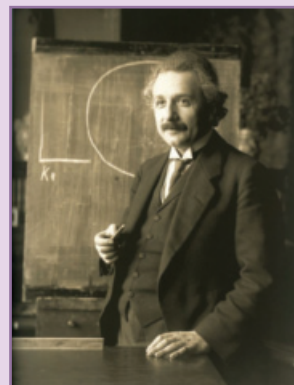
Οι ιδέες των Μαρξ και Ένγκελς επηρέασαν το εργατικό κίνημα σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι ίδιοι επέμεναν στον διεθνή χαρακτήρα του σοσιαλισμού, καθώς θεωρούσαν ότι είναι σχεδόν αδύνατο να επιτευχθεί σοσιαλισμός σε μία μόνο χώρα.

Το 1864 ιδρύθηκε στο Λονδίνο η **Διεθνής Ένωση Εργατών**, η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία ως η «Πρώτη Διεθνής». Έργο της ήταν ο συντονισμός της δράσης του εργατικού κινήματος στην

Ο Άλμπερτ Αϊνστάιν ήταν υπέρμαχος του σοσιαλισμού. Σε άρθρο του, που δημοσιεύτηκε το 1949, στο περιοδικό *Monthly Review* (*Μηνιαία Επιθεώρηση*) αναλύει τις αρνητικές όψεις του καπιταλισμού:

«Η πραγματική πηγή του κακού είναι, κατά τη γνώμη μου, η οικονομική αναρχία της καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως τη βιώνουμε σήμερα. Έχουμε μπροστά μας ένα τεράστιο σύνολο παραγωγών που ακατάπανστα πασχίζουν να στερήσει ο ένας από τον άλλο τους καρπούς της συλλογικής τους εργασίας – όχι με τη βία, αλλά με την πιστή συμμόρφωση σε ένα σύστημα νομικών κανόνων. Είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε ότι τα μέσα παραγωγής – δηλαδή το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων που είναι απαραίτητες για την παραγωγή καταναλωτικών και άλλων απαραίτητων αγαθών – μπορεί νομικώς να είναι, και το μεγαλύτερο μέρος είναι, ατομική ιδιωτική περιουσία [...] Αυτόν τον ακρωτηριασμό των ατόμων θεωρώ το μεγαλύτερο κακό του καπιταλισμού. [...] Μια υπέρμετρα ανταγωνιστική στάση εμφυτεύεται στους μαθητές, οι οποίοι εκπαιδεύονται να λατρεύουν την άπληστη επιτυχία ως προετοιμασία για τη μελλοντική τους καριέρα».

Άλμπερτ Αϊνστάιν, «Γιατί σοσιαλισμός», μτφρ. Νίκος Παπαπολύζος, περιοδικό *Monthly Review* (*Μηνιαία Επιθεώρηση*), πρώτο τεύχος, 1949.

Ο Αϊνστάιν σε διάλεξη στη Βιέννη το 1921.

Ο Λένιν σε ομιλία.

Τα πρώτα στοιχεία του προγράμματος του Λένιν:

Θα κερδίσουμε την εμπιστοσύνη των αγροτών μ' ένα διάταγμα, που θα καταργήσει την τσιφλικάδικη ιδιοκτησία [...]. Θα εγκαθιδρύσουμε πραγματικό εργατικό έλεγχο στην παραγωγή [...]. Βλαδίσλαβ Λένιν, Άπαντα, τομ. 26, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Η **Τρίτη Διεθνής**, όπως έμεινε στην ιστορία, είναι η **Κομμουνιστική Διεθνής**. Ιδρύθηκε το 1919. Βασικός διακηρυγμένος στόχος της ήταν η προώθηση της παγκόσμιας επανάστασης των καταπιεσμένων λαϊκών στρωμάτων. Λειτουργήσε ως όργανο συντονισμού του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος με μεγάλη βοήθεια από την Ε.Σ.Σ.Δ.

Μια κριτική στον σοσιαλισμό από έναν ιδεολογικό και πολιτικό του αντίπαλο: «Το βασικό μειονέκτημα του καπιταλισμού: η άνιση κατανομή των αγαθών. Το βασικό πλεονέκτημα του σοσιαλισμού: η ίση κατανομή των στερήσεων».

Ουίνστον Τσώρτσιλ, Πρωθυπουργός της Αγγλίας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ευρώπη. Μετά την ήττα της Παρισινής Κομμούνας το 1871, η Πρώτη Διεθνής διαλύθηκε. Το 1889 ιδρύθηκε η Δεύτερη Διεθνής. Το σοσιαλιστικό κίνημα άρχισε να αποκτά μαζικά ερείσματα.

Το 1917 έγινε η **Ρωσική Επανάσταση**, η οποία ήταν εμπνευσμένη από τις απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς. Η Ρωσική Επανάσταση σφράγισε την ιστορία του 20ού αιώνα. Ηγέτης του κόμματος των μπολσεβίκων που έκανε την επανάσταση ήταν ο **Βλαδίσλαβ Λένιν**. Το 1918, το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα, που καθοδήγησε την επανάσταση, μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα. Το 1922, μετά την οριστική επικράτηση της επανάστασης, η χώρα ονομάστηκε **Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (Ε.Σ.Σ.Δ.)**, η οποία περιλάμβανε αρχικά τέσσερις δημοκρατίες, τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και την Υπερκαυκασία, δηλαδή τις περιοχές της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Η Ε.Σ.Σ.Δ. προσπάθησε να οργανώσει σοσιαλιστικά την οικονομία της. Προχώρησε σε κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής και κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας. Ανέπτυξε ένα εκτεταμένο δίκτυο δημόσιων σχολείων και πέτυχε να εξαλείψει, σε σύντομο χρονικό διάστημα, τον αναλφαβητισμό. Ανάλογη βαρύτητα δόθηκε στη δημόσια υγεία, τις επιστήμες, την τεχνολογία. Φάνηκε ότι ένα από τα πλεονεκτήματα της σχεδιασμένης οικονομίας είναι η γοργή ανάπτυξή της. Μειονέκτημά της, στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, ήταν η αδυναμία της να εφοδιάσει την κοινωνία με καταναλωτικά αγαθά (ιδιωτικά αυτοκίνητα κτλ.) σε επαρκή ποσότητα. Άλλο ένα μειονέκτημα ήταν ότι ο κεντρικός σχεδιασμός προκαλούσε την ανάπτυξη γραφειοκρατίας. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν το μοναδικό νόμιμο κόμμα στην κορυφή αυτού του οικονομικού σχεδιασμού, πράγμα που έθετε ζητήματα δημοκρατίας.

Εκτός από την Ε.Σ.Σ.Δ., και άλλες χώρες προσπάθησαν να οικοδομήσουν τον σοσιαλισμό. Η Κίνα, οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Ανατολική Γερμανία, Πολωνία, Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Αλβανία, Γιουγκοσλαβία) προσπάθησαν, είτε υπό την επιρροή της Ε.Σ.Σ.Δ. είτε εκτός, να δημιουργήσουν σοσιαλιστικές οικονομίες.

Υπήρχαν θεωρητικοί και πολιτικοί που θεωρούσαν ότι, στις χώρες αυτές, δεν εγκαθιδρύθηκε ο σοσιαλισμός αλλά ένα είδος **κρατικού καπιταλισμού**. Τα μέσα παραγωγής είχαν περάσει στο κράτος, όμως το κόμμα και όχι οι εργάτες είχε τον πραγματικό τους έλεγχο. Τα κομματικά στελέχη, σύμφωνα με τους επικριτές, είχαν αντικαταστήσει τους επιχειρηματίες.

Το 1989, η πτώση του τείχους του Βερολίνου σήμανε την αρχή της κατάρρευσης των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το 1991 η Σοβιετική Ένωση διαλύθηκε και το οικονομικό σύστημα, που είχε οικοδομηθεί, έδωσε τη θέση του στον καπιταλισμό.

Στο μάθημα της Πολιτικής Παιδείας της Α' Λυκείου έγινε αναφορά στους όρους «αγροτική κοινωνία», «βιομηχανική κοινω-

νία», «μεταβιομηχανική κοινωνία». Τι διαφορά έχουν τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα που περιγράψαμε σε αυτή την ενότητα με αυτούς τους όρους;

Οι όροι αγροτική και βιομηχανική κοινωνία αναφέρονται στο ποιος τομέας κυριαρχεί στην συνολική οικονομία (πρωτογενής, δευτερογενής, τριτογενή) και στο είδος των παραγωγικών συντελεστών που χρησιμοποιούνται. Στις αγροτικές κοινωνίες, οι άνθρωποι ζουν, κυρίως, από την καλλιέργεια της γης. Στις βιομηχανικές κοινωνίες, ζουν, κυρίως από τη βιομηχανική παραγωγή αλλά και από τον πρωτογενή τομέα που και αυτός έχει «βιομηχανοποιηθεί» με τη χρήση μηχανών.

Τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα αναφέρονται στον τρόπο παραγωγής, στις παραγωγικές σχέσεις με τις οποίες οι άνθρωποι παράγουν τα διάφορα προϊόντα.

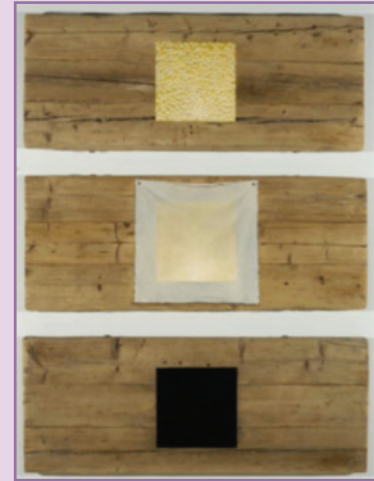
Σχηματικά, τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα σε σχέση με τους όρους «αγροτική κοινωνία», «βιομηχανική κοινωνία», «μεταβιομηχανική κοινωνία» είναι:

ΤΥΠΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
Αγροτική κοινωνία	Δουλοκτητικό
	Φεουδαρχικό
Βιομηχανική	Καπιταλισμός
	Σοσιαλισμός
Μεταβιομηχανική	Καπιταλισμός με αναπτυσσόμενο τομέα υπηρεσιών και εκτεταμένη χρήση της πληροφορικής στην παραγωγική διαδικασία.

Μια άλλη διάκριση που συναντούμε είναι η διάκριση Πρώτου, Δεύτερου, Τρίτου και «Τέταρτου» Κόσμου. Ποια σχέση μπορεί να έχει αυτή η ταξινόμηση με αυτές που περιγράψαμε;

Πρόκειται για μια άλλη ταξινόμηση που χρησιμοποιεί διαφορετικά κριτήρια. Κριτήριο ταξινόμησης, σε αυτήν την περίπτωση, δεν είναι ούτε οι **σχέσεις παραγωγής** (δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, καπιταλιστικό, σοσιαλιστικό σύστημα) ούτε **το ποιος τομέας της παραγωγής είναι κυρίαρχος** (πρωτογενής – αγροτική κοινωνία, δευτερογενής – βιομηχανική κοινωνία κτλ.).

Το κριτήριο είναι το **επίπεδο ανάπτυξης της οικονομίας**. Έτσι, και στον Πρώτο και στον Τρίτο Κόσμο συμπεριλαμβάνονται καπιταλιστικές οικονομίες. Διαφέρουν, όμως, ως προς το επίπεδο της ανάπτυξής τους. Οι Η.Π.Α., ο Καναδάς, η Γερμανία, η Γαλλία κτλ. είναι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Ανήκουν στον Πρώτο Κόσμο. Η Νιγηρία, η Κολομβία, η Βραζιλία, η Αλγερία έχουν, επίσης, καπιταλισμό. Ανήκουν, όμως, στον Τρίτο Κόσμο καθώς η ανάπτυξη τους είναι πολύ μικρότερη σε σχέση με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Χρήστος Μπόκορος, *Το αίνιγμα του Παράδοξου* (τρίπτυχο), 2000, Εθνική Πινακοθήκη.

Οι οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στις χώρες δεν είναι μόνο σχέσεις αλληλεξάρτησης και αλληλεγγύης. Είναι και σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Πολλοί οικονομολόγοι έκαναν σημαντικές εργασίες πάνω σε αυτή την κατεύθυνση, προσπαθώντας να δείξουν με στοιχεία την οικονομική ανισότητα στον σύγχρονο κόσμο και πως αυτή επηρεάζει τους πολίτες.

Ο οικονομολόγος Αντρέ Γκύντερ Φρανκ (1929-2005) υπολόγισε ότι στη Χιλή – χώρα της καπιταλιστικής περιφέρειας – το 74% του μισθού μιας μέσης οικογένειας ξοδεύονταν μόνο στην αγορά ψωμιού! Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι οικογένειες να περικόπουν αγαθά, όπως το γάλα και τα εισιτήρια των αστικών συγκοινωνιών. Η πλειονότητα των εργαζομένων πήγαιναν στη δουλειά τους με τα πόδια.

Επιπλέον, πολλά παιδιά υποσιτιζόνταν και λιποθυμούσαν στο σχολείο. Πολλά από αυτά σταμάτησαν να πηγαίνουν στο σχολείο.

(Ν. Κλάιν, *Το Δόγμα του Σοκ*, μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 2007).

Τεοντόρ Ντε Μπρυ, *Ινδιάνικο Χωριό*, Γκραβούρα, 1588.

Πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι οι «ανακαλύψεις» των Ευρωπαίων θαλασσοπόρων ήταν η αρχή της κυριαρχίας των ευρωπαϊκών χωρών στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και της Αφρικής.

Οι νέες περιοχές υπήχθησαν σε ένα καθεστώς ανελέητης εκμετάλλευσης, η οποία βοήθησε τις αναπτυγμένες αποικιοκρατικές μητροπόλεις να γίνουν ακόμη πιο πλούσιες και ισχυρές. Οι νέες, όμως, περιοχές της Ασίας, της Αφρικής της Λατινικής Αμερικής είδαν τον πολιτισμό τους να καταστρέφεται, τον πληθυσμό τους να αποδεκατίζεται και τον πλούτο τους να λεηλατείται.

Τεοντόρ ντε Μπρυ, *Η κατάκτηση της Αμερικής από τους Ισπανούς*.

Οι ανεπτυγμένες χώρες του Πρώτου Κόσμου καθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, την πορεία της οικονομίας των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι οι αναπτυγμένες χώρες είναι καπιταλιστικές **μητροπόλεις** που κυριαρχούν στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της καπιταλιστικής **περιφέρειας** και τις εκμεταλλεύονται. Η κυριαρχία και η εκμετάλλευση επεκτείνονται σε πολλά επίπεδα. Ειδικότερα:

- Οι χώρες της μητρόπολης εκμεταλλεύονται τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της περιφέρειας (ορυκτός πλούτος, εκμετάλλευση ύδρευσης, ηλεκτροδότησης, κατασκευή βασικών έργων υποδομής όπως δρόμοι, αεροδρόμια και γέφυρες από εταιρείες των μητροπολιτικών χωρών που εισπράττουν επί πολλά χρόνια, μέσω διοδίων χρήσης, πολλαπλάσια ποσά από το κόστος κατασκευής και ταυτόχρονα ελέγχουν άμεσα την οικονομική ζωή της χώρας).
- Οι χώρες της μητρόπολης αποκτούν φθηνό εργατικό δυναμικό (μετανάστευση) από τις χώρες της περιφέρειας.

Ο επόμενος πίνακας παρουσιάζει την ταξινόμηση με κριτήριο το επίπεδο ανάπτυξης:

<p>Πρώτος Κόσμος</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Καπιταλιστικές κοινωνίες Δυτικής Ευρώπης, Η.Π.Α., Καναδάς, Ιαπωνία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία. • Η ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής είναι ατομική και κυριαρχεί η ελεύθερη αγορά. • Η πλειονότητα του πληθυσμού ζει σε πόλεις. Ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία.
<p>Δεύτερος Κόσμος</p>	<p>Είναι οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», που δεν υπάρχουν πια.</p>
<p>Τρίτος Κόσμος</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Είναι πρώην αποικιακές χώρες ή/και υπανάπτυκτες χώρες. • Ο πληθυσμός ασχολείται κυρίως με τη γεωργία. • Είναι χώρες φτωχές, ο πληθυσμός τους είναι εξαθλιωμένος, δεν υπάρχει καλό οδικό δίκτυο, αποχέτευση, ιατρική περίθαλψη, εκπαίδευση.
<p>«Τέταρτος Κόσμος»</p>	<p>Πρόκειται για τους άστεγους των μεγάλων πόλεων, οι οποίοι τοποθετούνται, από άποψη συνθηκών ζωής, δίπλα στους εξαθλιωμένους των κοινωνιών του Τρίτου Κόσμου. Έτσι, πολλοί κοινωνιολόγοι κάνουν λόγο για τον «Τέταρτο Κόσμο» που ζει στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.</p>

Α΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:**

- Η οικονομία στην Αρχαία Ελλάδα θεωρούνταν μέρος της συνολικής διαχείρισης των υποθέσεων της πόλης.
- Το οικονομικό πρόβλημα είναι η ικανοποίηση απεριόριστων αναγκών με περιορισμένους πόρους.
- Σύμφωνα με τον Σμιθ, η σχεδιασμένη οικονομία θα δώσει λύση στα οικονομικά προβλήματα της ανθρωπότητας.
- Οι φυσιοκράτες θεωρούσαν τη γεωργία ως τον σημαντικότερο τομέα της οικονομίας.
- Ο Μαρξ διατύπωσε τη θεωρία της υπεραξίας.

1β. Κατά τον Φουρασιέ (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. Στις παραδοσιακές κοινωνίες το 70% του πληθυσμού εργάζεται στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας.
- β. Στην περίοδο της ανάπτυξης της οικονομίας η πλειοψηφία του πληθυσμού εργάζεται στον τριτογενή τομέα της οικονομίας.
- γ. Στις αναπτυγμένες οικονομίες ο μισός πληθυσμός εργάζεται στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας.
- ε. Όλα τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.**Α΄ ΣΤΗΛΗ**

1. Μαρξ
2. Ρικάρντο
3. Άνταμ Σμιθ
4. Τζον Κέυνς
5. φυσιοκράτες

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ υπεραξία
- ___ ελεύθερη αγορά
- ___ κρατική παρέμβαση
- ___ γεωργία
- ___ μείωση του κόστους παραγωγής

Β΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Ποιες είναι οι απόψεις του Ρικάρντο για το εισόδημα της κάθε κοινωνικής τάξης;****1β. Ποιο είναι το περιεχόμενο του οικονομικού προβλήματος;****2α. Ποιες ήταν οι μορφές της προσόδου στο φεουδαρχικό σύστημα;****2β. Ποιες ήταν οι κύριες πηγές προέλευσης των δούλων στην αρχαιότητα;****Επιπλέον:**

- Να συζητήσετε την άποψη του Μαρξ ότι ο καπιταλισμός παράγει διαρκώς νέες ανισότητες.
- Να συζητήσετε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του καπιταλιστικού συστήματος.
- Να συζητήσετε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του σοσιαλιστικού συστήματος.

Α΄ ΟΜΑΔΑ

1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:

- Το βασικό οικονομικό πρόβλημα συνίσταται στην καταγραφή των αναγκών των μελών μιας κοινωνίας.
- Ο Κένυς εισηγήθηκε την κρατική παρέμβαση στην οικονομία.
- Ο Φουρασιέ δημιούργησε μια ταξινόμηση των κοινωνιών με κριτήριο την κατανομή του εργατικού δυναμικού στους τομείς της οικονομίας.
- Ο Κλαρκ ασχολήθηκε με το πώς θα αναπτυχθεί το εθνικό προϊόν.
- Το New Deal στηρίχτηκε στις ιδέες του Άνταμ Σμιθ.

1β. Ο Γιόζεφ Σουμπέτερ διατύπωσε (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. τη θεωρία της υπεραξίας
- β. τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης
- γ. τη δημιουργική καταστροφή
- δ. τίποτε από τα παραπάνω

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.

Α΄ ΣΤΗΛΗ

1. Σουμπέτερ
2. Σμιθ
3. Γκαλμπρέιθ
4. δουλοκτητικό σύστημα
5. φεουδαρχία

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ Αρχαία Ρώμη
- ___ ο καταναλωτής χειραγωγείται
- ___ δουλοπάροικος
- ___ ελεύθερη αγορά
- ___ καινοτομία

Β΄ ΟΜΑΔΑ

1α. Πώς κατανέμεται το εργατικό δυναμικό στις αναπτυγμένες κοινωνίες κατά τον Φουρασιέ;

1β. Ποιες είναι οι βασικές θέσεις του Γκαλμπρέιθ;

2α. Ποιες είναι οι βασικές κατευθύνσεις για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων;

2β. Πού οφείλεται το ότι οι πόροι είναι περιορισμένοι;

Επιπλέον:

- Να αναλύσετε με ένα παράδειγμα τη θέση του Μιλ ότι στη διανομή των προϊόντων εισάγεται το στοιχείο της πολιτικής επιλογής.
- Να συζητήσετε γιατί οι φυσιοκράτες έδωσαν ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη.

- 3.1 Ορισμός και αντικείμενο της κοινωνιολογίας
- 3.2 Βασικά στοιχεία του κοινωνιολογικού στοχασμού: η κοινωνιολογική «φαντασία» κατά Τ. Ρ. Μιλς – Παραδείγματα
- 3.3 Βασικές κοινωνιολογικές σχολές
- 3.4 Κοινωνικοί θεσμοί
- 3.5 Κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική κινητικότητα
- 3.6 Κοινωνικές ανισότητες

ώρες 14

στόχοι

Οι μαθητές/-τριες να μπορούν να:

- διακρίνουν την επιστήμη της κοινωνιολογίας, το αντικείμενό της, τους κλάδους και τις σχέσεις της με τις άλλες επιστήμες.
- διακρίνουν την κοινωνιολογική γνώση από την καθημερινή αντίληψη της πραγματικότητας.
- διακρίνουν τις βασικές θεωρίες των κοινωνιολογικών σχολών και θεωριών.
- διατυπώνουν την έννοια των κοινωνικών θεσμών.
- εξηγούν τις έννοιες: διαστρωμάτωση, κινητικότητα, τάξη, θέση, ρόλος, καθώς και τα κριτήρια διάκρισής τους.
- διερευνήσουν τα αίτια και να γνωρίσουν τις μορφές των κοινωνικών ανισοτήτων.
- εξηγούν ότι οι δημοκρατικές κοινωνίες παρέχουν, σε όσους επιθυμούν, τη δυνατότητα να αναπτυχθούν και να πραγματοποιήσουν τους στόχους και τα οράματά τους.

βασική ορολογία

• δουλοπάροικοι	• κοινωνική	• λειτουργισμός
• κατοπτρικός	• κινητικότητα	• ομάδα
• εαυτός	• κοινωνία	• παρασκήνιο
• κοινωνική	• κοινωνική τάξη	• προσκήνιο
• ανισότητα	• κοινωνικό στρώμα	• σημαντικοί άλλοι
• κοινωνικός	• κοινωνικός θεσμός	• συμβολική
• αποκλεισμός	• κοινωνικός ρόλος	• αλληλεπίδραση
• κοινωνική	• κοινωνιολογική	• σχολείο
• διαστρωμάτωση	• φαντασία	• σχολή συγκρούσεων
• κοινωνική θέση	• κρίση	• φτώχεια

Γιώργος Ιωάννου, *Περί ενός συμβάντος*,
Εθνική Πινακοθήκη.

3.1 Ορισμός και αντικείμενο της κοινωνιολογίας

Ο όρος κοινωνιολογία προέρχεται από τη γαλλική λέξη *sociologie*, η οποία δηλώνει τη μελέτη της κοινωνίας. Η κοινωνιολογία περιλαμβάνει τη μελέτη της κοινωνικής ζωής, των κοινωνικών ομάδων, των κοινωνικών σχέσεων, των κοινωνιών. Ειδικότερα:

Η κοινωνιολογία είναι η επιστήμη που ασχολείται με:

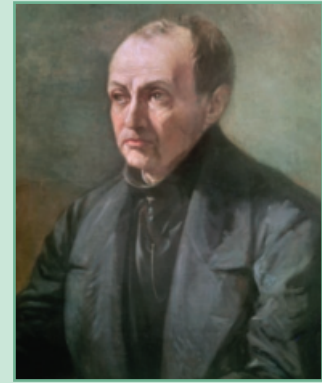
α) Τα κοινωνικά φαινόμενα. Οι ανισότητες, η φτώχεια, η ανεργία, οι αυτοκτονίες, η εγκληματικότητα κτλ. είναι κοινωνικά φαινόμενα. Η κοινωνιολογία προσπαθεί να ερευνήσει τους παράγοντες που τα προκαλούν, πώς εξελίσσονται, πώς επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων.

β) Τις κοινωνικές ομάδες. Οι άνθρωποι, στην καθημερινή τους ζωή, συγκροτούν ή συμμετέχουν σε κοινωνικές ομάδες. Η κοινωνιολογία μελετά το πώς συγκροτούνται αυτές οι ομάδες, ποιοι είναι οι σκοποί τους, ποιες ανάγκες καλύπτει το άτομο μέσα από τη συμμετοχή του σε αυτές, πώς οι ομάδες επηρεάζουν το άτομο, πώς και γιατί διαλύονται οι ομάδες. Πώς συγκροτούνται και πώς συμπεριφέρονται οι μεταναστευτικές ομάδες σε μια κοινωνία; Πώς δημιουργούνται και πώς δρουν οι ομάδες των χούλιγκαν; Ποια μπορεί να είναι η επίδραση της ομάδας στο άτομο;

γ) Τις σχέσεις ανάμεσα στο άτομο και την ομάδα. Τι ευκαιρίες για καριέρα δίνονται σε μια γυναίκα που ζει σε μια ανδροκρατική κοινωνία; Πώς το κοινωνικό περιβάλλον επηρεάζει τη σχολική πορεία ενός μαθητή; Ο Άγγλος κοινωνιολόγος Πολ Γουίλις ερεύνησε το πώς και με ποιους τρόπους οι ομάδες ομηλικών επιδρούν στους μαθητές. Μελέτησε, αρκετό χρονικό διάστημα, μια ομάδα νέων εργατικής καταγωγής που είχαν προβλήματα επίδοσης και συμπεριφοράς στο σχολείο. Η μελέτη του έδειξε πως οι νέοι αυτοί συμπεριφέρονταν ενάντια στους κανόνες του σχολείου, επειδή αυτή η συμπεριφορά επιβραβευόταν από την ομάδα όπου ανήκαν. Όποιον έκανε φασαρία στην τάξη ή προξενούσε καταστροφές στο σχολικό κτήριο η ομάδα τον θεωρούσε «μάγκα» και «άντρα». Αντίθετα, η ίδια ομάδα στιγμάτιζε σαν «φυτό» και «σπασίκλα» όποιον μαθητή προσπαθούσε να τα πάει καλά στο σχολείο.

δ) Τις σχέσεις ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες. Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες; Πώς δημιουργούνται; Πώς εξελίσσονται; Γίνονται και πώς μεικτοί γάμοι (γάμοι ανάμεσα σε μέλη διαφορετικών εθνικών ή θρησκευτικών ομάδων); Υπάρχουν προκαταλήψεις; Πώς μπορούν αυτές οι προκαταλήψεις να οδηγήσουν σε συγκρούσεις; Μπορούν αυτές οι προκαταλήψεις να ξεπεραστούν; Ιδιαίτερα στις σύγχρονες κοινωνίες, όπου άνθρωποι διαφορετικής εθνικότητας και θρησκευματος ζουν μαζί, η μελέτη των σχέσεων των κοινωνικών ομάδων είναι απαραίτητη.

ε) Τις κοινωνικές διαδικασίες και τον μετασχηματισμό των κοινωνιών. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των κοινωνιών; Σε τι διαφέρει η μια από την άλλη; Πώς αλλάζουν οι κοινωνίες στον χώ-

Αύγουστος Κοντ
(1798-1857)

Γάλλος φιλόσοφος. Δημιούργησε τον όρο «κοινωνιολογία» το 1839. Μέχρι τότε χρησιμοποιούσε τον όρο «κοινωνική φυσική». Ο όρος «κοινωνιολογία» περιγράφει γενικά την επιστήμη της κοινωνίας. Όμως, η χρήση του όρου παρουσιάζει διαφοροποιήσεις και στους ίδιους τους κοινωνικούς επιστήμονες. Έτσι, άλλοι θεωρητικοί ορίζουν την κοινωνιολογία ως την επιστήμη που μελετά τις κοινωνικές σχέσεις και άλλοι ως την επιστήμη που μελετά τις κοινωνικές δομές.

Γιάννης Γαϊτίης, *Σύνθεση*, 1975, Εθνική Πινακοθήκη.

Η κοινωνιολογία μελετά την κοινωνία ως σύστημα σχέσεων. Αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως μέλος κάποιας συλλογικότητας. Για την κοινωνιολογία, δεν νοείται άνθρωπος εκτός κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές σχέσεις δημιουργούν τον άνθρωπο ως κοινωνικό ον.

Χαράλαμπος Παχής, *Πρωτομαγιά στην Κέρκυρα*, Εθνική Πινακοθήκη.

«Το κοινωνικό εξηγείται από το κοινωνικό» (Εμίλ Ντυρκέμ).

Η φράση αυτή του Γάλλου κοινωνιολόγου σημαίνει ότι τα κοινωνικά φαινόμενα προκαλούνται από παράγοντες που υπάρχουν στην κοινωνία και δεν οφείλονται στο άτομο (βιολογικοί-ψυχολογικοί παράγοντες). Η ανεργία οφείλεται στις οικονομικές δομές και όχι στην «τεμπελιά» των ανέργων. Οι πόλεμοι γίνονται εξαιτίας των συμφερόντων και όχι λόγω της «κακής φύσης» των ανθρώπων. Η αποτυχία ενός παιδιού στο σχολείο οφείλεται, κυρίως, στο μορφωτικό επίπεδο της οικογένειάς του και όχι στην τεμπελιά ή στο ότι «γεννήθηκε χαζό και δεν παίρνει τα γράμματα». Το πώς περνάμε τον ελεύθερό μας χρόνο οφείλεται σε κοινωνικούς παράγοντες, είναι κοινωνικό φαινόμενο και όχι αποκλειστικά ατομική υπόθεση. Το πώς έχει μάθει η οικογένεια το παιδί από μικρή ηλικία να περνά τον ελεύθερο του χρόνο, τι αρέσει στην παρέα του, τι προβάλλουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τι μηνύματα παίρνει από το σχολείο καθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, με τι θα ασχοληθεί στον ελεύθερο χρόνο του.

ρο και τον χρόνο; Πώς πέρασε η ανθρωπότητα από το δουλοκτητικό στο φεουδαρχικό και μετά στο καπιταλιστικό σύστημα; Γιατί αλλάζουν ή εξαφανίζονται κάποιοι θεσμοί; Είναι η σημερινή οικογένεια όπως ήταν πριν από 150 χρόνια; Γιατί η ελληνική κοινωνία είναι διαφορετική από την αγγλική; Αυτά είναι ερωτήματα που απασχολούν την κοινωνιολογία.

Η κοινωνιολογία, όπως και κάθε επιστήμη, έχει ένα ιδιαίτερο τρόπο σκέψης. Η **κοινωνιολογική θεώρηση** της οικονομίας, της πολιτικής, του πολιτισμού, της καθημερινής μας ζωής χαρακτηρίζεται από παραδοχές, τις οποίες έχει επισημάνει ο Γάλλος κοινωνιολόγος Κριστιάν ντε Μοντλιμπέρ. Αυτές οι παραδοχές είναι:

- **Ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον.** Δεν υπάρχει άνθρωπος έξω από κάποια ομάδα. Η προσωπικότητα του ανθρώπου διαμορφώνεται μέσα στην κοινωνία, ως αποτέλεσμα πολλών και διαφορετικών παραγόντων (βιολογικών, ψυχολογικών, κοινωνικών).
- **Ο άνθρωπος δεν είναι παντού και πάντοτε ο ίδιος.** Αλλάζει μέσα στον χώρο και τον χρόνο. Οι συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα, οι αξίες, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η άποψη για το καλό και το κακό αλλάζουν από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Δεν υπάρχουν αντιλήψεις, συνήθειες, τρόποι ζωής που να είναι αποδεκτά από όλους τους ανθρώπους.
- **Οι ομάδες διαφοροποιούνται και μεταδίδουν, από τη μια γενιά στην άλλη, τα χαρακτηριστικά της ιδιαιτερότητάς τους.** (Ελληνες, Αλβανοί, Ρουμάνοι, Βούλγαροι, Άγγλοι κτλ.), οι θρησκευτικές ομάδες (χριστιανοί, μουσουλμάνοι) προσπαθούν να μεταβιβάσουν στην επόμενη γενιά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, έναν συγκεκριμένο τρόπο αντίληψης του κόσμου, διάφορες συνήθειες κτλ.
- **Οι σχέσεις μεταξύ των ομάδων είναι σχέσεις ανταγωνισμού, ελέγχου και κυριαρχίας.** Οι σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες δεν είναι ισότιμες και αρμονικές. Όλοι οι μεγάλοι θεωρητικοί της κοινωνιολογίας επεσήμαναν ότι, ανάμεσα στις διάφορες ομάδες, υπάρχει ο ανταγωνισμός για την επιβίωση (Ντυρκέμ), η πάλη ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις που έχουν αντίθετα συμφέροντα (Μαρξ), οι εντάσεις και οι συγκρούσεις που προκαλούνται από την προσπάθεια μιας κυρίαρχης ομάδας να επιβάλλει τις αντιλήψεις και τις αξίες της στις υπόλοιπες ομάδες (Βέμπερ). Η κοινωνία δεν είναι ένα ομοιογενές σύνολο. Η συνύπαρξη διαφορετικών ανθρώπων, ομάδων, τάξεων, εθνοτήτων κτλ. είναι μόνιμο χαρακτηριστικό της κοινωνίας. Η αναζήτηση μιας ομοιογενούς κοινωνίας είναι εξωπραγματική.

3.2 Βασικά στοιχεία του κοινωνιολογικού στοχασμού: η κοινωνιολογική «φαντασία» κατά Τ. Ρ. Μιλς – Παραδείγματα

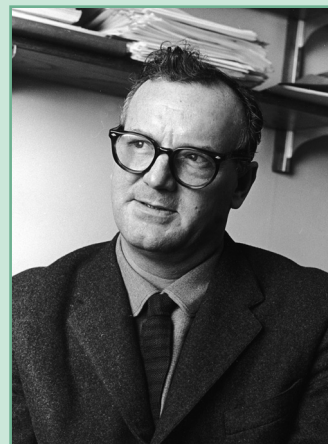
«Η αλήθεια βρίσκεται στο Όλον»
Χέγκελ

Τα διάφορα φαινόμενα στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική δεν είναι ασύνδετα μεταξύ τους. Αντίθετα, συνδέονται με περίπλοκες σχέσεις, οι οποίες δεν είναι προφανείς. Η εξέταση του κάθε φαινομένου ξεχωριστά από τα υπόλοιπα μάς απομακρύνει από την ολοκληρωμένη ερμηνεία του. Για παράδειγμα, ένας άνθρωπος μένει άνεργος και θεωρεί ότι γι' αυτό φταίνε οι μετανάστες που «παίρνουν τις δουλειές» από τον ημεδαπό πληθυσμό. Αυτό, όμως, αποτελεί μια επιφανειακή και λανθασμένη τελικά, άποψη. Αν διαβάσει, ενημερωθεί, συζητήσει το θέμα με ανθρώπους που γνωρίζουν, ο άνεργος θα αρχίσει να συσχετίζει την ανεργία με την οικονομική κατάσταση της χώρας, το οικονομικό σύστημα που προκρίνει τα κέρδη των επιχειρήσεων και όχι τις ανάγκες των ανθρώπων, τους χαμηλούς μισθούς που σπρώχνουν τους περισσότερους εργαζόμενους να αναζητούν και δεύτερη θέση εργασίας, τα ελάχιστα προσόντα που ενδεχομένως να έχει ως εργαζόμενος, λόγω της μη φοίτησης σε υψηλές εκπαιδευτικές βαθμίδες για αντικειμενικούς κοινωνικούς λόγους κτλ. Θα αρχίσει, λοιπόν, να συνειδητοποιεί ότι η κατάστασή του οφείλεται σε πολλούς, διαφορετικούς αλλά και αλληλένδετους παράγοντες.

Η ικανότητα ενός ανθρώπου να συνδέει αυτό που συμβαίνει στην προσωπική καθημερινή του ζωή με ιστορικά γεγονότα και κοινωνικά φαινόμενα είναι το περιεχόμενο του όρου **κοινωνιολογική φαντασία**. Ο όρος διατυπώθηκε από τον Αμερικανό κοινωνιολόγο Μιλς. Η κοινωνιολογική φαντασία είναι αυτή που βοηθά τη σκέψη μας να αναζητά ολοκληρωμένα τις αιτίες των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων και να μη φορτώνουμε ό,τι μας συμβαίνει σε «αποδιοπομπαίους τράγους», οι οποίοι στιγματίζονται κοινωνικά (είμαστε άνεργοι γιατί δουλεύουν οι ξένοι, οι γυναίκες κτλ.).

Η κοινωνιολογική φαντασία, η αναγωγή του επιμέρους στο όλο, αποτελεί και την **κομβική διαφορά ανάμεσα στην «καθημερινή» και τη «θεωρητική» σκέψη**. Η θεωρητική σκέψη:

- Είναι **συστηματοποιημένη** και προέρχεται από ένα σύνολο ερμηνειών που έχουν μεταξύ τους λογική συνέπεια.
- Στηρίζεται στην **ολιστική προσέγγιση** των παραγόντων που διαμορφώνουν ένα φαινόμενο. Αυτό σημαίνει ότι συνεξετάζει την επίδραση πολλών παραγόντων και δεν μένει μόνο σε έναν παράγοντα.
- Στηρίζεται σε **ερευνητικά δεδομένα** που υπερβαίνουν και, πολ-

Τσαρλς Ράιτ Μιλς
(Charles Wright Mills,
1916-1962)

Αμερικανός κοινωνιολόγος

Συμβούλευε τους κοινωνιολόγους να συμμετέχουν σε προσπάθειες κοινωνικής μεταρρύθμισης και να κάνουν προτάσεις για τη βελτίωση των κοινωνικών θεσμών. Ο Μιλς πρότεινε να προσπαθούμε να ανακαλύψουμε τους παράγοντες που διαμορφώνουν την καθημερινή μας ζωή. Γι' αυτόν, η κοινωνική ανισότητα και η τεράστια οικονομική και πολιτική δύναμη των μεγάλων επιχειρήσεων είναι οι βασικοί παράγοντες που διαμορφώνουν τις σύγχρονες κοινωνίες.

«...σπάνια οι άνθρωποι βλέπουν τον σύνδεσμο που υπάρχει ανάμεσα στα προσωπικά τους βάσανα, από τη μια και στις ιστορικές αναταραχές και τις θεσμικές αντιθέσεις από την άλλη. Δεν αποδίδουν συνήθως την προσωπική τους ευτυχία στις μεγάλες διακυμάνσεις της κοινωνίας στην οποία ζουν [...] τους λείπει η ουσιώδης εκείνη ιδιότητα του πνεύματος, η απαραίτητη για να συλλάβουν την αλληλεπίδραση ανθρώπου και κοινωνίας, βιογραφίας και ιστορίας, εγώ και κόσμος».

C. Wright Mills, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα - Σ. Τσακνιάς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.

Πίτερ Μπρέγκελ ο Πρεσβύτερος, *Ο Πύργος της Βαβέλ*, Μουσείο ιστορίας της Τέχνης, Βιέννη.

«Όταν μια κοινωνία περνά το στάδιο της εκβιομηχάνισης, ο αγρότης γίνεται εργάτης, ο φεουδάρχης γίνεται επιχειρηματίας ή αφανίζεται. Όταν ανεβαίνουν ή πέφτουν οι κοινωνικές τάξεις, άλλοι άνθρωποι βρίσκουν δουλειά και άλλοι μένουν άνεργοι. [...] Οι άνθρωποι, ακόμη κι όταν δεν είναι πανικόβλητοι, αισθάνονται τους παλιούς τρόπους σκέψης κι αίσθησης να έχουν καταρρεύσει [...] Ό,τι τους λείπει δεν είναι η πληροφορία: σε αυτόν τον Αιώνα των γεγονότων η πληροφορία καταδυναστεύει την προσοχή τους και τσακίζει την ικανότητά τους να την αφομοιώνουν. [...] Αυτό που χρειάζονται είναι μια ιδιότητα του πνεύματος που θα τους βοηθήσει να μεταχειριστούν τις πληροφορίες και να αναπτύξουν τη λογική τους έτσι ώστε να σχηματίσουν μια ευκρινή εικόνα γι' αυτό που συμβαίνει στον κόσμο κι αυτό που μπορεί να συμβαίνει στον ίδιο τον εαυτό τους. [...] Αυτή είναι η ιδιότητα του πνεύματος που μπορεί να ονομαστεί κοινωνιολογική φαντασία».

C. Wright Mills, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα - Σ. Τσακνιάς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.

λές φορές, δεν συμφωνούν με αυτό που «βλέπουν τα μάτια μας» (εμπειρισμός).

- Πολλές φορές, η κοινωνική θεωρία ανατρέπει αυτό που πιστεύουμε, καθώς δείχνει ότι η άποψή μας στηριζόταν σε μια απλοϊκή και αβασάνιστη αντίληψη για την πραγματικότητα.

Πίτερ Μπρέγκελ ο Πρεσβύτερος, *Ολλανδικές παροιμίες*, 1559.

Η ανάλυση ενός πίνακα του Μπρέγκελ είναι ένα καλό παράδειγμα κατανόησης του τι σημαίνει κοινωνιολογική φαντασία. Στον πίνακα παρουσιάζονται άνθρωποι που κάνουν διάφορες δραστηριότητες. Η κάθε δραστηριότητα μας φαίνεται παράξενη. Άλλος σκάβει, άλλος κρατάει μια μπάλα, άλλος γυρίζει γύρω από ένα στέγαστρο με σανό. Ο πίνακας φαίνεται να μην έχει κανένα λογικό νόημα. Όμως, ο τίτλος του πίνακα (*Ολλανδικές παροιμίες*) είναι το πλαίσιο που μας βοηθά να καταλάβουμε το νόημά του. Είναι το πλαίσιο που ρίχνει φως στις δραστηριότητες που παρουσιάζει ο πίνακας. Οι δραστηριότητες των ανθρώπων που απεικονίζει παραπέμπουν σε εκατό περίπου ολλανδικές παροιμίες της εποχής του ζωγράφου. Όπως ο τίτλος δίνει νόημα στον πίνακα, έτσι και οι κοινωνιολόγοι χρειάζονται ένα θεωρητικό πλαίσιο για να εξηγήσουν τα κοινωνικά φαινόμενα. Η κοινωνιολογική φαντασία είναι το νήμα που συνδέει φαινόμενα της καθημερινότητας που, με πρώτη ματιά, φαίνονται μεταξύ τους ασύνδετα (το παράδειγμα της ανάλυσης του πίνακα του Μπρέγκελ υπό το πρίσμα της κοινωνιολογικής φαντασίας προέρχεται από το Antony Giddens, *Sociology*, 6th edition, Polity Press, 2009, σελ. 10).

3.3 Βασικές κοινωνιολογικές σχολές

3.3.1 Η Σχολή του Λειτουργισμού

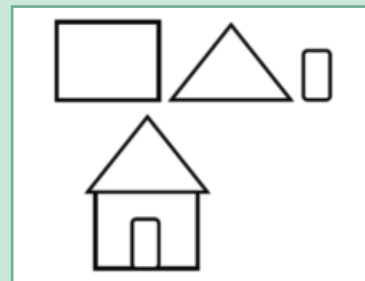
Οι κοινωνικοί επιστήμονες δεν έχουν την ίδια άποψη για το τι είναι και πώς λειτουργεί η κοινωνία. Ανάλογα με την άποψη που έχουν, συγκροτούν μια «σχολή σκέψης», έναν κοινό τρόπο σκέψης και προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων.

Η Σχολή του Λειτουργισμού έχει τις ρίζες της στο έργο του Αύγουστου Κοντ και του Εμίλ Ντυρκέμ. Τόσο ο Κοντ όσο και ο Ντυρκέμ συνήθιζαν να συγκρίνουν την κοινωνία με τον ανθρώπινο οργανισμό. Η σημασία που έχουν τα όργανα του σώματος (καρδιά, στομάχι, συκώτι κτλ.) για το σώμα και οι λειτουργίες που επιτελούν είναι ανάλογες με τις λειτουργίες που επιτελούν τα μέρη μιας κοινωνίας (μέλη της κοινωνίας, θεσμοί κτλ.).

Οι έννοιες του **συστήματος**, της **αλληλεξάρτησης** των μερών του και της **λειτουργίας** τους είναι οι λέξεις-κλειδιά στην προσπάθεια του λειτουργισμού να κατανοήσει την κοινωνία. Η Σχολή του Λειτουργισμού πήρε το όνομά της από την έμφαση που έδωσε στις λειτουργίες των θεσμών. Λέγεται, επίσης, και **φονξιοναλισμός** (από την αγγλική λέξη function που σημαίνει λειτουργία).

Σύμφωνα με τους λειτουργιστές:

- **Η κοινωνία είναι σύστημα.** Το σύστημα είναι κάτι που υπάρχει ανεξάρτητα από άλλα συστήματα (π.χ. ένα ρολόι). Αποτελείται από συστατικά στοιχεία, τα οποία δεν έχουν λειτουργική αξία έξω από το σύστημα αυτό. Αν μια βίδα, ένας δείκτης, ένα γρανάζι δεν συνδεθούν με τον κατάλληλο τρόπο, δεν υπάρχει ρολόι. **Το σύστημα είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμα των μελών του.** Αυτό το κάτι παραπάνω είναι η οργάνωση. **Η κοινωνία είναι σύστημα θεσμών και σχέσεων.** Η ισορροπία και η αναπαραγωγή του συστήματος πραγματοποιούνται μέσω των κοινωνικών θεσμών.
- **Κοινές αξίες των μελών.** Η συνοχή και η λειτουργία της κοινωνίας διασφαλίζεται όταν τα μέλη της έχουν ένα κοινό σύστημα αξιών και ακολουθούν ορισμένους, κοινά αποδεκτούς, κοινωνικούς κανόνες. Διαφορετικά, η κοινωνία κινδυνεύει να διαλυθεί. Οι λειτουργιστές, και ιδιαίτερα ο Πάρσονς, έδωσαν μεγάλη βαρύτητα στη σχέση ατόμου και κοινωνίας.
- **Καταμερισμός ρόλων στα μέλη.** Τα μέλη μιας κοινωνίας έχουν διαφορετικούς ρόλους. Συνεργάζονται, όμως, όλα μαζί για την ικανοποίηση των αναγκών τους. Η κατανομή των ρόλων στα μέλη πρέπει να γίνεται αξιοκρατικά, με κριτήριο τα προσόντα τους και την προσπάθεια που καταβάλλουν.
- **Οι κοινωνικοί θεσμοί είναι οργανικά τμήματα της κοινωνίας.** Τα μέλη μιας κοινωνίας ικανοποιούν τις ανάγκες τους μέσω των κοινωνικών θεσμών. Για παράδειγμα, οι οικονομικοί θεσμοί δίνουν στην κοινωνία τα υλικά αγαθά που της είναι απαραίτητα (παραγωγή τροφίμων, ένδυσης, κατοικία κτλ.). Οι εκπαιδευτικοί

Η σχέση των σχημάτων κάνει το σπίτι. Με αυτή την έννοια το όλο είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μερών του.

«Η λέξη λειτουργία χρησιμοποιείται με εντελώς διαφορετικές σημασίες. Άλλοτε αναφέρεται σε ένα σύστημα βιοτικών κινήσεων, χωρίς αναφορά στα αποτελέσματά τους, και άλλοτε εκφράζει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις κινήσεις αυτές και στις αντίστοιχες ανάγκες του οργανισμού. Μιλάμε, έτσι, για τη λειτουργία της πέψης, της αναπνοής κτλ. Λέμε, όμως, και ότι η πέψη επιτελεί τη λειτουργία της αφομοίωσης των υγρών και στερεών ουσιών από τον οργανισμό, [λειτουργία] που αποβλέπει στην αναπλήρωση των απωλειών, ότι η αναπνοή επιτελεί τη λειτουργία της εισαγωγής των αερίων που χρειάζονται οι ιστοί για να διατηρηθεί ένας οργανισμός στη ζωή. Με αυτή τη δεύτερη έννοια θα χρησιμοποιήσουμε και εμείς τον όρο».

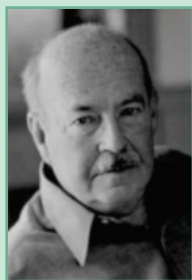
E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, Free Press 1964.

«... η κοινωνία δεν μπορεί να κάνει αισθητή την επιρροή της παρά μόνο αν επιδρά, και δεν επιδρά παρά μόνο αν τα άτομα που την αποτελούν συναθροίζονται και δρουν από κοινού...»

E. Ντυρκέμ, *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, μτφρ. Λ. Μουσσούρου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1978.

Ο λειτουργισμός αναπτύχθηκε, κυρίως, στις Η.Π.Α. με κυριότερους θεωρητικούς τον Τάλκοτ Πάρσονς και τον Ρόμπερτ Μέρτον.

Τάλκοτ Πάρσονς
(Talcott Parsons, 1902-1979)

«[...] το πρόβλημα ενός κοινωνικού συστήματος είναι η ενίσχυση της τάξης. Γι' αυτό τα μέλη πρέπει να εναρμονιστούν με τους καθιερωμένους κοινωνικούς κανόνες. Μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα υπάρχει μια αλληλεξαρτώμενη και σε έναν ορισμένο βαθμό προσυμφωνημένη δράση, όπου η συνεννόηση είναι αποτέλεσμα των κοινών αξιών».

T. Parsons, *Toward a general theory of action*, Harvard University Press, 1951.

Ρόμπερτ Μέρτον
(Robert Merton, 1910-2003)

Ο Μέρτον διέκρινε ανάμεσα στις έκδηλες και τις λανθάνουσες λειτουργίες ενός θεσμού. Έφερνε ως παράδειγμα τον θεσμό της δουλείας στον Αμερικανικό Νότο:

«Η έκδηλη λειτουργία της δουλείας στις φάρμες του Νότου ήταν η φτηνή εργασία και η αύξηση της παραγωγικότητας. Η κρυφή λειτουργία ήταν η δημιουργία μιας πλούσιας τάξης λευκών, η οποία δεν είχε καμιά προοπτική εκβιομηχάνισης και εκσυγχρονισμού της παραγωγής».

(G. Ritzer, *Sociological Theory*, 8th edition, 2010).

θεσμοί κοινωνικοποιούν τα μέλη της κοινωνίας σε κοινές αξίες και κοινό τρόπο σκέψης, ώστε να υπάρχει κοινωνική συνοχή και η κοινωνία να αναπαράγεται.

- **Η κρίση των θεσμών κλυδωνίζει την κοινωνία.** Καταστάσεις ανισορροπίας στην κοινωνία προκαλεί η **κρίση των κοινωνικών θεσμών**. Οι κοινωνικοί θεσμοί βρίσκονται σε κρίση όταν δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες για τις οποίες έχουν διαμορφωθεί. Τότε οι θεσμοί «δεν λειτουργούν». Παραδείγματος χάριν, οι οικογένειες διαλύονται (υψηλός αριθμός διαζυγίων), η κοινωνία δεν είναι ικανοποιημένη με τα όσα μαθαίνουν τα παιδιά στα σχολεία (κρίση του σχολείου) κτλ.
- **Λειτουργίες έκδηλες και λανθάνουσες.** Οι θεσμοί έχουν λειτουργίες που είναι φανερές (έκδηλες) στα μέλη της κοινωνίας (π.χ. έκδηλη λειτουργία του σχολείου είναι η μόρφωση των μαθητών). Έχουν, όμως, και λειτουργίες που δεν είναι φανερές στα μέλη της κοινωνίας (λανθάνουσες). Για παράδειγμα, η έκδηλη λειτουργία της αγοράς ενός αυτοκινήτου είναι η ικανοποίηση της ανάγκης του αγοραστή του για μετακίνηση. Η λανθάνουσα λειτουργία είναι η ατομική προβολή στο κοινωνικό του περιβάλλον. Ο Ρόμπερτ Μέρτον ήταν ο κοινωνιολόγος που ανέλυσε τη διαφορά έκδηλης και λανθάνουσας λειτουργίας των θεσμών.
- **Αντικείμενο της κοινωνιολογίας.** Είναι η μελέτη της λειτουργίας των κοινωνικών θεσμών.

Η **Σχολή του Λειτουργισμού** έχει δεχθεί την εξής κριτική:

- **Η κοινωνία αλλάζει στον χρόνο.** Η κοινωνία δεν αναπαράγεται, αλλά αλλάζει. Αυτό μας διδάσκει η ιστορία. Αν δεχθούμε, όπως ισχυρίζονται οι λειτουργιστές, ότι η κοινωνία αναπαράγεται και ισορροπεί, τότε πώς μπορεί να ερμηνευτεί η αλλαγή των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων (από το δουλοκτητικό στο φεουδαρχικό και ύστερα στο καπιταλιστικό);
- **Ανισότητες και συγκρούσεις.** Η κοινωνία δεν αποτελείται μόνο από μέλη και θεσμούς που συνεργάζονται για την ικανοποίηση των αναγκών τους. Τα μέλη σε μια κοινωνία είναι άνισα. Υπάρχουν πλούσιοι και φτωχοί. Τα αντίθετα συμφέροντα τους οδηγούν, πολλές φορές, σε συγκρούσεις (εξεγέρσεις, επαναστάσεις κτλ.). Η κατανομή των ρόλων δεν γίνεται πάντα με αξιοκρατικό τρόπο. Τα παιδιά των πλούσιων οικογενειών έχουν, αντικειμενικά, περισσότερες ευκαιρίες για εκπαίδευση και επαγγελματική σταδιοδρομία από τα παιδιά των φτωχών. Η εικόνα της κοινωνίας, όπως την περιγράφουν οι λειτουργιστές, σε αυτό το σημείο απέχει από την πραγματικότητα.

3.3.2 Η Σχολή των Συγκρούσεων

«Ολόκληρη η μέχρι τώρα ιστορία είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρίσκονται σε ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους».

Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς,
Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος

Βασική θεωρητική πηγή για τη Σχολή των Συγκρούσεων είναι το έργο του Καρλ Μαρξ. Ο Μαρξ θεωρεί ότι κάθε κοινωνία αποτελείται από κοινωνικές τάξεις με διαφορετικά συμφέροντα. Η σύγκρουση αυτή των κοινωνικών τάξεων ονομάζεται, από τον Μαρξ, **ταξική πάλη**. Η ταξική πάλη είναι ο μοχλός που κινεί την ιστορία και αλλάζει τις κοινωνίες. Όταν η ταξική πάλη οξύνεται, γίνονται επαναστάσεις (π.χ. Γαλλική Επανάσταση, Ρωσική Επανάσταση) που αλλάζουν τις κοινωνίες.

Σε αυτές τις βασικές θέσεις του Μαρξ οικοδομήθηκε η Σχολή των Συγκρούσεων. Οι **θεωρητικοί της Σχολής των Συγκρούσεων** έχουν **διαφορετική αντίληψη για την κοινωνία** από τους λειτουργιστές:

- **Η κοινωνία χαρακτηρίζεται από ανισότητες.** Η κοινωνία δεν είναι σύστημα μερών που βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Η κοινωνία αποτελείται από ομάδες και κοινωνικές τάξεις, οι οποίες έχουν αντίθετα συμφέροντα, είναι μεταξύ τους άνισες (κοινωνική ανισότητα) και γι' αυτό συγκρούονται.
- **Η σύγκρουση είναι το κύριο χαρακτηριστικό της κοινωνίας.** Κοινωνία, για τους θεωρητικούς της Σχολής των Συγκρούσεων, σημαίνει ανισότητα και σύγκρουση, όχι τάξη και ισορροπία. Η τάξη είναι αποτέλεσμα της προσωρινής κυριαρχίας των ανώτερων τάξεων πάνω στις κατώτερες. Η αδυναμία των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, για μια ιστορική περίοδο, να αντιδράσουν δίνει την αίσθηση της κοινωνίας ως συστήματος που τα μέλη του συνεργάζονται για να καλύψουν τις ανάγκες τους. Αυτή, όμως, είναι μια στατική και ψευδής εικόνα της κοινωνίας. Κάτω από την επιφανειακή τάξη και ηρεμία, ελλοχεύουν αντίθετα συμφέροντα, τα οποία ενδέχεται να οδηγήσουν σε σύγκρουση.

Αργότερα, ο **Ραλφ Ντάρντορφ** έκανε παραπέρα θεωρητικές επεξεργασίες και θεωρείται ο κυριότερος εκπρόσωπος της Σχολής των Συγκρούσεων. Σύμφωνα με τον Ντάρντορφ:

- **Συναίνεση και σύγκρουση συνυπάρχουν με κυρίαρχη τη δεύτερη.** Παρότι η κοινωνία αποτελείται από ομάδες με αντίθετα συμφέροντα, η κοινωνική ζωή έχει δύο όψεις: τη συναίνεση και τη σύγκρουση. Οι κοινωνιολόγοι πρέπει να μελετούν και τις δύο όψεις. Τι είναι αυτό που εξασφαλίζει τη συναίνεση και τι είναι αυτό που προκαλεί την σύγκρουση; Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει κοινωνία που να έχει μόνο συναίνεση ή μόνο σύγκρου-

Ευγένιος Ντελακρουά, *Η Ελευθερία οδηγεί τον Λαό*.

Η Γαλλική Επανάσταση ήταν προϊόν της σύγκρουσης ανάμεσα στις τάξεις της γαλλικής κοινωνίας. Η επανάσταση άλλαξε τη γαλλική κοινωνία. Οι αστοί κατέκτησαν την πολιτική εξουσία και προχώρησαν σε μια σειρά από αλλαγές και μεταρρυθμίσεις.

Μπορίς Κουστόντιεφ, *Ο Μπολσεβίκος*, 1920, Πίνακοθήκη Τρετιάκοφ, Μόσχα.

Το Κόμμα των Μπολσεβίκων οργάνωσε την επανάσταση του 1917 στη Ρωσία.

Η Ρωσική Επανάσταση ήταν αποτέλεσμα της σύγκρουσης των κοινωνικών τάξεων στη Ρωσία (φεουδάρχες, αστοί, εργάτες, αγρότες). Η νίκη των μπολσεβίκων οδήγησε στην προσπάθεια σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Ραλφ Ντάρεντορφ
(Ralph Dahrendorf, 1929-2009)
Γερμανός κοινωνιολόγος

Στο βιβλίο του *Κοινωνικές τάξεις και κοινωνικές συγκρούσεις* υποστήριξε ότι η δημιουργία των κοινωνικών τάξεων δεν οφείλεται στην άνιση διανομή της ιδιοκτησίας, όπως υποστηρίζει ο Μαρξ. Οφείλεται στην άνιση κοινωνική δύναμη.

Στο δεύτερο βιβλίο του *Homo Sociologicus* (Κοινωνιολογικός Άνθρωπος) προσπαθεί να εξηγήσει πώς συγκροτείται η κοινωνία. Οι άνθρωποι σε κάθε κοινωνία ασκούν διάφορους ρόλους. Κάποιος είναι γονιός, εκπαιδευτικός, πολίτης, φίλαθλος κτλ. Η πορεία της κοινωνίας και η ποιότητά της εξαρτάται από το πόσο καλά επιτελούν οι άνθρωποι τα καθήκοντα που απορρέουν από τους ρόλους τους.

«Οι ομάδες συμφερόντων έχουν κοινά χαρακτηριστικά. Έχουν δομή, κοινό σκοπό που είναι η προώθηση των συμφερόντων τους, μέλη». (R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, 1957).

ση. Όμως, η συναίνεση δεν είναι το κύριο χαρακτηριστικό της κοινωνίας. Υπάρχει, μέχρι που τα αντίθετα συμφέροντα να οξυνθούν και να επέλθει η σύγκρουση.

- **Η κοινωνική και πολιτική δύναμη είναι άνιση.** Οι κοινωνικές ομάδες δεν έχουν την ίδια δύναμη. Κοινωνική και πολιτική δύναμη είναι η ικανότητα των ομάδων να επιβάλλουν τα συμφέροντά τους στις άλλες ομάδες. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στις ομάδες κάποια στιγμή σταματούν και επέρχεται μια νέα ισορροπία, όπου οι συσχετισμοί της δύναμης έχουν αλλάξει. Π.χ. οι αστοί, στη Γαλλική Επανάσταση, συγκρούστηκαν με τους φεουδάρχες. Προέκυψε μια νέα κοινωνική κατάσταση, στην οποία οι σχέσεις δύναμης των δύο κοινωνικών ομάδων είχαν αλλάξει. Οι αστοί είχαν περισσότερη δύναμη από τους φεουδάρχες. Όμως, ο κύκλος της σύγκρουσης δεν κλείνει. Οι αστοί, στη νέα κοινωνία, έχουν αντίθετα συμφέροντα με τους εργάτες και η σύγκρουση συνεχίζεται με άλλους πρωταγωνιστές.

- **Σκοπός των θεσμών είναι ο έλεγχος της κοινωνικής δύναμης.** Η άνιση κοινωνική δύναμη είναι ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να εξαφανιστεί. Πάντα κάποιες ομάδες θα έχουν μεγαλύτερη δύναμη από τις άλλες. Σκοπός των θεσμών είναι να μπορούν να ελέγχουν τη δύναμη των πιο ισχυρών. Μόνο έτσι μπορούν, σε συνθήκες ανισότητας, να διασφαλίσουν την κοινωνική δικαιοσύνη και να μην υπάρξουν στην κοινωνία καταστάσεις βαρβαρότητας και ακραίων ανισοτήτων.

Η **Σχολή των Συγκρούσεων** έχει δεχθεί κριτικές:

- **Η κοινωνία δεν είναι μόνο σύγκρουση.** Οι κοινωνικές τάξεις δεν έχουν μόνο αντίθετα συμφέροντα. Έχουν και κοινά συμφέροντα. Ο επιχειρηματίας έχει ανάγκη τους εργάτες, γιατί χωρίς αυτούς δεν μπορεί να λειτουργήσει η επιχείρησή του. Οι εργάτες, από την άλλη πλευρά, έχουν εργασία επειδή ο επιχειρηματίας επενδύει. Αν εργάτες και επιχειρηματίες είναι σε μόνιμη σύγκρουση, χωρίς να μπορούν να βρουν κοινά σημεία, τότε είναι πιθανό οι επιχειρήσεις να κλείσουν και να μεταφερθούν σε άλλες κοινωνίες, που έχουν λιγότερες εντάσεις και συγκρούσεις. Οι εργάτες διεκδικούν καλύτερους μισθούς και συνθήκες εργασίας. Όταν τα πετύχουν, παραμερίζουν τις διαφορές τους με τον επιχειρηματία και εργάζονται για την επιχείρηση. Διαφορετικά, η ανεργία και η ύφεση θα είναι μόνιμη κατάσταση στην κοινωνία.
- **Η κοινωνία δεν είναι μόνο αντιτιθέμενες τάξεις.** Η κοινωνία μπορεί να αποτελείται από κοινωνικές τάξεις, όμως αυτό το στοιχείο δεν είναι απαραίτητα το κυρίαρχο στην κοινωνία. Οι τάξεις αυτές ανήκουν σε ένα έθνος (έχουν κοινή εθνική συνείδηση), έχουν κοινές αξίες, πολιτισμικά στοιχεία (γλώσσα, θρησκεία, ήθη, έθιμα κτλ). Υπάρχουν, δηλαδή, κοινές αξίες και πεποιθήσεις που συνδέουν ανθρώπους, οι οποίοι ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις.

3.3.3 Η Σχολή της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης

Η Σχολή της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης εστιάζει το ενδιαφέρον της στις καθημερινές επαφές και σχέσεις των ανθρώπων.

Η **κοινωνία** είναι η διαρκής κοινωνική διαδικασία της συνάντησης του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους, οι τρόποι με τους οποίους δημιουργούνται οι κοινωνικές σχέσεις, τι προθέσεις έχουν και τι καταλαβαίνουν οι άνθρωποι που τις δημιουργούν.

Από την ώρα που κάποιος μαθητής θα ξεκινήσει για να πάει στο σχολείο, θα συναντηθεί με πολλούς γνωστούς και άγνωστους ανθρώπους στον δρόμο. Τους γνωστούς θα τους χαιρετήσει. Αν τους προσπεράσει χωρίς να τους μιλήσει, τότε αυτοί θα νομίσουν ότι κάτι έχει μαζί τους. Τους αγνώστους θα τους προσπεράσει, αποφεύγοντας όχι μόνο να τους μιλήσει αλλά και να τους κοιτάξει επίμονα. Το επίμονο κοίταγμα ενός άγνωστου προσώπου στον δρόμο μπορεί να εκληφθεί από αυτό με διαφορετικούς τρόπους. Μπορεί να θεωρηθεί ως επιθετική συμπεριφορά ή ως προσπάθεια γνωριμίας. Το πώς θα ερμηνευτεί κάποια συμπεριφορά (χειρονομία, γκριμάτσα κτλ.) εξαρτάται ουσιαστικά από το τι νόημα της δίνει η συγκεκριμένη κοινωνία. Δεν αντιλαμβάνονται όλοι οι άνθρωποι, σε όλες τις κοινωνίες, τις χειρονομίες με τον ίδιο τρόπο. Η αγκαλιά και το φιλί ενός φίλου στην Ελλάδα είναι δείγμα εγκαρδιότητας. Όμως, σε ορισμένες κοινωνίες της Ασίας η αγκαλιά και το φιλί είναι συνδεδεμένα αποκλειστικά με τη σεξουαλικότητα. Οπότε η εγκαρδιότητα, σε ένα τέτοιο πλαίσιο, μπορεί πολύ εύκολα να παρεξηγηθεί.

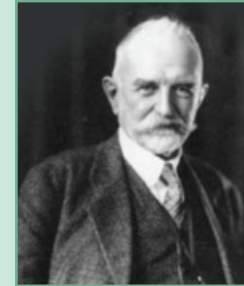
Οι γκριμάτσες, η σιωπή, η αδιαφορία, οι χειρονομίες προς τους άλλους είναι **σύμβολα**. Συμβολίζουν κάτι για τον άλλο, σημαίνουν κάτι. Αν ένα αγόρι κλείσει το μάτι σε ένα κορίτσι και του χαμογελάσει, στη δική μας κοινωνία, σημαίνει ότι το αγόρι θέλει να γνωρίσει το κορίτσι. Τα σύμβολα καθορίζουν και τη συμπεριφορά του άλλου. Συμπεριφερόμαστε ανάλογα με το τι μηνύματα εκπέμπει κάποιος.

Επειδή ανάμεσα στους ανθρώπους υπάρχει αυτή η αλληλεπίδραση, η σχολή που προσπαθεί να τη μελετήσει ονομάζεται **Σχολή της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης** (λέγεται και **Σχολή της Κοινωνικής Διαντίδρασης**). Στο πλαίσιο της σχολής, αρκετοί σημαντικοί θεωρητικοί ερεύνησαν και ανέλυσαν την καθημερινή αλληλεπίδραση. Ειδικότερα:

α) Η θεωρία του κατοπτρικού εαυτού. Κάτοπτρο είναι ο καθρέφτης. Οι άνθρωποι συμπεριφέρονται, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, ανάλογα με το πώς νομίζουν ότι τους βλέπουν οι άλλοι. Κάποιος συνεχίζει να κάνει φασαρία στην τάξη όταν οι συμμαθητές του επιβραβεύουν αυτή τη συμπεριφορά. Η αποδοκιμασία της συμπεριφοράς μας μπορεί να μας κάνει να την αλλάξουμε.

β) Οι «σημαντικοί άλλοι». Για κάθε άνθρωπο υπάρχουν ορισμένα άτομα και ομάδες που η γνώμη τους είναι σημαντική γι' αυτόν. Αυτοί είναι οι «σημαντικοί άλλοι». Δεν είναι ίδιοι για όλους

Βασικοί θεωρητικοί της Σχολής της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης είναι οι Τσαρλς Κούλεϋ και Τζορτζ Μηντ. Η οπτική της Σχολής της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης αναπτύχθηκε αργότερα και από τον Έρβιν Γκόφμαν.

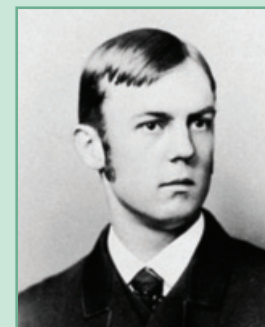

Τζορτζ Χέρμπερτ Μηντ
(George Herbert Mead,
1863-1931)

Αμερικανός φιλόσοφος, κοινωνιολόγος και ψυχολόγος

«Κάθε εαυτός είναι ένας κοινωνικός εαυτός. Όμως, περιορίζεται σε μια ομάδα της οποίας τους ρόλους υιοθετεί. Αν δεν ενταχθεί σε κάποια άλλη ομάδα, δεν θα αλλάξει ποτέ αυτό τον εαυτό».

Τζορτζ Χέρμπερτ Μηντ (G. Ritzer, *Sociological Theory*, 8th edition, 2010).

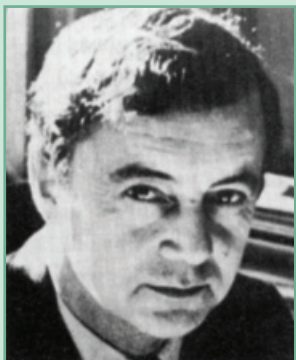

Τσαρλς Χόρτον Κούλεϊ
(Charles Horton Cooley,
1864-1929)

Αμερικανός κοινωνιολόγος

Εισηγάγε την έννοια του «κατοπτρικού εαυτού» αλλά και των «σημαντικών άλλων» στη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων και της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Έρβιν Γκόφμαν
(Erwin Goffman, 1922-1982)

Καναδός κοινωνιολόγος. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη μελέτη της καθημερινής συμπεριφοράς. Σημαντικές είναι οι μελέτες του στην έννοια του **στίγματος**. Το στίγμα είναι κάτι που σημαδεύει και διακρίνει τον άνθρωπο από τους άλλους. Στην ιστορία της ανθρωπότητας υπήρξαν και υπάρχουν ασθένειες που στιγματίζουν τον ασθενή. Η νόσος του Χάνσεν, παλιότερα, παραμόρφωνε το σώμα. Οι χανσενικοί εξορίζονταν σε απομονωμένες περιοχές (στην Ελλάδα υπήρχε η Σπιναλόγκα, στην Κρήτη). Οι ψυχασθενείς στιγματίζονται λόγω των αποκλίσεων τους στη συμπεριφορά από τον μέσο άνθρωπο κτλ.

Γιάννης Τσαρούχης, *Καφενείον το Νέον (Ημέρα)*. Εθνική Πινακοθήκη.

Το καφενείο είναι δημόσιος χώρος. Ανήκει στο προσκήνιο της κοινωνικής ζωής. Οι άνθρωποι σε αυτό συμπεριφέρονται διαφορετικά απ' ό,τι στην ιδιωτική τους ζωή.

τους ανθρώπους. Εξαρτάται από τις προτεραιότητες που έχει ο κάθε άνθρωπος στη ζωή του. Για κάποιον «σημαντικοί άλλοι» είναι τα μέλη ενός κόμματος. Για κάποιον άλλο, «σημαντικοί άλλοι» είναι ο σύνδεσμος φιλάθλων μιας ποδοσφαιρικής ομάδας. Η συμπεριφορά κάθε ανθρώπου επηρεάζεται από το πώς τη χαρακτηρίζουν οι «σημαντικοί άλλοι». Η γνώμη τους είναι πιο σημαντική από των άλλων ανθρώπων. Π.χ. για πολλούς μαθητές είναι πιο σημαντική η γνώμη που έχουν οι συμμαθητές τους γι' αυτούς και όχι οι δάσκαλοί τους.

γ) Το προσκήνιο και το παρασκήνιο της κοινωνικής ζωής.

Ο κοινωνιολόγος Γκόφμαν χώρισε την κοινωνική ζωή των ανθρώπων σε δύο μέρη: το **προσκήνιο** και το **παρασκήνιο**.

Το **προσκήνιο** είναι όταν ο άνθρωπος βρίσκεται σε δημόσιο χώρο, σε επαφή με άλλους ανθρώπους. Εκεί δείχνει έναν διαφορετικό εαυτό και συμπεριφέρεται διαφορετικά από αν ήταν μόνος του ή με οικεία του πρόσωπα. Μιλάει ευγενικά, δεν κάνει χειρονομίες ή γκριμάτσες με τις οποίες μπορεί να παρεξηγηθεί. Επίσης, αποφεύγει συμπεριφορές που τον εκθέτουν.

Το **παρασκήνιο** είναι ιδιωτικοί χώροι ή οικεία άτομα με τα οποία ο άνθρωπος μπορεί να συμπεριφέρεται άνετα και όπως πραγματικά αισθάνεται. Στο παρασκήνιο, με τα οικεία του πρόσωπα, ο άνθρωπος φέρεται διαφορετικά απ' ό,τι στο προσκήνιο. Λέει τα ανέκδοτα που του αρέσουν, εκφράζεται όπως θέλει κτλ. Τη διάκριση προσκηνίου και παρασκηνίου προσπαθούν, αρκετά συχνά, να τη διδάξουν οι εκπαιδευτικοί στους μαθητές όταν τους συμβουλεύουν να μιλούν με διαφορετικό τρόπο στο σχολείο, στη μελλοντική εργασία, στις υπηρεσίες κτλ. από τον τρόπο με τον οποίο μιλούν στις προσωπικές τους συναναστροφές.

3.4 Κοινωνικοί θεσμοί

3.4.1 Τι είναι θεσμός

Σε κάθε κοινωνία, οι άνθρωποι έχουν ορισμένες ανάγκες τις οποίες προσπαθούν να ικανοποιήσουν. Οι ανάγκες αυτές ικανοποιούνται μέσω κάποιων σχέσεων που συνάπτουν οι άνθρωποι μεταξύ τους και μέσω κάποιων ρόλων που αναλαμβάνουν κάποια μέλη της κοινωνίας.

Στις πρωτόγονες κοινωνίες, αυτές οι σχέσεις και οι ρόλοι ρυθμιζόνταν από τα ήθη και τα έθιμα. Για παράδειγμα, τον ρόλο του συμβούλου της ομάδας ή του δικαστή τον αναλάμβαναν εθιμικά οι γηραιότεροι.

Στις αναπτυγμένες κοινωνίες, οι ανάγκες των ανθρώπων είναι πολλές και η ικανοποίησή τους πολύ πιο σύνθετη. Για τη διατροφή και την ύδρευση του πληθυσμού των πόλεων υπάρχει ένα ολόκληρο δίκτυο μόνιμων σχέσεων και ρόλων (ειδικοί, υπηρεσίες, εταιρείες, εργάτες που κατασκευάζουν τα έργα κτλ.) το οποίο αποσκοπεί στην κάλυψη αυτής της ανάγκης. Για τη μόρφωση των νέων μελών της κοινωνίας υπάρχουν οι εκπαιδευτικοί, τα σχολικά κτήρια, το βοηθητικό προσωπικό κτλ.

Κοινωνικοί θεσμοί είναι τυποποιημένες, σταθερές σχέσεις και ρόλοι που ρυθμίζουν την οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της κοινωνίας και ικανοποιούν τις ανάγκες των μελών της. Για παράδειγμα, ένα μόνιμο πρόβλημα της κοινωνίας είναι η εκπαίδευση των νέων μελών της. Το **σχολείο** είναι ένα **σύνολο σταθερών, τυποποιημένων σχέσεων και ρόλων** (εκπαιδευτικοί, γονείς, μαθητές, εκπαιδευτική νομοθεσία) που απαντούν με **μόνιμο και συλλογικό τρόπο** σε υπαρκτές κοινωνικές ανάγκες.

Θεσμοί	Ανάγκες που ικανοποιούν
Οικογένεια	Αναπαραγωγή του είδους Κοινωνικοποίηση
Εκπαιδευτικοί θεσμοί	Μόρφωση νέων Κοινωνικοποίηση
Πολιτικοί θεσμοί	Διακυβέρνηση της χώρας Διαχείριση της εξουσίας Νομοθετική εξουσία
Θεσμοί της δικαιοσύνης	Δικαστική εξουσία
Θρησκευτικοί θεσμοί	Λατρεία του Θεού
Στρατός	Εθνική άμυνα

Τα **βασικά χαρακτηριστικά των θεσμών**:

α) Είναι συλλογικό δημιούργημα. Δεν δημιουργούνται από μεμονωμένα άτομα, αλλά από τη συλλογική κοινωνική ζωή των ανθρώπων.

Γιαν Βαν Άικ, *Ο γάμος των Αρνολφίνι*, 1434. Πινακοθήκη του Λονδίνου.

Ο πίνακας δείχνει τον γάμο ενός ζευγαριού το 1434. Ο ζωγράφος απεικονίζει το γεγονός. Ο γάμος δεν έχει καμία σχέση με τις τελετές που έχουμε συνηθίσει εμείς στη δική μας κοινωνία. Η ίδια ανάγκη ικανοποιείται με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές κοινωνίες. Οι θεσμοί αλλάζουν.

Αυτό, όμως, που κάνει τον πίνακα του Γιαν Βαν Άικ ξεχωριστό δημιούργημα είναι η υψηλής τέχνης ζωγραφική του στον καθρέφτη πίσω από το ζευγάρι. Σε μεγέθυνση φαίνεται να καθρεφτίζεται ο ζωγράφος που ζωγραφίζει. Στον πίνακα, ο ζωγράφος έχει γράψει: «Ο Γιαν Βαν Άικ ήταν εδώ. 1434». Δήλωσε έτσι την παρουσία του ως μάρτυρας για την εγκυρότητα του γάμου!

Γιώργος Σικελιώτης, *Οικογένεια*, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο θεσμός της οικογένειας

«Η λέξη οικογένεια είναι σύνθετη και προέρχεται από τις λέξεις οίκος και γένος. Με απλά λόγια είναι η γενιά, δηλαδή πρόσωπα που έχουν δεσμούς αίματος και κατάγονται από τον ίδιο πρόγονο, που μένει στο ίδιο σπίτι. Η οικογένεια αποτελεί μια πολύ πρώιμη μορφή ανθρώπινης συμβίωσης. Επειδή η μορφή και οι λειτουργίες της οικογένειας διαφοροποιούνται στον χώρο και στον χρόνο (άλλη η μορφή και οι λειτουργίες της οικογένειας στις πρωτόγονες κοινωνίες, άλλη στις σύγχρονες), έχει επικρατήσει να θεωρούμε την οικογένεια ως ιστορική μορφή συμβίωσης των δύο φύλων. Στις σύγχρονες κοινωνίες κυριαρχεί η πυρηνική οικογένεια. Το 1680 στο λεξικό του Ρισσέ διαχωρίζεται με σαφήνεια η οικογένεια (ζευγάρι / παιδιά) από τα υπόλοιπα μέλη (υπηρετικό προσωπικό) που κατοικούν στο ίδιο σπίτι. Από τον 19ο αιώνα ο όρος οικογένεια σημαίνει το ζευγάρι και τα παιδιά του».

(Θ. Βασιλείου – Ν. Σταματάκης, *Λεξικό των Επιστημών του Ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992).

β) Δεν καταργούνται από ένα άτομο. Το κάθε μέλος της κοινωνίας μπορεί να διαφωνεί με τη λειτουργία και τους σκοπούς ενός θεσμού. Δεν μπορεί, όμως, να τον καταργήσει μόνο του. Υπάρχουν θεσμοί **υποχρεωτικοί** (όπως η εννιαετής υποχρεωτική εκπαίδευση). Στους υποχρεωτικούς θεσμούς η συμμετοχή του ατόμου επιβάλλεται με τυπική πράξη (νόμος). Υπάρχουν και θεσμοί **μη υποχρεωτικοί** που λέγονται και χαλαροί (για παράδειγμα ο γάμος: ένας άνθρωπος δεν είναι υποχρεωμένος να παντρευτεί).

Οι **θεσμοί**, ως συλλογικό δημιούργημα, **εμφανίζονται** και παγιώνονται στη ζωή των κοινωνιών με δύο τρόπους:

α) Θεσμοποίηση. Οι άνθρωποι ικανοποιούν τις ανάγκες τους μέσα από σχέσεις και ρόλους. Με το πέρασμα του χρόνου ένας τρόπος ικανοποίησης των αναγκών παγιώνεται, μονιμοποιείται μέσα από την επανάληψη και γίνεται καθολικά αποδεκτός. Το έθιμο είναι μια μορφή θεσμοποίησης. Το έθιμο γίνεται θεσμός όταν ο τρόπος, οι ρόλοι και οι σχέσεις που υποδεικνύει για την ικανοποίηση των αναγκών της κοινωνίας τυποποιούνται και γίνονται καθολικά αποδεκτά.

β) Θεσμοθέτηση. Είναι η δημιουργία ενός θεσμού με νόμο. Στις σύγχρονες κοινωνίες οι θεσμοί δημιουργούνται και ρυθμίζονται από νόμους. Παραδείγματα θεσμοθέτησης είναι το δικαίωμα ψήφου, η υποχρεωτική εκπαίδευση κτλ.

3.4.2 Η αναγκαιότητα των θεσμών

Οι θεσμοί είναι η βάση της κοινωνίας. Χωρίς αυτούς η κοινωνία δεν υπάρχει. Οι κοινωνικοί θεσμοί είναι αναγκαίοι διότι εξασφαλίζουν:

α) Ικανοποίηση των αναγκών των μελών της κοινωνίας. Κανένας δεν μπορεί να παράγει όλα τα αγαθά που χρειάζεται και όλες τις υπηρεσίες που του είναι απαραίτητες. Οι θεσμοί είναι το μόνιμο πλέγμα σχέσεων και ρόλων που ικανοποιούν αυτές τις ανάγκες.

β) Ένταξη των ατόμων στην κοινωνία. Τα μέλη της κοινωνίας εντάσσονται στην κοινωνική ζωή μέσω των θεσμών. Το παιδί πάει σχολείο, ο έφηβος πανεπιστήμιο, ο ενήλικας αναζητά εργασία μέσω των οικονομικών θεσμών κτλ.

γ) Ρύθμιση της κοινωνικής ζωής. Οι θεσμοί ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή. Η πολιτεία, τα δικαστήρια κτλ. είναι θεσμοί που κανονίζουν τι επιτρέπεται και τι όχι σε μια κοινωνία. Το κάθε μέλος λειτουργεί μέσα σε ένα πλαίσιο θεσμών και έχει κυρώσεις όταν παραβιάζει τους κανόνες τους.

3.4.3 Λειτουργίες των θεσμών

Οι θεσμοί εξυπηρετούν μόνιμα και συστηματικά τις ανάγκες των μελών της κοινωνίας. Ανάγκες όπως η εκπαίδευση, η εθνική άμυνα, η περίθαλψη είναι ζωτικές για κάθε κοινωνία και δεν μπορούν

να αφεθούν στο να τις ικανοποιεί το κάθε άτομο με όποιο τρόπο νομίζει σωστότερο και προσφορότερο. Ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας των θεσμών είναι:

- **Εξαρτώνται από το είδος της κοινωνίας.** Οι λειτουργίες των θεσμών εξαρτώνται από το είδος της κοινωνίας (δουλοκτητική, φεουδαρχική, καπιταλιστική κτλ.) μέσα στην οποία υπάρχουν. Για παράδειγμα, ο θεσμός του στρατού αλλάζει από κοινωνία σε κοινωνία. Στη φεουδαρχική κοινωνία, οι ιππότες ήταν επαγγελματίες πολεμιστές που αμείβονταν για τις υπηρεσίες τους. Στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες ένα μεγάλο μέρος του στρατού αποτελείται από νέους ανθρώπους που εκπληρώνουν τη στρατιωτική τους θητεία.
- **Είναι έκδηλες και λανθάνουσες.** Οι λειτουργίες των θεσμών διακρίνονται σε **έκδηλες** (φανερές) και σε **λανθάνουσες** (κρυφές, δεν τις συνειδητοποιούν τα μέλη της κοινωνίας). Έκδηλη λειτουργία των θρησκευτικών θεσμών είναι η λατρεία του Θεού. Λανθάνουσα λειτουργία των θρησκευτικών θεσμών είναι η κοινωνικοποίηση των μελών σε αξίες και συμπεριφορές (τι είναι καλό, τι κακό, τι δίκαιο, τι άδικο, τι ηθικό και τι ανήθικο κτλ.), καθώς και η ρύθμιση της συμπεριφοράς τους (οι θρησκευτικοί κανόνες ρυθμίζουν το πώς πρέπει να φέρεται ο πιστός, για παράδειγμα οι Δέκα Εντολές).
- **Εξειδικεύονται και περιορίζονται όσο εξελίσσονται οι κοινωνίες.** Οι λειτουργίες των θεσμών εξειδικεύονται και περιορίζονται όσο οι κοινωνίες εξελίσσονται. Στις αγροτικές κοινωνίες του παρελθόντος, ένας θεσμός επιτελούσε πολλές λειτουργίες. Η οικογένεια εξασφάλιζε την τροφή στα μέλη της, μάθαινε στα παιδιά τα βασικά γράμματα, τα νοσήλευε σε περίπτωση ασθένειας, φρόντιζε τους ηλικιωμένους, παρασκεύαζε ρουχισμό, παρήγαγε προϊόντα για αυτοκατανάλωση αλλά και για το εμπόριο (κρέας, γάλα κτλ.). Σήμερα, η οικογένεια δεν επιτελεί σχεδόν καμία από αυτές τις λειτουργίες. Οι ενήλικες εργάζονται και τα παιδιά πάνε σχολείο. Όλες οι υπόλοιπες λειτουργίες επιτελούνται από άλλους εξειδικευμένους θεσμούς (σχολείο, οικονομικοί θεσμοί, νοσοκομεία, γηροκομεία κτλ.).
- **Αλλάζουν στον χώρο.** Οι λειτουργίες των θεσμών αλλάζουν και διαφοροποιούνται από κοινωνία σε κοινωνία αλλά και από περιοχή σε περιοχή. Παρά την ομοιομορφία που χαρακτηρίζει τις αναπτυγμένες κοινωνίες, υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις λειτουργίες κάποιων θεσμών τους. Αλλιώς λειτουργεί η οικογένεια στην Αγγλία, αλλιώς στην Ελλάδα.

3.4.4 Η κρίση και η αλλαγή των θεσμών

Όταν οι θεσμοί δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες για τις οποίες έχουν δημιουργηθεί, περνούν κρίση. Η **κρίση** είναι κατάσταση δυσλειτουργίας και αμφισβήτησης. Τα μέλη της κοινωνίας αντιλαμβάνονται ότι, με τον τρόπο που λειτουργούν οι θεσμοί, δεν

Μικελάντζελο Μπουοναρότι, *Η δημιουργία του Αδάμ*, 1508-1512. Από την οροφή της Καπέλα Σιστίνα.

Οι θρησκευτικοί θεσμοί

Οι πέντε μεγάλες θρησκείες της ανθρωπότητας είναι ο χριστιανισμός, ο ιουδαϊσμός, ο ισλαμισμός, ο ινδουισμός και ο βουδισμός.

Η κοινωνιολογία μελετά την κοινωνική λειτουργία των θρησκευτικών θεσμών.

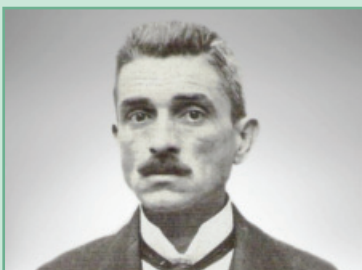
Ο Εμίλ Ντυρκέμ υποστήριξε ότι οι θρησκευτικοί θεσμοί συμβάλουν στην κοινωνική συνοχή και την απόκτηση μιας κοινής ταυτότητας για τα μέλη μιας θρησκευτικής κοινότητας. Παράλληλα, οι θρησκευτικοί θεσμοί ρυθμίζουν τη ζωή των πιστών μέσα από κανόνες, αξίες, αποδεκτούς τρόπους συμπεριφοράς.

Ο Μαξ Βέμπερ ανέλυσε τη λανθάνουσα λειτουργία των θρησκευτικών θεσμών στην ανάπτυξη της οικονομίας. Θεωρούσε ότι ο προτεσταντισμός, μέσω της ασκητικής και εγκρατούς ζωής που προωθούσε, έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη. Η εγκράτεια, ο ασκητισμός και η σκληρή εργασία ήταν προϋποθέσεις για να δημιουργήσει και να αναπτύξει κάποιος μια επιχείρηση.

Παράδειγμα κατάργησης θεσμού είναι η κατάργηση της σχολικής ποδιάς. Οι μαθήτριες στο σχολείο φορούσαν υποχρεωτικά ένα μπλε φόρεμα με άσπρο γιακά. Από τις 6 Φεβρουαρίου 1982 η σχολική ποδιά έπαψε να είναι υποχρεωτική. Θεωρήθηκε ότι έρχεται σε αντίθεση με τις αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της ανάπτυξης της προσωπικότητας των κοριτσιών.

Κωνσταντίνος Θεοτόκης
(1872-1923)

Έγραψε την πρώτη κοινωνική νουβέλα που στηλίτευσε τον θεσμό της προίκας και ανέδειξε τις κοινωνικές της επιπτώσεις και την επίδρασή της στην οργάνωση και την ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων.

καλύπτονται ικανοποιητικά οι ανάγκες τους. Έτσι, αρχίζουν να αμφισβητούν τους θεσμούς.

Τέτοιες περιπτώσεις αμφισβήτησης των θεσμών είναι η αμφισβήτηση του θεσμού της προίκας. Παλιότερα, μια οικογένεια, προκειμένου να παντρέψει ένα κορίτσι, έδινε μέρος από τα περιουσιακά της στοιχεία στον γαμπρό. Οι φτωχές κοπέλες είχαν μικρή πιθανότητα να παντρευτούν αν ο γαμπρός επέμενε στην αξίωσή του για προίκα. Γι' αυτό και σε πολλά μέρη της Ελλάδας, η οικογένεια που είχε πολλά κορίτσια θεωρούσε ότι είναι σε μειονεκτική θέση, καθώς έπρεπε να βρει τρόπο να τα προικίσει. Η ελληνική λογοτεχνία μάς έχει δώσει, με εξαιρετικό τρόπο, σελίδες που δείχνουν τι ήταν ο θεσμός της προίκας και ποιες επιπτώσεις είχε στις οικονομικά αδύνατες οικογένειες. Το βιβλίο *Η τιμή και το χρήμα* του Κωνσταντίνου Θεοτόκη είναι η πρώτη κοινωνική νουβέλα στην Ελλάδα που στηλιτεύει τον θεσμό της προίκας. Τελικά, αυτός ο αναχρονιστικός θεσμός καταργήθηκε το 1982 με το Οικογενειακό Δίκαιο που θεσμοθετήθηκε τότε.

Παραδείγματα, όχι κατάργησης αλλά αλλαγής θεσμού είναι το αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων και οι εξετάσεις πρόσβασης στα πανεπιστήμια. Το αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων (τι μαθήματα θα διδαχθούν στο σχολείο, με τι περιεχόμενο, πόσες ώρες, με ποια μέθοδο διδασκαλίας κτλ.) αλλάζει. Οι λόγοι είναι ότι εμφανίζονται νέα αντικείμενα (π.χ. η πληροφορική), εξελίσσονται οι μέθοδοι διδασκαλίας στα υπάρχοντα αντικείμενα, η πολιτεία στρέφει, ανάλογα με τη συγκυρία, την προσοχή της σε νέα αντικείμενα (για παράδειγμα η αγωγή του καταναλωτή, η αγωγή υγείας θεωρούνται αναγκαία για να ανταποκριθούν οι νέοι στις σύγχρονες συνθήκες ζωής). Αντίστοιχα, αλλάζουν και οι εξετάσεις για τα πανεπιστήμια. Αλλάζουν τα εξεταζόμενα μαθήματα και ο τρόπος εξέτασης προκειμένου να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες της κοινωνίας και της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (απαιτήσεις των σχολών, των νέων επιστημονικών κατευθύνσεων κτλ.).

Οι θεσμοί περνούν κρίση όταν:

α) Αλλάζει η κοινωνία. Οι αλλαγές στην οικονομία και την κοινωνία φέρνουν και αλλαγές στους θεσμούς. Δημιουργούνται νέες ανάγκες και απαιτήσεις, τις οποίες δεν μπορεί να καλύψει το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο, το οποίο αλλάζει. Οι αλλαγές μπορεί να γίνουν είτε ειρηνικά είτε βίαια (εξεγέρσεις, επαναστάσεις κτλ.).

β) Αλλάζει η νοοτροπία και οι αξίες των μελών της κοινωνίας. Οι αλλαγές στις κοινωνικές συνθήκες σημαίνουν και σταδιακή αλλαγή της νοοτροπίας των ανθρώπων. Πριν από μερικές δεκαετίες, τα σχολεία χωρίζονταν σε σχολεία αρρένων (για αγόρια) και σχολεία θηλέων (για κορίτσια). Αυτό σήμερα θεωρείται αναχρονισμός και έχει επικρατήσει η συνεκπαίδευση των δύο φύλων (μεικτά σχολεία όπου φοιτούν αγόρια και κορίτσια μαζί).

γ) Εξελίσσεται η τεχνολογία. Η τεχνολογία αλλάζει καθημερινά τα δεδομένα στις σύγχρονες κοινωνίες. Αρκετοί κοινωνικοί

επιστήμονες υποστηρίζουν ότι οι αλλαγές που έχουν γίνει τα τελευταία τριάντα χρόνια ισοδυναμούν ποιοτικά με τις αλλαγές από τον 15ο αιώνα μέχρι τον 20ό αιώνα. Οι θεσμοί ή θα εξελιχθούν για να ανταποκριθούν σε αυτές τις αλλαγές ή θα καταργηθούν.

Οι θεσμοί αλλάζουν ή καταργούνται με τους ίδιους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται.

3.4.5 Παράδειγμα: ο θεσμός του σχολείου

Ο θεσμός του σχολείου επιτελεί έκδηλες και λανθάνουσες λειτουργίες. Ειδικότερα:

- **Έκδηλες λειτουργίες του σχολείου.** Έκδηλη λειτουργία του σχολείου είναι η μόρφωση της νέας γενιάς. Βασικός σκοπός των σχολείων είναι η μεταβίβαση στη νέα γενιά γνώσεων και δεξιοτήτων που είναι απαραίτητες σε αυτήν αλλά και στην κοινωνία.
- **Λανθάνουσες λειτουργίες του σχολείου.** Η μεταβίβαση συνθηθειών, αξιών και τρόπων σκέψης στους μαθητές. Η μεταβίβαση αυτή δεν γίνεται φανερά και δεν το συνειδητοποιούν ούτε οι μαθητές ούτε οι διδάσκοντες. Τα παιδιά στο σχολείο μαθαίνουν, εκτός από γνώσεις, τι σημαίνει εργασία και αμοιβή, τι σημαίνει να είναι κάποιος στην ώρα του, τι σημαίνει να εκτελεί τα καθήκοντά του, τι σημαίνει να υπακούει σε αυτούς που έχουν την εξουσία κτλ.

Ο θεσμός του σχολείου **αλλάζει** μέσα στον **χρόνο** (από εποχή σε εποχή) και στον **χώρο** (από κοινωνία σε κοινωνία):

- **Στον χρόνο.** Τα σχολεία της σύγχρονης εποχής έχουν ελάχιστη σχέση με τα σχολεία του 19ου αιώνα. Δεν υπάρχουν πια οι σωματικές ποινές. Τον 19ο αιώνα, οι σωματικές ποινές ήταν αποδεκτές και από την κοινωνία, καθώς οι περισσότεροι γονείς θεωρούσαν ότι τα παιδιά τους, μέσω των σωματικών ποινών, θα γίνουν καλύτεροι άνθρωποι (αυτό είναι και το νόημα της φράσης «το ξύλο βγήκε από τον Παράδεισο»). Επίσης, τα μαθήματα και το περιεχόμενό τους έχει αλλάξει προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εποχής μας.
- **Στον χώρο.** Τα σχολεία των σύγχρονων χωρών έχουν διαφορές μεταξύ τους. Είναι διαφορετικά τα μαθήματα, οι μέθοδοι διδασκαλίας, ο τρόπος αξιολόγησης του μαθητή, τα βιβλία κτλ. Τα σχολεία διαφέρουν λόγω της διαφορετικής ιστορικής παράδοσης των χωρών, των διαφορών στην οικονομία, την κοινωνία, τις αξίες, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν κτλ.

Ο θεσμός του σχολείου, τα τελευταία χρόνια, θεωρείται ότι περνάει κρίση. Η συζήτηση για την κρίση του σχολείου δεν περιορίζεται στη χώρα μας ούτε είναι καινούρια. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 είχε ξεκινήσει η συζήτηση στις αναπτυγμένες χώρες σχετικά με τη λειτουργικότητα του σχολείου, την ικανότητά του δηλαδή να ανταποκριθεί στις ανάγκες των μαθητών και της κοινωνίας.

Το σχολείο αλλάζει στον χρόνο.

Το βιβλίο του Χρήστου Χρηστοβασίλη, *Διηγήματα του μικρού σχολείου*, (εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη) δίνει, με σατιρική διάθεση, στοιχεία της λειτουργίας του σχολείου τον 19ο αιώνα, σε μια περίοδο που οι εκπαιδευτικοί θεσμοί και η σχολική ζωή ήταν εντελώς διαφορετικά.

«- Εγώ να πάω στο σχολείο! Μου απάντησε αποφασιστικά ο Τσιάβος. Κάλλια το 'χω να μπω στο ξυλοκρέβατο παρά στο σχολείο.

Η σύγκριση αυτή ήταν τρομερή, γιατί ξυλοκρέβατο λέμε στο χωριό μας το φέρετρο.

- Γιατί, του είπα, δεν πας;
- Ξέρεις, μου απάντησε, τι θα πει δάσκαλος; Μακελλάρης, σφαγός! Μα τι είδαν τα ματάκια μου, αδέρφια μου, προχτές στην Κρετσούνιστα! Θρήνος κι οδερός, τα καμήνα τα παιδιά! Δύο τρία πήγαιναν καταματωμένα στα σπίτια τους από το δαρμό, δύο άλλα ήταν μουντζουρωμένα σαν αραπάκια και φτυμένα, κι ένα άλλο πήγαινε στο σπίτι του έχοντας ένα σουβλί μέσα στο στόμα του από το ένα μάγουλο στ' άλλο.

- Ποιος τα 'κανε έτσι αυτά τα παιδιά; Τον ρώτησα.

- Ο δάσκαλός τους! Ποιος άλλος;» (σ. 67)

Η πρώτη ημέρα... στο σχολείο:

«Σε λίγο ήρθε ένας χωριανός μου με το παιδί του, το Μήτρο, που του φαίνονταν στα μάγουλα τα ίχνη των δακρύων κι είπε του δασκάλου: Δάσκαλε, κυρ δάσκαλε! Σου παραδίνω κρέας και να μου φέρεις κόκκαλα». (σ. 67)

Χένρυ Έντουαρντ Λάμσον (1841-1919), *Ένα σχολείο του χωριού*, 1890. Πινακοθήκη Τέχνης του Πανεπιστημίου του Γέιτλ, Η.Π.Α.

Ξεπερασμένες σχολικές πρακτικές:

«Ο δρ. Κιτ έγινε διευθυντής του Τον το 1809, σε μια δύσκολη περίοδο. Η πειθαρχία είχε χαλαρώσει... Ήταν μια φανταστική φιγούρα: πέντε πόδια ψηλός, δυνατός σαν ταύρος και φορούσε ένα ψηλό καπέλο σαν του Ναπολέοντα... Όταν θύμωνε το πρόσωπό του κοκκίνιζε και αφροί έβγαιναν από το στόμα του... Τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1810 τα αγόρια της πέμπτης εμφάνισαν τη συνήθεια να μπαίνουν ορμητικά, κάνοντας φασαρία, στο παρεκκλήσι του σχολείου... Ο δρ. Κιτ μαστίγωσε και τα εκατό παιδιά της πέμπτης τάξης που έκαναν φασαρία.... Ο δρ. Κιτ έφυγε από το Τον το 1834 αλλά επί πολλά χρόνια αργότερα, οποιοδήποτε παιδί του Τον μπορούσε να ζωγραφίσει τη θηριώδη σιλουέτα του».

(J. Gathorne-Hardy, *The Public School Phenomenon*, Penguin Books, 1977).

Δήμος Σκουλάκης, *Ο δάσκαλος*, προσωπογραφία του Γ. Μόραλη, Εθνική Πινακοθήκη.

Τα κυριότερα σημεία στα οποία εντοπίζεται η κρίση του σχολείου είναι:

- **Αδυναμία εναρμόνισης με τις απαιτήσεις της οικονομίας.** Η οικονομία αλλάζει. Οι απαιτήσεις των επιχειρήσεων για εργατικό δυναμικό και επιστημονικά στελέχη μεταβάλλονται. Το σχολείο χρειάζεται να παρακολουθήσει αυτές τις αλλαγές. Προφανώς το σχολείο δεν μπορεί να γίνει –και ούτε αυτός είναι ο στόχος του– δέσμιος των συγκυριακών απαιτήσεων των επιχειρήσεων. Όμως, δεν μπορεί και να λειτουργεί σε πλήρη απομόνωση από τις ανάγκες της οικονομίας. Χρειάζεται να βρεθεί η χρυσή τομή.
- **Αδυναμία παρακολούθησης της τεχνολογίας.** Η τεχνολογία, και ιδιαίτερα η πληροφορική, αλλάζει τα δεδομένα στον χώρο της γνώσης. Ο μαθητής, αλλά και ο εκπαιδευτικός, έχουν πλέον εύκολη πρόσβαση σε πληροφορίες. Το σχολείο που επιμένει να περιορίζεται στην παροχή πληροφοριών στους μαθητές ανήκει στο παρελθόν. Το σχολείο χρειάζεται να γίνει χώρος διαχείρισης και ανάλυσης της πληροφορίας.
- **Αδυναμία απάντησης σε προβλήματα της κοινωνικής ζωής του μαθητή.** Οι νέοι, σήμερα, αντιμετωπίζουν πιο περίπλοκα προβλήματα απ' ό,τι οι νέοι πριν από τριάντα ή σαράντα χρόνια. Το σχολείο χρειάζεται να βοηθήσει τους μαθητές να διαχειριστούν αυτά τα προβλήματα. Ο κοινωνικός ρόλος του σχολείου, στις σύγχρονες δύσκολες συνθήκες, φαίνεται να αποκτά καινούρια βαρύτητα. Οι εκπαιδευτικοί είναι ενήλικες που, πέρα από τη διδασκαλία, μπορούν να συζητήσουν με τους μαθητές τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι δεύτεροι, να τους προτείνουν λύσεις, να τους ανοίξουν ορίζοντες στη σκέψη, να μοιραστούν μαζί τους την κοινωνική εμπειρία τους.

Τάκης Κατσουλίδης, *Οι δύο γενιές*, Εθνική Πινακοθήκη.

3.5 Κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική κινητικότητα

3.5.1 Κοινωνικό στρώμα και κοινωνική τάξη

Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους ανθρώπους. Δεν ασκούν όλοι το ίδιο επάγγελμα, δεν κατέχουν τα ίδια περιουσιακά στοιχεία, δεν έχουν το ίδιο εισόδημα, δεν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο μόρφωσης. Επίσης, δεν ασκούν όλοι την ίδια επιρροή στους συνανθρώπους τους. Με άλλα λόγια, υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στους ανθρώπους και μάλιστα ιεραρχική. Αυτή την κατάσταση αποδίδει ο όρος «κοινωνική διαστρωμάτωση».

Κοινωνική διαστρωμάτωση είναι η κατάταξη των μελών της κοινωνίας σε ανώτερες και κατώτερες τάξεις και στρώματα. Πώς γίνεται αυτή η κατάταξη; Με ποια κριτήρια; Στο σημείο αυτό, οι κοινωνιολογικές σχολές έχουν διαφορετικές απόψεις. Πιο αναλυτικά:

- **Μαρξισμός: ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.** Οι κοινωνικοί επιστήμονες που έχουν επηρεαστεί από τον Καρλ Μαρξ ορίζουν την κοινωνική τάξη με κριτήριο τη σχέση ιδιοκτησίας που έχει το άτομο με τα μέσα παραγωγής. Υπάρχουν οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και αυτοί που εργάζονται σε αυτά. Οι δουλοκτήτες, οι φεουδάρχες, οι κεφαλαιοκράτες κατέχουν τα μέσα παραγωγής και συγκροτούν την ανώτερη κοινωνική τάξη στην κοινωνία τους. Οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι, οι εργάτες δεν κατέχουν μέσα παραγωγής. Εργάζονται σε αυτά. Συγκροτούν την κατώτερη τάξη στην κοινωνία τους. Στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, η **αστική τάξη** (βιομήχανοι, εφοπλιστές, τραπεζίτες κτλ.) είναι η ανώτερη τάξη στην κοινωνία. Οι εργάτες και οι υπάλληλοι ανήκουν στην **εργατική τάξη**. Υπάρχουν, όμως, και άτομα που έχουν μικρή ιδιοκτησία μέσων παραγωγής (μικρές βιοτεχνίες, εργαστήρια ζαχαροπλαστικής, φούρνους κτλ.). Αυτά τα άτομα δεν ανήκουν στην αστική τάξη αλλά ούτε και στην εργατική. Συγκροτούν τα **μικροαστικά στρώματα**. Χρησιμοποιούμε τον όρο **στρώμα** και όχι τάξη, καθώς οι μικροαστοί έχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους ως προς το μέγεθος της περιουσίας τους, το εύρος των δραστηριοτήτων τους κτλ. Δεν είναι το ίδιο ένας ιδιοκτήτης μίνι μάρκετ με έναν που διατηρεί με προσωπική εργασία ένα μαγαζάκι με ψιλικά. Οι μαρξιστές εστιάζουν στα «αντικειμενικά» κριτήρια με τα οποία συγκροτείται η κοινωνική τάξη.
- **Σχολή του Λειτουργισμού: προσόντα των ανθρώπων.** Οι λειτουργιστές θεωρούν ότι η κοινωνία λειτουργεί αποτελεσματικά όταν τα πιο άξια και πιο εργατικά μέλη της αναλαμβάνουν τους πιο κρίσιμους ρόλους. Γι' αυτό και θεωρούν ότι τα προσόντα των μελών της κοινωνίας είναι αυτά που, τελικά, προκαλούν την διαστρωμάτωση και όχι η ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Οι

Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας, *Ουσία και σκιά*, 1938, Εθνική Πινακοθήκη.

Η κοινωνική τάξη είναι ένας παράγοντας που παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ζωής των ανθρώπων.

«Η επίδραση της κοινωνικής τάξης μπορεί να είναι μικρότερη από ό,τι θεωρούσε ο Μαρξ, λίγες όμως είναι οι περιοχές της κοινωνικής ζωής που παραμένουν άθικτες από τις ταξικές διαφοροποιήσεις. Ακόμη και οι σωματικές διαφορές συνδέονται με την ταξική προέλευση. Τα μέλη της εργατικής τάξης εμφανίζουν μικρότερο βρεφικό βάρος και υψηλότερη βρεφική θνησιμότητα, έχουν μικρότερη διάπλαση στην εποχή της ωριμότητάς τους, έχουν χειρότερη υγεία και πεθαίνουν σε μικρότερη ηλικία από εκείνα των υψηλότερων κοινωνικών κατηγοριών. Οι κυριότερες μορφές πνευματικής ανωμαλίας και σωματικής ασθένειας, συμπεριλαμβανομένων των καρδιακών παθήσεων, του καρκίνου, του διαβήτη, της πνευμονίας και της βρογχίτιδας, είναι συχνότερες στα χαμηλότερα στρώματα της ταξικής δομής από ό,τι σε εκείνα που βρίσκονται πλησιέστερα προς την κορυφή».

(A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002).

Το «λάβαρο» της σουμερικής πόλης Ουρ. Η κοινωνική διαστρωμάτωση της εποχής εκείνης παρουσιάζεται με σαφή τρόπο. Επάνω είναι οι άνθρωποι των ανακτόρων που κάθονται και ασχολούνται με τη μουσική κτλ. Κάτω είναι ο λαός με τις καθημερινές εργασίες που κάνει (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

Ο Τομ Μπότομορ (Αγγλος κοινωνιολόγος, 1920-1992) παρατήρησε ότι ο Βέμπερ αποδέχεται τη συγκρότηση της κοινωνικής τάξης με τα κριτήρια που θέτουν οι μαρξιστές (ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής). Τα πρόσθετα κριτήρια που αυτός έθεσε αφορούν κοινωνικές θέσεις ή, καλύτερα, στρώματα κοινωνικών θέσεων.

Ο Μαξ Βέμπερ είναι, κατά τον Μπότομορ, ο κοινωνιολόγος που διευκρίνισε ότι **κοινωνικές τάξεις** και **στρώματα κοινωνικών θέσεων** είναι δύο διαφορετικά πράγματα.

Τα στρώματα κοινωνικών θέσεων ανταποκρίνονται στα υποκειμενικά κριτήρια που θέτουν τα μέλη μιας κοινωνίας (ποια θέση έχει γ' αυτούς κύρος).

Η κοινωνική τάξη ορίζεται αντικειμενικά (ιδιοκτησία μέσων παραγωγής).

Η προσθήκη του Μαξ Βέμπερ εμπλούτισε την κοινωνιολογική ανάλυση της διαστρωμάτωσης, διότι πρόσθεσε το υποκειμενικό στοιχείο, την αξιολογική κρίση των ανθρώπων.

λειτουργιστές θεωρούν ότι μια κοινωνία προοδεύει και εξασφαλίζει στα μέλη της ατομική πρόοδο, όταν ενθαρρύνει τους πιο άξιους και τους πιο εργατικούς να καταλάβουν υψηλότερες θέσεις, να «ανέβουν» επαγγελματικά και κοινωνικά. Γι' αυτό και δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη λειτουργία του εκπαιδευτικού θεσμού να διακρίνει ποιοι είναι οι πιο έξυπνοι, οι πιο ικανοί, οι πιο εργατικοί και να τους προωθήσει μέσα από αντικειμενικές αξιολογικές διαδικασίες (εξετάσεις) στις ανώτερες θέσεις. Πολλοί κάτοχοι μέσων παραγωγής έχασαν την περιουσία τους, λένε οι λειτουργιστές, Ενώ άνθρωποι που ξεκίνησαν τη ζωή τους πάμφτωχοι βρέθηκαν να έχουν στην ιδιοκτησία τους τεράστιες επιχειρήσεις. Κατά συνέπεια, καθοριστικό κριτήριο για την κοινωνική διαστρωμάτωση είναι τα προσόντα και οι ικανότητες του ανθρώπου.

- **Οι απόψεις του Μαξ Βέμπερ.** Η άποψη του Γερμανού κοινωνιολόγου Μαξ Βέμπερ για την κοινωνική διαστρωμάτωση περιέχει στοιχεία και από τις δύο σχολές που περιγράψαμε. Ο **οικονομικός παράγοντας**, κατά τον Βέμπερ, δεν μπορεί να αγνοηθεί. Η κατοχή μέσων παραγωγής σαφώς και τοποθετεί κάποιον άνθρωπο σε κάποια κοινωνική τάξη. Υπάρχουν, όμως, σε κάθε κοινωνία και άλλα επιμέρους αλλά εξίσου σημαντικά κριτήρια. Τα κριτήρια αυτά σχετίζονται με τις αξίες της κοινωνίας. Υπάρχουν θέσεις που έχουν ιδιαίτερο **κύρος** και **γόητρο** σε μια κοινωνία. Για παράδειγμα, με κριτήριο το ύψος του μισθού, ο εκπαιδευτικός και ο ιερέας δεν ανήκουν στα υψηλά εισοδηματικά στρώματα. Όμως, έχουν κύρος. Υπάρχουν άνθρωποι που δίνουν βαρύτητα στην άποψη του εκπαιδευτικού και του ιερέα. Τέλος, υπάρχουν θέσεις που έχουν **πολιτική δύναμη** και **κοινωνική επιρροή**. Το στέλεχος ενός κόμματος μπορεί να μην έχει περιουσιακά στοιχεία και υψηλό εισόδημα, όμως διαθέτει πολιτική δύναμη και κοινωνική επιρροή.

Οι κοινωνικές τάξεις δεν είναι ομοιογενείς ομάδες στο εσωτερικό τους. Υπάρχουν συγκρούσεις μεταξύ των μελών κάθε τάξης για διάφορους λόγους. Οι βιομήχανοι ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Το ίδιο και οι τραπεζίτες. Εκτός από τις διαφορές συμφερόντων, υπάρχουν και διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό των τάξεων. Δεν έχουν όλοι οι βιομήχανοι την ίδια οικονομική και πολιτική δύναμη. Ούτε όλοι οι εργάτες βρίσκονται στην ίδια θέση. Δεν έχουν τον ίδιο μισθό, τις ίδιες συνθήκες εργασίας αλλά ούτε και τα ίδια περιουσιακά στοιχεία. Γι' αυτό και στο εσωτερικό των τάξεων υπάρχουν **κοινωνικά στρώματα**, τα οποία εκφράζουν αυτές τις διαφοροποιήσεις.

3.5.2 Κοινωνική θέση και κοινωνικός ρόλος

Κοινωνική θέση είναι η θέση που κατέχει ένα άτομο στην κοινωνία ή σε μια κοινωνική ομάδα. Ο εκπαιδευτικός, ο τεχνίτης, ο μηχανικός, ο καπετάνιος, ο μαθητής αποτελούν κοινωνικές θέσεις.

Οι κοινωνικές θέσεις δεν έχουν την ίδια ισχύ σε μια κοινωνία. Με άλλα λόγια, οι κοινωνικές θέσεις δεν έχουν την ίδια δυνατότητα να επηρεάσουν την οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική ζωή της κοινωνίας ή κάποιων μελών της. **Η κοινωνική ισχύς** διακρίνεται σε τρία είδη:

α) Οικονομική ισχύς. Η δυνατότητα μιας θέσης να επηρεάσει την οικονομική ζωή (π.χ. ένας ισχυρός επιχειρηματίας).

β) Πολιτική ισχύς. Η δυνατότητα μιας θέσης να επηρεάσει την πολιτική ζωή, την εξουσία κτλ. (π.χ. ένας υπουργός, ένα στέλεχος κάποιου κόμματος που βρίσκεται ψηλά στην κομματική ιεραρχία).

γ) Πολιτισμική ισχύς. Η δυνατότητα μιας θέσης να επηρεάσει την πολιτική ζωή της κοινωνίας (π.χ. η δυνατότητα ενός καλλιτέχνη να επηρεάσει την αισθητική της κοινωνίας).

Ανάλογα με το **πόση** και τι **είδους** κοινωνική ισχύ έχει μια κοινωνική θέση, καθορίζεται και το πόσο υψηλά ή χαμηλά βρίσκεται στην κοινωνική ιεραρχία. Ειδικότερα:

- **Πόση κοινωνική ισχύ.** Είναι το μέγεθος της κοινωνικής ισχύος που έχει μια κοινωνική θέση. Οι βιομήχανοι, οι τραπεζίτες, οι εφοπλιστές, οι καθηγητές πανεπιστημίου κτλ. έχουν μεγάλο εύρος κοινωνικής ισχύος, καθώς μπορούν να επηρεάσουν πολλούς τομείς της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής ζωής.
- **Τι είδους κοινωνική ισχύ.** Εκτός από το πόση κοινωνική ισχύ διαθέτει μια κοινωνική θέση έχει σημασία και τι είδους είναι αυτή η κοινωνική ισχύ, δηλαδή σε ποια πεδία της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής έχει επίδραση. Π.χ. ένας ηθοποιός έχει ισχύ στον χώρο της τέχνης, αλλά δεν έχει ισχύ στον χώρο των επιχειρήσεων.

Βέβαια, δεν πρέπει να διαφεύγει ότι τις κοινωνικές θέσεις τις καταλαμβάνουν άνθρωποι με διαφορετικές προσωπικότητες, ικανότητες κτλ. Γι' αυτό και διαφορετικοί άνθρωποι στην ίδια θέση επιτυγχάνουν, πολλές φορές, εντελώς διαφορετικά πράγματα. Μια αγγλική παροιμία λέει: «Δεν υπάρχει καλό και κακό τραγούδι. Υπάρχει καλός και κακός τραγουδιστής. Ο τραγουδιστής κάνει το τραγούδι».

Από την κοινωνική θέση απορρέει ο **κοινωνικός ρόλος**, δηλαδή οι προδιαγραφές που θέτει η κοινωνία με βάση τις οποίες θα ασκήσει το άτομο τα καθήκοντα της θέσης του.

Οι όροι «κοινωνική θέση» και «κοινωνικός ρόλος» δεν ταυτίζονται. Ένας άνθρωπος μπορεί να κατέχει μια κοινωνική θέση, για παράδειγμα να είναι εκπαιδευτικός. Από τη θέση αυτή απορρέει ο ρόλος που πρέπει να διαδραματίσει. Τις προδιαγραφές, το τι πρέπει να κάνει στο πλαίσιο του ρόλου αυτού, τις θέτουν η κοινωνία και η πολιτεία. Έτσι, αναμένουμε από τον εκπαιδευτικό να είναι συνεπής στην ώρα του, να συμπεριφέρεται με τρόπο κοινωνικά αποδεκτό, να μη χειροδικεί, να προσπαθεί με το μάθημα και τις δραστηριότητες να τους μεταδώσει γνώσεις, αξίες κτλ. Αυτός

Γελοιογραφία: Η τρίτη τάξη κουβαλά τον κλήρο και την αριστοκρατία.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση της γαλλικής κοινωνίας, τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης, δείχνει τι σημαίνει μια κοινωνική τάξη ή μια κοινωνική θέση να έχει οικονομική ισχύ αλλά να μην έχει πολιτική ισχύ. Στη γαλλική κοινωνία του 18ου αιώνα υπήρχαν τρεις τάξεις: οι κληρικοί (0,5% του συνόλου), οι ευγενείς (1,5% του συνόλου) και η τρίτη τάξη (98% του συνόλου) στην οποία άνηκαν αστοί, εργάτες και αγρότες. Οι δύο πρώτες τάξεις είχαν μόνο προνόμια, ενώ η τρίτη είχε μόνο υποχρεώσεις.

Η αστική τάξη (έμποροι, δικηγόροι, γιατροί κτλ.) ήταν ενταγμένη στην τρίτη τάξη. Μπορεί να ήταν δυναμικά ανερχόμενη τάξη και τα μέλη της να είχαν υψηλά εισοδήματα από τις δραστηριότητές τους, όμως δεν είχαν την πολιτική ισχύ των ευγενών. Μέσω της Γαλλικής Επανάστασης, οι αστοί διεκδίκησαν να αποκτήσουν και πολιτική ισχύ.

«Έτσι, η αντιπροσώπευση στο νομοθετικό σώμα, αφού εξαρτάται από τον φόρο που πληρώνει ο καθένας, θα πέσει στα χέρια των πλουσίων». Από την εφημερίδα του Γάλλου επαναστάτη Μαρά *Ο φίλος του λαού*, 18 Νοεμβρίου 1789.

Θεόδωρος Ράλλης, *Η νυχτερία του πασά της Ταγγέρης*, 1884, Εθνική Πινακοθήκη.

«Δεν υπάρχουν θέσεις χωρίς ρόλους και ρόλοι χωρίς θέσεις».

Ραλφ Λίντον

Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν διαφορετικά τελετουργικά για κάθε κοινωνική θέση και κάθε ρόλο. Η γέννηση, ο θάνατος, η ενηλικίωση κτλ. συνιστούν «στιγμές» που συνδέονται με διαφορετικές τελεουργίες σε διαφορετικές κοινωνίες και εποχές.

Ο κάτοχος μιας κοινωνικής θέσης πρέπει να ανταποκριθεί σε έναν σύνθετο ρόλο, καθώς εμπλέκεται σε σχέσεις με πολλές άλλες θέσεις και ρόλους.

Ένας εκπαιδευτικός (Ε) εμπλέκεται ταυτόχρονα με:

- τους μαθητές (Μ)
- τους γονείς (Γ)
- τον διευθυντή του σχολείου (Δ)
- τον προϊστάμενο Περιοχής (Π)
- το υπουργείο (Υ.Π.)

Η κοινωνική του θέση οδηγεί σε έναν ρόλο σύνθετο με πολλά καθήκοντα.

Αντίστοιχα, σύνθετοι είναι οι υπόλοιποι ρόλοι που «διαδραματίζουν» οι άνθρωποι στις σύγχρονες κοινωνίες.

Συνέπεια της πολλαπλότητας των ρόλων είναι το φαινόμενο της σύγκρουσής τους. Οι υποχρεώσεις ενός ρόλου συγκρούονται με αυτές των υπόλοιπων ρόλων που ασκεί το άτομο.

είναι ο κοινωνικά αποδεκτός ρόλος του εκπαιδευτικού στην κοινωνία μας. Γι' αυτό και ο ρόλος ορίζεται ως η **κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά που αντιστοιχεί σε μια κοινωνική θέση**. Υπάρχει και η περίπτωση κάποιος εκπαιδευτικός να μην ανταποκρίνεται στα καθήκοντα της θέσης του. Ο τρόπος, δηλαδή, που ασκεί τα όσα ορίζει η θέση του (ο ρόλος) να έρχεται σε αντίθεση με τα όσα προσδοκά η κοινωνία.

Οι ρόλοι διακρίνονται σε **άτυπους** και **τυπικούς**:

- **Άτυποι.** Είναι οι κοινωνικοί ρόλοι που δεν προσδιορίζονται από κάποιο νόμο. Ο ρόλος του φίλου είναι άτυπος. Κανένας νόμος δεν ορίζει πώς φέρονται οι φίλοι. Αυτό καθορίζεται από την καθημερινή κοινωνική πρακτική. Πάντως, κάθε άνθρωπος περιμένει ο φίλος του να είναι ειλικρινής, να συμπαραστέκεται στις δύσκολες στιγμές κτλ. Αντίστοιχα, ο ρόλος του αναγνώστη, του θεατή μιας θεατρικής παράστασης είναι ρόλοι άτυποι, δεν καθορίζεται από κάποια τυπική ρύθμιση τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνει κάποιος.
- **Τυπικοί.** Είναι οι κοινωνικοί ρόλοι που το περιεχόμενό τους έχει καθοριστεί από μια τυπική ρύθμιση (νόμος). Ο ρόλος, για παράδειγμα, του εκπαιδευτικού είναι ένας τυπικός κοινωνικός ρόλος. Υπάρχουν συγκεκριμένοι νόμοι που ρυθμίζουν πώς πρέπει και πώς δεν πρέπει να φέρεται ένας εκπαιδευτικός. Το ίδιο ισχύει και για τον μαθητή. Οι τυπικοί ρόλοι μπορεί να είναι **χαλαροί** ή **αυστηροί** ανάλογα με τα περιθώρια ελευθερίας που αφήνουν στο άτομο.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, οι άνθρωποι ασκούν ταυτόχρονα πολλούς ρόλους. Έτσι, εμφανίζεται το φαινόμενο της **σύγκρουσης των ρόλων**, όπου οι υποχρεώσεις των ρόλων συγκρούονται μεταξύ τους. Μια γυναίκα, για παράδειγμα, είναι σύζυγος, μητέρα, εργαζόμενη, πολίτης κτλ. Η ανατροφή των παιδιών της μπορεί να έρχεται σε σύγκρουση με το επάγγελμά της που απαιτεί χρόνο ή με την πολιτική της δράση. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα άτομα αισθάνονται δυσφορία, καθώς καταλαβαίνουν ότι δεν ανταποκρίνονται με επάρκεια στα καθήκοντά τους. Η σύγκρουση ρόλων συχνά βιώνεται και ψυχολογικά. (π.χ. ο γονιός λόγω πολλαπλών υποχρεώσεων στενοχωριέται επειδή λείπει πολλές ώρες από την οικογένειά του).

3.5.3 Κοινωνική κινητικότητα

Η κοινωνική διαστρωμάτωση, στις σύγχρονες κοινωνίες, δεν είναι μια στατική πραγματικότητα. Οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να μετακινούνται από τη μια κοινωνική τάξη στην άλλη, από το ένα κοινωνικό στρώμα στο άλλο και να αλλάζουν κοινωνικές θέσεις.

Κοινωνική κινητικότητα είναι η μετακίνηση των ανθρώπων από μια κοινωνική τάξη ή στρώμα σε άλλη κοινωνική τάξη ή στρώμα (π.χ. ένα υπάλληλος γίνεται επιχειρηματίας) ή η μετακί-

νηση από μια κοινωνική θέση σε άλλη, χωρίς να αλλάξουν κοινωνική τάξη ή στρώμα (π.χ. ένας εκπαιδευτικός πηγαίνει από το Α σχολείο στο Β).

Η κοινωνική κινητικότητα δεν ήταν εύκολη στο δουλοκτητικό και το φεουδαρχικό σύστημα. Σχεδόν δεν υπήρχε. Κάποιος που γεννιόταν ή γινόταν δούλος ήταν πολύ δύσκολο να περάσει στην τάξη των ελευθέρων. Οι δουλοπάροικοι γεννιούνται και πέθαιναν δουλοπάροικοι. Στο καπιταλιστικό σύστημα υπάρχει η δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας.

Περίπτωση αποκλεισμού της κοινωνικής κινητικότητας είναι το **καστικό σύστημα** των Ινδιών. Στις Ινδίες, η κοινωνία είναι χωρισμένη σε τέσσερις **κάστες**. Με τη γέννησή του, ο κάθε άνθρωπος εντάσσεται σε μια κάστα, την κάστα στην οποία ανήκουν οι γονείς του και δεν μπορεί να μετακινηθεί από αυτή. Ο γάμος ανάμεσα σε μέλη διαφορετικών καστών απαγορεύεται από τη θρησκεία (ινδουισμός). Γι' αυτό και ο όρος «κάστα», εκτός από τη συγκεκριμένη πραγματικότητα της ινδικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης, χρησιμοποιείται γενικότερα ως αναφορά σε συστήματα διαστρωμάτωσης στα οποία είναι δύσκολο κάποιος να μετακινηθεί ή σε ομάδες στις οποίες είναι δύσκολο κάποιος να διεισδύσει.

Η κοινωνική κινητικότητα εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τις μεταβολές που γίνονται σε μια κοινωνία. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο αγροτικός τομέας των αναπτυγμένων κοινωνιών συρρικνώθηκε και αυξήθηκαν ο δευτερογενής και ο τριτογενής τομέας. Η αλλαγή αυτή δημιούργησε δυνατότητες σε κατοίκους της υπαίθρου να έρθουν στις πόλεις και να ασκήσουν επαγγέλματα πολύ καλύτερα από τα σκληρά αγροτικά επαγγέλματα που ασκούσαν οι γονείς τους. Το εκπαιδευτικό σύστημα, επίσης, διευρύνθηκε με τη δωρεάν δημόσια εκπαίδευση, την ίδρυση περισσότερων πανεπιστημιακών σχολών κτλ. Επειδή ο τομέας των υπηρεσιών απαιτεί πιο μορφωμένο ανθρώπινο δυναμικό παρουσιάστηκαν πολύ περισσότερες ευκαιρίες σε παιδιά των κατώτερων τάξεων να μορφωθούν και να έχουν ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Παιδιά αγροτών και εργατών κατάφεραν να γίνουν γιατροί, μηχανικοί, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί και να ανέλθουν οικονομικά και κοινωνικά.

Στις μέρες μας, η κοινωνική κινητικότητα είναι υπαρκτή αλλά πολύ πιο δύσκολη σε σχέση με τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Σήμερα, ένας νέος που σπουδάζει θα δυσκολευτεί πολύ να σταδιοδρομήσει σε σύγκριση με το παρελθόν, όπου έβρισκε πολύ πιο εύκολα δουλειά στο αντικείμενο των σπουδών του. Τις δεκαετίες του '60 και του '70, ο πτυχιούχος είχε ασύγκριτα περισσότερες πιθανότητες από τον σημερινό πτυχιούχο να βρει γρήγορα εργασία στο αντικείμενο των σπουδών του.

Η κοινωνική κινητικότητα διακρίνεται, με **κριτήριο την κατεύθυνση**, σε ανοδική, καθοδική και οριζόντια. Πιο αναλυτικά:

α) Ανοδική. Είναι η μετακίνηση του ατόμου σε ανώτερες κοι-

Πιτιρίμ Αλεξάντροβιτς Σορόκιν
(1889-1968)

Ρωσοαμερικανός κοινωνιολόγος. Εγκατέλειψε τη Ρωσία το 1923 καθώς ήρθε σε σύγκρουση με το καθεστώς των μπολσεβίκων (ο Σορόκιν ήταν γραμματέας του Κερένσκυ). Στις Η.Π.Α. έγινε καθηγητής στο Χάρβαρντ. Διατύπωσε τη θεωρία της κοινωνικής κινητικότητας (1927).

Η θεωρία του Σορόκιν ήταν μια αισιόδοξη νότα για τον καπιταλισμό της εποχής του, ο οποίος γνώριζε την μεγάλη κρίση του 1929. «Παρά τα προβλήματά του» έλεγε ο Σορόκιν «ο καπιταλισμός δίνει τη δυνατότητα στον φτωχό να γίνει πλούσιος. Ο πλούσιος, αν δεν προσέξει, μπορεί να γίνει φτωχός». Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οικονομική ανάπτυξη έδωσε ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας στους ανθρώπους (από τα φτωχότερα στρώματα να ανέβουν στα μεσαία). Όχημα αυτής της κινητικότητας ήταν η εκπαίδευση και η επιχειρηματικότητα.

Ονόρ Ντομιέ, *Βαγόνι τρίτης θέσης*, 1864, Μουσείο Μετροπόλιταν, Νέα Υόρκη.

Βίνσεντ Βαν Γκογκ, *Οι πατατοφάγοι*, 1885, Μουσείο Βαν Γκογκ, Άμστερνταμ.

Ορισμένοι καλλιτέχνες είδαν στα μέλη της κατώτερης τάξης την αθωότητα και τις αξίες που έλειπαν από τις ανώτερες τάξεις. Σε πολλές περιπτώσεις, αρκετοί καλλιτέχνες εξιδανίκευσαν τη ζωή των φτωχών εργατών και αγροτών, καθώς θεωρούσαν ότι συμβόλιζαν έναν κόσμο διαφορετικό από αυτόν στον οποίο οι ίδιοι ζούσαν. Η φτώχεια, η δυστυχία, η πολύωρη κοπιαστική εργασία έγιναν σύμβολα τιμιότητας και αθωότητας. Ο Βαν Γκογκ έγραφε στον αδερφό του, σχετικά με τον πίνακά του *Πατατοφάγοι*:

«Θέλησα να προσπαθήσω ευσυνείδητα να αποδώσω και εγώ την εντύπωση, πως αυτοί οι άνθρωποι, που κάτω από τη λάμπα τρώνε τις πατάτες τους με τα χέρια, που τα χώνουν μέσα στο πιάτο, δούλεψαν μ' αυτά και τη γη και πως ο πίνακάς μου εξυμνεί τη χειρωνακτική δουλειά και την τροφή που κέρδισαν οι ίδιοι τόσο τίμια. Θέλησα να κάνω τον θεατή να σκέφτεται έναν τρόπο ζωής ολότελα διαφορετικό απ' αυτόν που ξέρουμε εμείς οι πολιτισμένοι. Γι' αυτό λοιπόν δεν επιθυμώ καθόλου να τον βρει όλος ο κόσμος ωραίο ή καλό».

(Βαν Γκογκ, *Γράμματα στον αδερφό του Θεόδωρο*, μτφρ. Σπύρος Σκιαδαρέσης, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1990)

νωνικές τάξεις και στρώματα (π.χ. από εργάτης να γίνει επιχειρηματίας).

β) Καθοδική. Είναι η μετακίνηση του ατόμου από ανώτερες σε κατώτερες κοινωνικές τάξεις και στρώματα (όπως λέει και το λαϊκό γνωμικό, «από δήμαρχος κλητήρας»).

γ) Οριζόντια. Το άτομο μετακινείται εντός της ίδιας κοινωνικής τάξης ή στρώματος (π.χ. ένας λογιστής από την εταιρεία Α πηγαίνει να εργαστεί ως λογιστής στην εταιρεία Β).

Με **κριτήριο τον χρόνο**, η κοινωνική κινητικότητα διακρίνεται σε ενδογενεακή και διαγενεακή. Ειδικότερα:

α) Ενδογενεακή. Είναι η κινητικότητα που γίνεται στη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου (μέσα στην ίδια γενιά).

β) Διαγενεακή. Είναι η κοινωνική κινητικότητα που πραγματοποιείται από γενιά σε γενιά (π.χ. το παιδί ενός εργάτη γίνεται γιατρός ή το παιδί ενός βιομήχανου χάνει την πατρική περιουσία και γίνεται εργάτης).

Κοινωνική τροχιά είναι η πορεία που περιλαμβάνει τις κοινωνικές θέσεις τις οποίες κατέλαβε ένα άτομο στη διάρκεια της ζωής του. **Η κοινωνική τροχιά αφορά την ενδογενεακή κινητικότητα** και μπορεί να είναι ευθεία, ανοδική ή καθοδική (ανάλογα με τη κατεύθυνση της κινητικότητας).

Η κοινωνική τροχιά είναι ένα χρήσιμο εργαλείο, το οποίο επιτρέπει στους κοινωνικούς επιστήμονες να παρακολουθήσουν την κοινωνική κινητικότητα ενός ανθρώπου σε σχέση με τις αλλαγές στην οικονομία και τις κοινωνικές συνθήκες.

3.6 Κοινωνικές ανισότητες

3.6.1 Αίτια και μορφές κοινωνικών ανισοτήτων

Η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι έκφραση της κοινωνικής ανισότητας. Οι άνθρωποι κατανέμονται σε τάξεις και στρώματα επειδή ο πλούτος, η δύναμη και οι ευκαιρίες είναι άνισα κατανεμημένες.

Η ανισότητα οφείλεται σε οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Πιο αναλυτικά:

α) Κυριαρχία της οικονομίας στην πολιτική. Η διαπλοκή πολιτικών με οικονομικά συμφέροντα είχε ως αποτέλεσμα την απαξίωση της πολιτικής και την κυριαρχία της λογικής των επιχειρήσεων στην κοινωνική ζωή. Η εξυπηρέτηση του ιδιωτικού συμφέροντος, η κυριαρχία της λογικής ότι τα πάντα στη ζωή υπολογίζονται ως «κόστος-όφελος», η θυσία των πάντων στον βωμό του κέρδους άφησαν την κοινωνία απροστάτευτη στις επιδιώξεις των επιχειρήσεων και των πολιτικών εξουσιών που διαπλέκονταν με αυτές. Αυτό αύξησε τις κοινωνικές ανισότητες, καθώς άφησε τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα χωρίς κανένα δίκτυο κοινωνικής προστασίας. Χρειάζεται η πολιτική (δημόσιο συμφέρον) να ανακτήσει το έδαφος που έχασε. Όπως επεσήμανε και ο Ντάρεντορφ (βλ. ενότητα 3.3.2), χωρίς θεσμούς που θα περιορίσουν την άνισα κατανεμημένη δύναμη, οι κοινωνίες θα εισέλθουν στη βαρβαρότητα. Οι πλούσιοι θα γίνονται πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι.

β) Συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας. Το κράτος πρόνοιας, που μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στήριζε τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα και άμβλυσε τις συνέπειες της κοινωνικής ανισότητας, έχει συρρικνωθεί. Η συρρίκνωση της δημόσιας παιδείας και της δημόσιας υγείας οδηγεί στην όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.

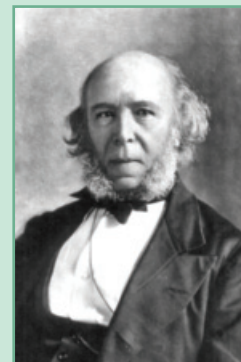
γ) Μείωση της αμοιβής της εργασίας. Η υψηλή ανεργία έχει οδηγήσει στη μείωση των μισθών των εργαζομένων. Ένας εργαζόμενος προκειμένου να αποφύγει την ανεργία δέχεται, πολλές φορές, να εργαστεί με λιγότερες αποδοχές από αυτές που ορίζουν οι συμβάσεις εργασίας. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία μιας γενικής τάσης μείωσης των μισθών, η οποία μεγαλώνει τις ανισότητες.

δ) Αδυναμία πρόσβασης στην εκπαίδευση και την κατάρτιση.

Οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν ανάγκη από μορφωμένο και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Η αδυναμία τμημάτων του πληθυσμού να αποκτήσουν εκπαιδευτικά προσόντα αυξάνει τις ανισότητες, καθώς καθιστά τους ανθρώπους αυτούς όλο και πιο ανίσχυρους στο να εισέλθουν με αξιώσεις στην αγορά εργασίας.

Η κοινωνική ανισότητα παίρνει πολλές μορφές. Εμφανίζεται κυρίως ως:

- **Οικονομική ανισότητα.** Σημαντική διάσταση της ανισότητας

Χέρμπερτ Σπένσερ
(Herbert Spencer, 1820-1903)

Άγγλος φιλόσοφος, βιολόγος και κοινωνιολόγος. Εμπεύστηκε από το έργο του Δαρβίνου για την εξέλιξη των ειδών και μετέφερε αυτή τη λογική στην κοινωνία. Δημιούργησε, έτσι, τον **κοινωνικό δαρβινισμό**, σύμφωνα με τον οποίο τα πιο ικανά μέλη της κοινωνίας είναι αυτά που θα επιβιώσουν.

«Οι ικανότεροι θα επιβιώσουν». Με αυτή τη φράση ο Χέρμπερτ Σπένσερ περιέγραψε τη λειτουργία της κοινωνίας. Έτσι δικαιολογεί και την κοινωνική ανισότητα: είναι το αποτέλεσμα της διαρκούς πάλης των ανθρώπων για επιβίωση.

Οι απόψεις του Σπένσερ είναι ακόμη παρούσες στις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες, σε ορισμένες θεωρήσεις, εμφανίζονται σαν ζούγκλες όπου τα πιο δυνατά θηρία τρώνε τα πιο αδύνατα. Δεν είναι τυχαίο που η κοινωνιολογική θεώρηση του Σπένσερ γοήτευσε τον μεγαλοεπιχειρηματία Τζον Ροκφέλερ (1839-1937), ο οποίος σύστηνε τα βιβλία του Άγγλου κοινωνιολόγου προς ανάγνωση. Τόσο ο Σπένσερ όσο και ο Ροκφέλερ δεν «συμπαθούσαν» τους φτωχούς. Θεωρούσαν ότι δεν πάλεψαν όσο έπρεπε για να αποφύγουν τη φτώχεια.

Γ. Σικελιώτης, *Ασία*, Εθνική Πινακοθήκη.

Η κοινωνική ανισότητα έχει **κοινωνικές αιτίες**. Δεν οφείλεται στα βιολογικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Αντίθετα, υπάρχουν κοινωνίες που ιεραρχούν ως κατώτερους, και αποκλείουν, ανθρώπους από την εκπαίδευση, τα επαγγέλματα κτλ. επειδή ανήκουν σε κάποια φυλή. Και εδώ η διάκριση είναι κοινωνική. Παλαιότερα, οι φυλετικές διακρίσεις εναντίον των μαύρων στις Η.Π.Α. ήταν ένας αέναος κύκλος που τα αίτια τροφοδοτούσαν τα αποτελέσματα και το αντίστροφο. Ο μαύροι αποκλείονταν από τα σχολεία, τις σπουδές, τα καλοπληρωμένα και με γόητρο επαγγέλματα. Ζώντας απομονωμένοι σε συγκεκριμένες γειτονίες παρέμεναν αγράμματοι, χωρίς κοινωνικές δεξιότητες που θα τους επέτρεπαν να κάνουν κάτι καλύτερο στη ζωή τους. Αυτή η κατάσταση, προϊόν κοινωνικών αποκλεισμών, ερμηνευόταν ως βιολογική μειονεξία. Οι «μαύροι είναι σε αυτή την κατάσταση, λόγω του ότι είναι λιγότερο έξυπνοι από τους λευκούς» έλεγαν όσοι προκαλούσαν τους αποκλεισμούς και ήθελαν, ταυτόχρονα, να τους δικαιολογήσουν.

είναι η διαφορά στο εισόδημα. Οι εισοδηματικές ανισότητες, σε ολόκληρο τον κόσμο, μεγαλώνουν. Όλες οι έρευνες και οι εκθέσεις διεθνών οργανισμών και ερευνητικών κέντρων δείχνουν συνεχώς την τάση αύξησης του πλούτου σε όλο και λιγότερα χέρια. Ταυτόχρονα, αυξάνεται η φτώχεια σε ολόκληρο τον πλανήτη.

- **Εκπαιδευτική ανισότητα.** Τα παιδιά από τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα έχουν λιγότερες ευκαιρίες για μόρφωση. Οι στατιστικές της εκπαίδευσης δείχνουν ότι, στις υψηλές κύρους σχολές (Ιατρική, Πολυτεχνείο, Νομική), κατορθώνουν να εισέλθουν ελάχιστα παιδιά εργατών, υπαλλήλων, φτωχών αγροτών κτλ. Όμως, ακόμη και στην περίπτωση που κάποιος νέος από τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα κατορθώσει να εισαχθεί σε κάποια περιζήτητη σχολή, θα δυσκολευτεί πολύ να σταδιοδρομήσει επαγγελματικά σε σχέση με έναν συνάδελφό του που προέρχεται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.
- **Ανισότητα πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας.** Τα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα δεν έχουν τη δυνατότητα να προσφύγουν, σε περίπτωση ανάγκης, σε ακριβά ιατρικά κέντρα, σε δαπανηρές θεραπείες κτλ.

3.6.2 Συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων

Οι συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων είναι πολλές και διαπερνούν το σώμα της κοινωνίας. Δεν αγγίζουν μόνο τα οικονομικά αδύναμα κοινωνικά στρώματα. Ειδικότερα προκαλούν:

- **Υψηλή εγκληματικότητα.** Κοινωνίες με μεγάλες κοινωνικές ανισότητες εμφανίζουν και υψηλά ποσοστά εγκληματικότητας. Όμως, η εγκληματικότητα αγγίζει όλη την κοινωνία και δημιουργεί ένα γενικευμένο κλίμα ανασφάλειας.
- **Διάλυση του κοινωνικού ιστού.** Οι κοινωνικές ανισότητες διαλύουν το αίσθημα του «εμείς» και του «ανήκειν» που συνέχουν μια κοινωνία.
- **Συρρίκνωση της δημοκρατίας.** Τα φτωχά στρώματα απαξιώνουν την πολιτική συμμετοχή, θεωρώντας ότι η συμμετοχή τους σε αυτή δεν πρόκειται να αλλάξει τη ζωή τους. Η διαπλοκή ορισμένων πολιτικών με επιχειρηματίες, καθώς και το αίσθημα των οικονομικά αδύναμων ότι είναι εγκαταλειμμένοι στην τύχη τους, καταρρακώνει και υποβαθμίζει τη δημοκρατία.
- **Εμπόδιο στην ανάπτυξη.** Οι κοινωνικές ανισότητες εμποδίζουν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Τα ασφαλιστικά ταμεία καταρρέουν επειδή μειώνεται ο αριθμός των εργαζομένων. Οι επενδύσεις μειώνονται λόγω κοινωνικών εντάσεων και ανασφάλειας, η ανεργία αυξάνεται κτλ.

3.6.3 Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός

«Η πιο θανατηφόρα μορφή βίας είναι η φτώχεια».
Μαχάτμα Γκάντι, Ινδός πολιτικός

Η φτώχεια είναι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα. Ακούγεται παράδοξο σε μια κοινωνία που αποκαλείται «καταναλωτική» και σε έναν κόσμο, όπου η τεχνολογία έχει αυξήσει κατακόρυφα την παραγωγή προϊόντων, να υπάρχουν εκατομμύρια άνθρωποι που αδυνατούν να ικανοποιήσουν τις βιοτικές τους ανάγκες.

Η ποσοτική διάσταση της φτώχειας είναι η **έλλειψη πόρων για την εξασφάλιση ενός ανεκτού επιπέδου ζωής**. Διακρίνεται, έτσι, η απόλυτη από τη σχετική φτώχεια.

Απόλυτη φτώχεια είναι η κατάσταση όπου κάποιος δεν μπορεί να καλύψει τις βιοτικές του ανάγκες, **Σχετική φτώχεια** είναι όταν κάποιο νοικοκυριό δεν μπορεί να απολαύσει στοιχειώδη αγαθά και υπηρεσίες που απολαμβάνει ένα νοικοκυριό με μέσο εισόδημα (π.χ. να μην έχει τηλεόραση, ραδιόφωνο, τηλέφωνο κτλ.).

Η ποιοτική διάσταση της φτώχειας είναι η αδυναμία πρόσβασης του ατόμου σε υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας. Είναι οι μειωμένες ευκαιρίες σε σχέση με τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Είναι, εν τέλει, ο **κοινωνικός αποκλεισμός** που βιώνει από βασικά αγαθά, υπηρεσίες και ευκαιρίες της κοινωνίας.

Τα **αίτια της φτώχειας** είναι κυρίως:

α) Η ανεργία. Είναι το υπ' αριθμόν ένα οικονομικό πρόβλημα των σύγχρονων κοινωνιών με σοβαρές κοινωνικές συνέπειες και πολιτικές προεκτάσεις. Η ανεργία είναι βασική αιτία της φτώχειας.

β) Οι χαμηλοί μισθοί. Εκτός, όμως, από την ανεργία που οδηγεί στη φτώχεια, υπάρχει και η περίπτωση κάποιος να εργάζεται με χαμηλό μισθό, ο οποίος φτάνει μόλις για να καλύψει τις βιοτικές του ανάγκες. Οι μειώσεις των αποδοχών των εργαζομένων συμβάλουν στη αύξηση των φτωχών.

γ) Η συγκέντρωση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα. Οι φτωχοί των μεγαλουπόλεων είναι σε πολύ χειρότερη κατάσταση από τους φτωχούς των χωριών. Στα χωριά η φτώχεια «κρύβεται». Οι κάτοικοι των χωριών έχουν λιγότερα έξοδα και μπορούν κάποια είδη διατροφής (κηπευτικά, γάλα κτλ.) να καλύψουν με δική τους οικιακή παραγωγή (κήπος, οικόσιτα ζώα κτλ.).

δ) Η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών. Ο υψηλός αριθμός των διαζυγίων προκάλεσε την αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών. Μονογονεϊκή οικογένεια σημαίνει ότι ο ένας και μοναδικός γονιός είτε θα εργάζεται είτε ενδέχεται να είναι άνεργος. Αυτό προκαλεί μείωση του εισοδήματος των οικογενειών, ιδιαίτερα αυτών με χαμηλό εισόδημα, οι οποίες τα καταφέρνουν όλο και πιο δύσκολα.

ε) Διοικητικές δυσλειτουργίες του κράτους. Στη χώρα μας είναι πλέον γενικά παραδεκτό ότι δεν έγινε στοχευμένη και πλή-

Φρίντα Κάλο, *Εδώ κρεμό τα ρούχα μου*.

Ο πίνακας απεικονίζει τις Η.Π.Α. την εποχή της κρίσης του 1929. Φτώχεια, διάλυση της κοινωνίας, απαξίωση των πάντων. Ουρανοξύστες, το Αγαλμα της Ελευθερίας στο βάθος και χιλιάδες άνθρωποι σαν μυρμήγκια να συρρέουν σε σκουπιδοτενεκέδες για να βρουν φαγητό. Αριστερά, το πεινασμένο πλήθος έχει βάλει φωτιά σε κτήρια.

«Οι επιχειρηματικοί και πολιτικοί ηγέτες στο Παγκόσμιο Οικονομικό Συνέδριο πρέπει να θυμηθούν ότι σε πάρα πολλές χώρες τα οφέλη της ανάπτυξης τα απολαμβάνουν πάρα πολύ λίγοι άνθρωποι. Αυτό δεν αποτελεί συνταγή για τη σταθερότητα και τη βιωσιμότητα». Κριστίν Λαγκάρντ, Γενική διευθύντρια του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, συνέντευξη στους *Financial Times* (20-1-2014).

Ο πλούτος 1,7 τρισ. δολαρίων που ανήκει στους 85 πλουσιότερους ανθρώπους στον κόσμο αντιστοιχεί στο εισόδημα που έχει το φτωχότερο 50% του παγκόσμιου πληθυσμού.

Έκθεση της φιλανθρωπικής οργάνωσης Oxfam, έτος 2013.

Πιέρ Μπουρντιέ
(Pierre Bourdieu, 1930-2002)

Γάλλος κοινωνιολόγος, ο οποίος μελέτησε συστηματικά και σε βάθος το πώς οι κοινωνικές ανισότητες επηρεάζουν κάθε πτυχή της ζωής των ανθρώπων και πώς αναπαράγονται.

Ο Μπουρντιέ υποστήριξε ότι υπάρχει τέσσερα είδη κεφαλαίου:

1. Το **οικονομικό κεφάλαιο**: πρόκειται για την περιουσία και το εισόδημα ενός ατόμου και της οικογένειάς του.

2. Το **μορφωτικό κεφάλαιο**: πρόκειται για τη μόρφωση ενός ατόμου και της οικογένειάς του.

3. Το **κοινωνικό κεφάλαιο**: πρόκειται για το δίκτυο κοινωνικών σχέσεων που έχει το άτομο και η οικογένειά του. Πόσα σημαντικά πρόσωπα γνωρίζουν που μπορούν να τους προωθήσουν σε θέσεις καριέρας, σε σπουδές κτλ. Όσο πιο ψηλά βρίσκεται στην κοινωνική ιεραρχία ένα άτομο τόσες περισσότερες ευκαιρίες έχει.

4. Το **συμβολικό κεφάλαιο**: πρόκειται για το γόητρο που έχει η ιδιότητα κάποιου ατόμου (επάγγελμα, μόρφωση κτλ.).

Οι ευκαιρίες που έχει το άτομο στη ζωή του για κοινωνική άνοδο εξαρτώνται από αυτά τα τέσσερα είδη κεφαλαίου.

ρης αξιοποίησης των κονδυλίων και των θεσμών του κράτους πρόνοιας προς όφελος των πιο φτωχών ομάδων. Υπήρχε άστοχη διασπορά των παροχών, με αποτέλεσμα να μην επωφεληθούν, όσο θα έπρεπε, οι πληθυσμοί που είχαν τις μεγαλύτερες ανάγκες και τα περισσότερα προβλήματα.

Η φτώχεια παράγει έναν αέναο (ασταμάτητο) κύκλο. Οι φτωχοί δεν έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες, δεν έχουν εργασία, έχουν μειωμένες ευκαιρίες. Κατά συνέπεια, γίνονται πιο φτωχοί και τα παιδιά τους είναι πολύ πιθανό να ζήσουν σε ακόμη μεγαλύτερη φτώχεια.

Οι στατιστικές της εκπαίδευσης δείχνουν ότι η σχολική αποτυχία, η διαρροή (διακοπή του σχολείου), η αδυναμία πραγματοποίησης πανεπιστημιακών σπουδών είναι πολύ συχνό φαινόμενο στα φτωχότερα στρώματα.

Οι στατιστικές της δικαιοσύνης δείχνουν ότι οι φυλακές είναι γεμάτες, κυρίως από φτωχούς που είτε δεν είχαν χρήματα να πληρώσουν δικηγόρο για να ασχοληθεί με την υπόθεσή τους είτε δεν είχαν χρήματα να πληρώσουν την ποινή τους και βρέθηκαν στη φυλακή. Τα λόγια του Ζάλευκου, μεγάλου νομοθέτη της αρχαιότητας, ισχύουν και σήμερα στο ακέραιο: «Η δικαιοσύνη είναι σαν τον ιστό της αράχνης. Πιάνει μόνο τα μικρά έντομα, διότι τα μεγάλα τον τρυπάνε και ξεφεύγουν».

Το οξύ δημογραφικό πρόβλημα της Ευρώπης, αλλά και της Ελλάδας, συνδέεται και αυτό με τη φτώχεια. Μπορεί παλιότερα η φτώχεια να μην ήταν εμπόδιο για να κάνει μια οικογένεια πολλά παιδιά, σήμερα όμως είναι. Οι συνθήκες της ζωής έχουν αλλάξει και η ανατροφή των παιδιών έχει μεγαλύτερες απαιτήσεις απ' ό,τι στο παρελθόν.

Η φτώχεια μπορεί να οδηγήσει στον **κοινωνικό αποκλεισμό**. Η πιο ακραία μορφή του κοινωνικού αποκλεισμού είναι οι άστεγοι που ζουν στους δρόμους των σύγχρονων μεγαλουπόλεων. Οι άστεγοι, όπως δείχνουν σχετικές έρευνες, δεν είναι πρώην τρόφιμοι των ψυχιατρείων, αλκοολικοί και ναρκομανείς. Οι περισσότεροι ήταν άνθρωποι με εργασία, οικογένεια και σπίτι που χτυπήθηκαν από μεγάλες συμφορές στη ζωή τους. Η αδυναμία των θεσμών να υποστηρίξουν όσους δεν μπορούν να αποπληρώσουν δάνεια που πήραν για την επιχείρησή τους, την αγορά μιας κατοικίας, την απώλεια της εργασίας τους για μεγάλο χρονικό διάστημα βρίσκεται πίσω από αυτή την ακραία μορφή κοινωνικού αποκλεισμού.

Όταν κάποιος μένει για χρόνια άνεργος, χάνει σταδιακά τις επαγγελματικές και κοινωνικές του δεξιότητες. Είναι πάρα πολύ δύσκολο να ενταχθεί ξανά στην εργασία. Το πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού, που αγγίζει όλο και περισσότερους κατοίκους των αναπτυγμένων χωρών, είναι πολύ δύσκολο να αντιμετωπιστεί.

Χρειάζεται ενίσχυση της πολιτικής (δημόσιο συμφέρον) έναντι της οικονομίας (ιδιωτικό συμφέρον), ενίσχυση του κράτους πρόνοιας, προγράμματα κοινωνικής στήριξης των φτωχών.

3.6.4 Οι κοινωνικές ανισότητες στην ελληνική κοινωνία

Οι κοινωνικές ανισότητες στην Ελλάδα έχουν δύο ανησυχητικά χαρακτηριστικά:

α) Διευρύνονται διαρκώς τα τελευταία χρόνια. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι κάτοικοι της Ελλάδας (Ελληνες και αλλοδαποί) να μπαίνουν στην κατάσταση της σχετικής αλλά και της απόλυτης φτώχειας.

β) Είναι ανθεκτικές. Οι κοινωνικές ανισότητες στη χώρα μας δεν φαίνεται να μειώνονται, παρά τα προγράμματα που κατά καιρούς έχουν εφαρμοστεί.

Δεδομένου ότι γίνονται διαρκώς έρευνες και νέα στατιστικά στοιχεία εμφανίζονται και επικαιροποιούν την εικόνα των κοινωνικών ανισοτήτων στη χώρα μας, δεν έχει νόημα να παραθέσουμε εδώ στοιχεία τα οποία σε ένα ή δύο χρόνια θα έχουν ξεπεραστεί από νεότερα. Τα δύο στοιχεία που αναφέραμε δίνουν την ουσία του προβλήματος των κοινωνικών ανισοτήτων στην Ελλάδα, οι οποίες είναι από τις υψηλότερες στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι κοινωνικές ανισότητες στην Ελλάδα έχουν αυξηθεί και λόγω της εισροής φτωχών μεταναστών, οι οποίοι προστέθηκαν στον ήδη μεγάλο αριθμό των φτωχών που υπήρχαν στη χώρα μας. Η υψηλή ανεργία, λόγω της οικονομικής κρίσης, στους τομείς που δραστηριοποιήθηκαν οι μετανάστες (οικοδομή και βιοτεχνίες) έκανε τα τελευταία χρόνια το πρόβλημα οξύτερο.

Τα τελευταία χρόνια έχει εμφανιστεί και στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες αναπτυγμένες χώρες, το **φαινόμενο των Neets** (από τα αρχικά των λέξεων **No Education Employment Training** = Χωρίς Εκπαίδευση, Επάγγελμα, Κατάρτιση). Πρόκειται για νέους 15 έως 24 ετών οι οποίοι δεν φοιτούν σε καμία εκπαιδευτική βαθμίδα, δεν εργάζονται και δεν καταρτίζονται σε κανένα πρόγραμμα κατάρτισης. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, οι Neets στην Ελλάδα αγγίζουν το άκρως ανησυχητικό ποσοστό του 17%, το οποίο δείχνει να έχει αυξητικές τάσεις. 17% σημαίνει ότι 17 στους 100 νέους της ηλικίας 15 έως 24 ετών βρίσκεται σε κατάσταση που, αν δεν αλλάξει, θα το οδηγήσει στον κοινωνικό αποκλεισμό. Εμπόδιο σε αυτό είναι μέχρι τώρα, για πολλές περιπτώσεις νέων, η οικογένεια. Η οικογένεια στην Ελλάδα είναι, ακόμη, ένας θεσμός με ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στα μέλη της. Αποτελεί για το άνεργο μέλος της, τον ηλικιωμένο μικροσυνταξιούχο κτλ. ένα «λιμάνι προστασίας μέσα έναν αφιλόξενο κόσμο», σύμφωνα με τα λόγια του Αμερικανού κοινωνιολόγου Κρίστοφερ Λας.

3.6.5 Η ισότητα ευκαιριών: ένα διαχρονικό αίτημα

Η ισότητα των πολιτών είναι σταθερό αίτημα των δυτικών κοινωνιών από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Η Γαλλική Επανάσταση, και αργότερα ο σοσιαλιστικός στοχασμός, έθεσαν το πλαίσιο στο οποίο γίνεται η συζήτηση για την ισότητα μέχρι σή-

Γιώργος Μπουζιάνης, *Καρέκλα κοντά σε παράθυρο*. Εθνική Πινακοθήκη.

Η φτώχεια προκαλεί καταστάσεις κοινωνικής ευπάθειας. Ως **κοινωνική ευπάθεια** ορίζεται η κατάσταση που οδηγεί σε μη αποδεκτές συνθήκες διαβίωσης.

Δίπλα στους **Neets** έχουν εμφανιστεί και οι **freeters**. Ο όρος **freeters** προέκυψε από τον συνδυασμό των λέξεων **freelance** (ανεξάρτητος επαγγελματίας στα αγγλικά) και **Arbeiter** (εργάτης στα γερμανικά). Οι **freeters** είναι νέοι και νέες ηλικίας από 15 έως 34 ετών που δεν συμμετέχουν στην εκπαίδευση και κατανέμονται σε τρεις κατηγορίες:

α) στους νέους που εργάζονται με μερική απασχόληση ή σε προσωρινές θέσεις εργασίας

β) στα άνεργα άτομα που αναζητούν προσωρινή απασχόληση ή θέση μερικής εργασίας

γ) στους μη ενεργούς νέους που αναζητούν προσωρινή ή μερική απασχόληση (Νίκος Παπαδάκης (επιμ.), *Βαρόμετρο Απόντων: οι Neets στην Ελλάδα*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2013).

ΝΟΜΟΣ 1566/1985**Άρθρο 1**

1. Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά.

Ειδικότερα [...]:

α) Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία, να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραίτητη.

β) Να καλλιεργούν και να αναπτύσσουν αρμονικά το πνεύμα και το σώμα τους, τις κλίσεις, τα ενδιαφέροντα και τις δεξιότητές τους. Να αποκτούν, μέσα από τη σχολική τους αγωγή, κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση, να αντιλαμβάνονται και να συνειδητοποιούν την κοινωνική αξία και ισοτιμία της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας. Να ενημερώνονται και να ασκούνται πάνω στη σωστή και ωφέλιμη για το ανθρώπινο γένος χρήση και αξιοποίηση των αγαθών του σύγχρονου πολιτισμού, καθώς και των αξιών της λαϊκής μας παράδοσης.

μερα. Η τυπική ισότητα (Σύνταγμα, νόμος, δικαιώματα, υποχρεώσεις) πρέπει να συνοδεύεται από την οικονομική και κοινωνική ισότητα (εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων). Χωρίς οικονομική και κοινωνική ισότητα, η τυπική ισότητα διαβρώνεται και ανατρέπεται.

Τα τελευταία χρόνια, η υποχώρηση της πολιτικής (δημόσιο συμφέρον) έναντι της οικονομίας (ιδιωτικό συμφέρον) έχει οδηγήσει σε όλο και μεγαλύτερες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που ακυρώνουν, σε μεγάλο βαθμό, την τυπική ισότητα. Η ιστορική εμπειρία έχει δείξει ότι δεν αρκεί η ισότητα απέναντι στον νόμο για να «εξισώσει» ανθρώπους με άνισο εισόδημα, μόρφωση κτλ.

Ένας θεσμός στον οποίο φαίνεται η διαφορά τυπικής και ουσιαστικής ισότητας είναι το σχολείο. Το σχολείο είναι θεσμός που, ανάμεσα στα άλλα, μεταδίδει γνώση και κοινωνικοποιεί τη νέα γενιά. Ταυτόχρονα είναι ένας θεσμός που έχει συνδεθεί με την κοινωνική κινητικότητα. Οι νέοι και οι οικογένειές τους προσδοκούν μέσω των σπουδών να ανέβουν κοινωνικά. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα το σχολείο έπαιξε αυτό τον ρόλο. Οι σπουδές και τα πτυχία έγιναν το όχημα κοινωνικής ανόδου για μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Το σχολείο λειτουργεί με βάση την τυπική ισότητα. Όμως, μια πιο προσεκτική ανάλυση δείχνει ότι το σχολείο εξασφαλίζει την τυπική ισότητα όχι όμως και την ουσιαστική.

Το σχολείο μπορεί να δίνει σε όλους τους μαθητές βιβλία, όμως οι μαθητές μπαίνουν στο σχολείο «άνισοι». Πρόκειται για παιδιά που έρχονται από οικογένειες με διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο και οικονομική κατάσταση. Οι μαθητές που προέρχονται από οικογένειες με μορφωμένους γονείς φαίνεται από τις στατιστικές ότι τα πάνε καλύτερα στο σχολείο. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν χιλιάδες περιπτώσεις παιδιών από τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα τα οποία καταφέρνουν να σπουδάσουν. Σημαίνει ότι, σε στατιστικό επίπεδο, τα χιλιάδες αυτά παιδιά είναι πολύ πιο λίγα από τα παιδιά των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Άλλωστε, όπως αναλύθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, οι κοινωνικές επιστήμες αναφέρονται σε τάσεις και όχι σε νόμους. Το παιδί από τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα έχει λιγότερες πιθανότητες να περάσει σε κάποια σχολή. Δεν σημαίνει ότι αποκλείεται να περάσει. Αν όμως εξετάσουμε το θέμα σε επίπεδο όχι του ατόμου αλλά του συνολικού πληθυσμού, τότε θα διαπιστώσουμε ότι τα παιδιά που διακόπτουν το σχολείο, που μένουν στην ίδια τάξη, που δεν περνάνε σε περιζήτητες σχολές είναι στην συντριπτική τους πλειονότητα τα παιδιά από τα αδύναμα στρώματα.

Οι ανισότητες στην εκπαίδευση ξεκινούν από τα πρώτα χρόνια της σχολικής ζωής και συνεχίζονται. Σταδιακά μετατρέπονται σε κοινωνικές ανισότητες. Όσοι έχουν τα λιγότερα προσόντα έχουν, συνήθως, και χειρότερη πορεία στην αγορά εργασίας.

Η ανισότητα καθορίζει και την επιλογή των σχολικών διαδρο-

μών της νεολαίας. Στη χώρα μας, ένα μεγάλο τμήμα της νεολαίας διεκδικεί μια θέση στο πανεπιστήμιο. Οι εναλλακτικές εκπαιδευτικές διέξοδοι (τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση) δεν προτιμούνται από μαθητές με υψηλές επιδόσεις. Δημιουργείται, έτσι, ένα «παράδοξο» φαινόμενο, το οποίο ανακυκλώνεται. Η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, ο κατεξοχήν χώρος που θα έπρεπε να διασφαλίζει την πρόσβαση στην απασχόληση, είναι υποτιμημένη στη συνείδηση των μαθητών και των οικογενειών τους. Κατά συνέπεια, συγκεντρώνει μαθητές με χαμηλότερες επιδόσεις και από οικογένειες με χαμηλό οικονομικό, κοινωνικό και μορφωτικό υπόβαθρο. Αποτέλεσμα είναι να παρουσιάζει τα μεγαλύτερα ποσοστά διαρροής (διακοπή του σχολείου από τους μαθητές), να έχει μικρότερο αριθμό μαθητών από τη γενική εκπαίδευση και η ποιότητα του συνολικού επιπέδου των μαθητών να είναι χαμηλή καθώς η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση θεωρείται, λανθασμένα, σαν το σχολείο για τους «αδύναμους μαθητές». Αυτές οι ανισότητες και οι διακρίσεις συμβαίνουν σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που τυπικά (νομικά) κατοχυρώνει την ισότητα.

Η τυπική κατοχύρωση της ισότητας εμποδίζει, πολλές φορές, την κοινωνιολογική διερεύνηση της ανισότητας. Η παροχή τυπικά ίσων ευκαιριών (δημόσιο και δωρεάν σχολείο, ένα δωρεάν βιβλίο, εξετάσεις στα ίδια θέματα, διδασκαλία σε όλους με τον ίδιο τρόπο) οδηγεί τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές να αποδίδουν την διαφορετική επίδοση των μαθητών είτε σε «βιολογικές» διαφορές είτε σε διαφορές στην προσπάθεια που καταβάλλουν. Οι μαθητές προφανώς καταβάλλουν διαφορετική προσπάθεια στο σχολείο. Όμως, το γιατί κάποιοι ενδιαφέρονται και κάποιοι δεν ενδιαφέρονται για το σχολείο είναι κοινωνικό φαινόμενο και έχει κοινωνικές αιτίες. Οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στο διαφορετικό μορφωτικό κεφάλαιο της οικογένειας και όχι στη «φύση», στο «χάρισμα» που υποτίθεται έχουν κάποια παιδιά και δεν έχουν άλλα.

Η ισότητα ευκαιριών έχει στη βάση της τη νομική ισότητα. Όμως, χωρίς τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, το αίτημα της ισότητας ευκαιριών σε κάθε τομέα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής θα παραμένει ανικανοποίητο.

Νικόλαος Οθωναίος, *Θάλασσα*,
Εθνική Πινακοθήκη.

Σοφία Λασκαρίδου, *Η κόκκινη πόρτα*, Εθνική Πινακοθήκη.

«Αναπαραγωγή της γνώσης και μετάδοσής της στις νεότερες γενιές υπάρχει σε όλες τις κοινωνίες στην ιστορία. Το σχολείο όμως είναι θεσμός σχετικά πρόσφατος. Γεννιέται, στη μορφή που το βλέπουμε σήμερα, κατά τη βιομηχανική επανάσταση, είναι δηλαδή θεσμός της αστικής κοινωνίας. Η αστική κοινωνία είναι η πρώτη που η ιδεολογία της περιέχει την αρχή του δικαιώματος στη μόρφωση για όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες. Η μόρφωση επιτρέπει στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος του ελεύθερου κοινοβουλίου να στηρίζεται στη γνώση και τη συνείδηση των πολιτών-εκλεκτόρων. Δηλαδή, η αστική κοινωνία, θέτοντας τέλος στην παλιότερη αντίληψη για την κοινωνική οργάνωση που έβλεπε την πολιτική εξουσία να ανήκει «ελέω Θεού» σε μια μειοψηφία, εγκαينαιάζει ένα καινούριο κοινωνικό θεσμό. Με την αρχή της εκλογής των αντιπροσώπων των πολιτών, αρχή που συνεπάγεται και την ανάληψη από την πολιτεία της υποχρέωσης να μεταδώσει σε όλους τους πολίτες τις απαραίτητες γνώσεις που τους επιτρέπουν να ασκούν το δικαίωμα του εκλέκτορα δημιουργείται ο εκπαιδευτικός θεσμός, η στοιχειώδης εκπαίδευση και η αρχή της ισότητας, η υποχρέωση της κρατικής εξουσίας να παρέχει τη στοιχειώδη εκπαίδευση εκπαίδευση σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες χωρίς καμία διάκριση».

(Αννα Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985).

Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες

Α΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:**

- Κοινωνιολογική φαντασία είναι η αναγωγή του επιμέρους στο όλο.
- Η κοινωνία είναι άθροισμα ατόμων.
- Οι λειτουργιστές θεωρούν ότι η κοινωνία είναι σύστημα.
- Οι θεωρητικοί της Σχολής των Συγκρούσεων υποστηρίζουν ότι στις κοινωνίες υπάρχει μόνο σύγκρουση.
- Έκδηλη λειτουργία του σχολείου είναι η μόρφωση των μαθητών.

1β. Η κοινωνική τάξη συγκροτείται με κριτήριο (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. την ιδιοκτησία ή όχι μέσω παραγωγής.
- β. το κύρος και το γόητρο.
- γ. την πολιτική δύναμη.
- δ. Τίποτε από τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.**Α΄ ΣΤΗΛΗ**

1. κοινωνική τάξη
2. κοινωνική θέση
3. θεσμός
4. κοινωνικός αποκλεισμός
5. ρόλος

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ κοινωνικά αναμενόμενη συμπεριφορά
- ___ ιδιοκτησία μέσω παραγωγής
- ___ σχολείο
- ___ κύρος
- ___ άστεγος

Β΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Ποιο είναι το περιεχόμενο του όρου «κοινωνιολογική φαντασία»;****1β. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών ανισοτήτων στη χώρα μας;****2α. Ποιες είναι οι αιτίες της φτώχειας;****2β. Πώς αντιμετωπίζει η Σχολή των Συγκρούσεων την κοινωνία;****Επιπλέον:**

- Να συζητήσετε την άποψη της Σχολής των Λειτουργιστών για την κοινωνία.
- Να συζητήσετε τις συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων στη χώρα μας.

Α΄ ΟΜΑΔΑ

1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:

- Η κρίση των θεσμών είναι η κατάσταση δυσλειτουργίας και αμφισβήτησής τους.
- Οι κοινωνικές ανισότητες στην Ελλάδα είναι ανθεκτικές.
- Στο σχολείο, οι μαθητές εισέρχονται «κοινωνικά άνισοι».
- Το σχολείο, ως θεσμός, παραμένει αναλλοίωτο στον χρόνο.
- Η υψηλή εγκληματικότητα συνδέεται με την κοινωνική ανισότητα.

1β. Συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων είναι (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. η υψηλή εγκληματικότητα.
- β. η διάλυση του κοινωνικού ιστού.
- γ. η συρρίκνωση της δημοκρατίας.
- δ. Όλα τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.

Α΄ ΣΤΗΛΗ

1. μαρξισμός
2. λειτουργισμός
3. Σχολή Συγκρούσεων
4. παρασκήνιο
5. προσκήνιο

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ η κοινωνία ως σύγκρουση
- ___ ιδιωτικός χώρος
- ___ δημόσιος χώρος
- ___ η κοινωνία ως σύστημα
- ___ πάλι των τάξεων

Β΄ ΟΜΑΔΑ

1α. Ποιοι είναι οι «σημαντικοί άλλοι»;

1β. Το σχολείο διασφαλίζει μόνο την τυπική ή και την ουσιαστική ισότητα των μαθητών; Να αναλύσετε την απάντησή σας.

2α. Ποιο είναι το περιεχόμενο του όρου «κοινωνιολογική φαντασία»;

2β. Ποια είναι η διαφορά κοινωνικής τάξης και κοινωνικού στρώματος;

Επιπλέον:

- Να αναλύσετε τις απόψεις του Μαξ Βέμπερ για τα κριτήρια κοινωνικής διαστρωμάτωσης.
- Να συζητήσετε στην τάξη παραδείγματα κοινωνικής κινητικότητας από την οικογένειά σας, τους γνωστούς σας κτλ.

Τέτσης Παναγιώτης, *Φουτ-μπολ I*, Εθνική Πινακοθήκη.

A. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ

- 4.1 Η πολιτική
- 4.2 Η πόλη-κράτος – Η άμεση δημοκρατία (Αριστοτέλης)
- 4.3 Η αυτοκρατορία – Η μοναρχία (Στωικοί)
- 4.4 Το εθνικό κράτος – Από την απολυταρχία στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία (Μακιαβέλι, Ο Ηγεμόνας)
- 4.5 Η παγκόσμια κοινότητα – Ο ρόλος των διεθνών οργανισμών
- 4.6 Η σχέση πολιτικής και οικονομίας
- 4.7 Πολιτική ανάπτυξη και υπανάπτυξη

ώρες 7

B. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

- 4.1 Γενικά περί πολιτικής θεωρίας και ιδεολογίας
- 4.2 Φιλελευθερισμός
- 4.3 Συντηρητισμός
- 4.4 Σοσιαλισμός
- 4.5 Αναρχισμός
- 4.6 Φασισμός
- 4.7 Κοινοτισμός
- 4.8 Πολιτική οικολογία – Περιβαλλοντισμός
- 4.9 Θρησκευτικός φονταμενταλισμός

ώρες 7

στόχοι

Οι μαθητές/ -τριες να μπορούν να:

- εξηγούν ότι η πολιτική είναι τέχνη συνάμα και επιστήμη.
- εξηγούν το θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα.
- ερμηνεύουν την εξέλιξη από την απολυταρχία στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία.
- ερμηνεύουν τη δημιουργία της παγκόσμιας κοινότητας και τον ρόλο των διεθνών οργανισμών.
- αναλύουν τη σχέση πολιτικής και οικονομίας.
- εξηγούν την πολιτική ανάπτυξη και υπανάπτυξη.
- διακρίνουν τα βασικά χαρακτηριστικά και να εξηγούν τις πολιτικές θεωρίες και ιδεολογίες.

Βασική ορολογία

• αναρχισμός	• εκσυγχρονισμός	• περιβαλλοντισμός
• απολυταρχία	• ιδεολογία	• πόλις-κράτος
• αυτοκρατορία	• κοινοτισμός	• πολιτική
• διεθνείς οργανισμοί	• μοναρχία	• σοσιαλισμός
• δημοκρατία	• οικολογία	• φασισμός
• εθνικό κράτος	• παγκόσμια κοινότητα	• φιλελευθερισμός
		• φονταμενταλισμός

Φώτης Κόντογλου, *Η Ελλάδα των τριών κόσμων*, 1923, Εθνική Πινακοθήκη.

A ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ

4.1 Η πολιτική

Με τον όρο **πολιτική** εννοούμε:

- Την ενασχόληση του ανθρώπου με τα κοινά, τη **δημόσια ζωή** και γενικότερα τα **συλλογικά προβλήματα** της κοινωνίας.
- Την **κοινή και συντονισμένη δράση** μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων με σκοπό την επιτυχία στόχων που αφορούν το κοινωνικό σύνολο. Η **ατομική δράση** είναι πολιτική όταν επιδιώκει τη ρύθμιση καταστάσεων ή την επιτυχία στόχων που αφορούν το σύνολο.

Η πολιτική αποτελεί **δημόσια διαδικασία** γιατί αφορά ζητήματα και προβλήματα που αφορούν τον δήμο, δηλαδή το κοινωνικό σύνολο. Αφορά τον «**δημόσιο χώρο**» μιας κοινωνίας, αφού κάποια από τα θέματα με τα οποία ασχολείται είναι ποιος θα ασκήσει την εξουσία, με ποιον τρόπο, πώς θα κατανεμηθεί ο πλούτος, πώς θα οργανωθούν τα σχολεία και τα νοσοκομεία, ποιος θα πληρώνει γι' αυτά κτλ. Η πολιτική σχετίζεται άμεσα με το φαινόμενο της **εξουσίας**, αλλά και της **δύναμης** που απορρέει από αυτήν.

4.1.1 Πολιτική: τέχνη και επιστήμη της διακυβέρνησης

Η πολιτική συνηθίζεται να λέγεται πως αποτελεί «**την τέχνη του εφικτού**». Αυτό σημαίνει πως η πολιτική ασκείται μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες στις οποίες μπορεί να επιτύχει συγκεκριμένους στόχους.

Η πολιτική δεν είναι τυχαία και ανοργάνωτη διαδικασία. Είναι **δομημένο σύνολο ενεργειών και χειρισμών** που έχει πρακτικά αποτελέσματα προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Υπό την έννοια αυτή, η άσκηση της πολιτικής είναι επωφελής όταν καταφέρνει να δίνει **κοινωνικά αποδεκτές και βιώσιμες λύσεις** σε προβλήματα που είτε προκαλούν συγκρούσεις είτε διχάζουν το κοινωνικό σύνολο.

Ωστόσο στην άσκηση της πολιτικής υπάρχει πάντα ο κίνδυνος της **διαφθοράς, της αλαζονείας και του αυταρχισμού**. Αυτό σημαίνει πως η άσκηση της πολιτικής, εκτός από τον ορθολογικό και αποτελεσματικό συντονισμό των ενεργειών και χειρισμών, πρέπει να στηρίζεται σε ένα στέρεο και κοινωνικά αποδεκτό **αξιακό και ηθικό πλαίσιο**.

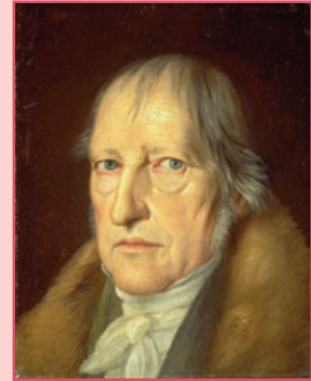
4.1.2 Το θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα

α. Περισσότερη ισότητα/δικαιοσύνη ή αποτελεσματικότητα

Το **θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα** είναι το διαρκές ερώτημα: **πώς θα υπάρξει αποτελεσματικότητα**, δηλαδή πώς θα επιλυθούν τα σημαντικά προβλήματα της κοινωνίας (ανάπτυξη, ανεργία, φτώχεια κτλ.), **με ταυτόχρονη μέριμνα για ισότητα και κοινω-**

Πολιτική υπάρχει στις πολιτικές κοινωνίες. **Πολιτικές κοινωνίες** είναι εκείνες όπου υπάρχει διαφοροποίηση σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους, υπάρχουν διαδικασίες μέσω των οποίων οι κυβερνώμενοι παίζουν ρόλο στην λήψη των αποφάσεων της πολιτείας.

Στις **φυσικές** –και κατά συνέπεια μη πολιτικές– **κοινωνίες** δεν υπάρχει διαφοροποίηση κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Πρόκειται για τις πρωτόγονες κοινωνίες που τα μέλη συναποφασίζουν άτυπα για το τι θα κάνουν κάθε φορά με το εκάστοτε πρόβλημα που ανακύπτει.

Ο φιλόσοφος **Γκέοργκ Χέγκελ** (1770-1831) έβλεπε την πολιτική κοινωνία ως το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν οι άνθρωποι να καλύψουν τις ανάγκες τους. Η κάλυψη των αναγκών των ανθρώπων είναι δυνατή μόνο μέσω των κοινωνικών τους σχέσεων. Επίσης, τα μέσα κάλυψης των αναγκών των ανθρώπων προέρχονται από τον πλούτο της κοινωνίας. Ανάμεσα στις ανάγκες και τον πλούτο αναπτύσσεται μια διευθέτηση. Πώς και σε τι ποσότητα θα παραχθεί ο πλούτος και πώς θα διανεμηθεί στα άλλα μέλη της κοινωνίας. Αυτή η διευθέτηση είναι η πολιτική δραστηριότητα.

Γιάννης Γαΐτης, *Μαζική μεταφορά ή Γενικές μεταφορές*, 1984, Εθνική Πινακοθήκη.

Όπως μας δείχνει και η ιστορία, το θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα ήταν το σημείο εκκίνησης κάθε πολιτικής ιδεολογίας, η οποία υποστήριζε ότι έχει τη λύση του. Όμως, η πορεία των γεγονότων διέψευσε αυτή την πεποίθηση. Ο καπιταλισμός δεν έχει λύσει θεμελιακά ζητήματα της ανθρωπότητας. Μπορεί να αύξησε θεαματικά την παραγωγικότητα της εργασίας, όμως η φτώχεια είναι το υπ' αριθμόν ένα κοινωνικό πρόβλημα σε έναν πλανήτη που είναι γεμάτος από προϊόντα. Ο σοσιαλισμός, στα εβδομήντα περίπου χρόνια που υπήρξε στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», πέτυχε την εξάλειψη του αναλφαριθμητισμού, τη δωρεάν παροχή υπηρεσιών εκπαίδευσης και υγείας. Όμως, σημαδεύτηκε από την έλλειψη δημοκρατίας (μονοκομματικά καθεστώτα) και την αδυναμία του να αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας ώστε να καλύψει καταναλωτικές ανάγκες των ανθρώπων και να ανταγωνιστεί τις καπιταλιστικές κοινωνίες.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, άνοιξε η δημόσια συζήτηση για τον «τρίτο δρόμο». Ο «τρίτος δρόμος» είναι μια προσπάθεια για απάντηση στα προβλήματα που δεν μπόρεσαν να λύσουν τόσο ο καπιταλισμός όσο και ο υπαρκτός σοσιαλισμός. Ο καπιταλισμός θεωρεί ότι τα προβλήματα θα λυθούν από την αγορά. Ο σοσιαλισμός θεωρεί ότι θα λυθούν από το κράτος. Ο «τρίτος δρόμος» θεωρεί ότι τα προβλήματα θα αντιμετωπιστούν με την ενεργή δράση των ανθρώπων που θα έχει ρυθμιστή και αρωγό το κράτος.

νική δικαιοσύνη. Αυτό το πρόβλημα διαπερνά την πολιτική. Αυτό είναι το βασικό ζήτημα στο οποίο προσπάθησαν να απαντήσουν οι πολιτικοί φιλόσοφοι και οι στοχαστές. Αυτό είναι το ερώτημα το οποίο προσπαθεί να απαντήσει η κάθε πολιτική ιδεολογία.

Μπορεί η πολιτεία και η πολιτική να δώσουν λύσεις σε προβλήματα με ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη; Η απάντηση στο θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα δεν είναι εύκολη. Δεδομένης της πολυπλοκότητας του πολιτικού προβλήματος χρειάζεται ιδιαίτερη περίσκεψη και προσοχή στον τρόπο με τον οποίο η πολιτική, **ως συνειδητή και δημόσια δράση**, μπορεί να καταστεί **αποτελεσματική και κοινωνικά δίκαιη** διαδικασία. Υπάρχει ο κίνδυνος, στο όνομα της αποτελεσματικότητας, να επικρατήσει το ρητό «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Υπάρχει, επίσης, ο κίνδυνος, στο όνομα της διαφύλαξης της ισότητας, η πολιτική να μην επιτυγχάνει τους σκοπούς που θέτει. Τα προβλήματα που καλείται να λύσει η πολιτική, από τη φύση τους, προκαλούν συγκρούσεις. Η κατανομή του πλούτου, η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του φυσικού περιβάλλοντος, η αντιμετώπιση της εκμετάλλευσης των κοινωνικά ανίσχυρων και της φτώχειας, η παροχή ιατρικής φροντίδας και κοινωνικής προστασίας στα μέλη της κοινωνίας κτλ. δεν είναι απλά ζητήματα. Προϋποθέτουν συγκρούσεις με όσους έχουν προνόμια. Η πολιτική πρέπει να έχει στόχους όλα τα παραπάνω. Την ίδια στιγμή, όμως, πρέπει να αυξάνει και τον πλούτο της κοινωνίας, που είναι προϋπόθεση για να επιτευχθούν όλα αυτά.

β. Η πολιτική υπηρετεί αξίες ή συμφέροντα

Η πολιτική ως δημόσια δράση πρέπει να εκπορεύεται από τις αξίες της **ισότητας, της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης, της ανεκτικότητας, της ελευθερίας και της δημοκρατίας**. Η πολιτική πρέπει να σέβεται το **δημόσιο συμφέρον** και τη **γενική βούληση των πολιτών**. Όταν η πολιτική υπηρετεί συμφέροντα, τότε δεν υπηρετεί το «κοινό καλό», το δημόσιο συμφέρον. Απομακρύνεται από την ουσία της, που είναι η λαϊκή συμμετοχή. Εμφανίζεται η **πολιτική απάθεια** (η μη συμμετοχή του πολίτη στα κοινά) και ο καθορισμός της πολιτικής από την οικονομία (το ιδιωτικό συμφέρον κυριαρχεί επί του δημοσίου συμφέροντος). Η πολιτική καλείται να περιορίσει τα συμφέροντα προς όφελος του κοινού καλού και να μειώσει τις ανισότητες. Ο τρόπος που θα χρησιμοποιήσει πρέπει να στηρίζεται στη συμμετοχή, τη δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση των πολιτών με στόχο τη συλλογική ευημερία. Την κοινωνικά επωφεληή λειτουργία της πολιτικής μπορεί να την εγγυηθεί μόνο το δημοκρατικό πολίτευμα. **Δημοκρατία σημαίνει ελευθερία, συμμετοχή, ευθύνη, διαφάνεια, αξιοκρατία, δημόσιος έλεγχος**. Η ουσία του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι η πολιτική να υπηρετεί αξίες και όχι συμφέροντα.

4.2 Η πόλη-κράτος – Η άμεση δημοκρατία (Αριστοτέλης)

Ένα βασικό στοιχείο για την κατανόηση της πολιτικής ως **δημόσιας, συνειδητής, υπεύθυνης και ελεύθερης κοινωνικής δράσης** είναι το παράδειγμα της πόλης-κράτους στην αρχαία Ελλάδα και κυρίως το δημοκρατικό πρότυπο της αρχαίας Αθήνας.

Στην πόλη-κράτος της αρχαίας Ελλάδας εμφανίζεται, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, η έννοια του **πολίτη**. **Πολίτης** είναι ο υπεύθυνος και ενεργός άνθρωπος που συμμετέχει στη διαμόρφωση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής της πόλης. Ο πολίτης δεν επηρεάζει απλώς. Ο πολίτης συνδιαμορφώνει μαζί με τους άλλους πολίτες (συμπολίτες).

Πριν από την εμφάνιση της έννοιας του πολίτη, στην αρχαία ελληνική πόλη, υπήρχαν οι τεράστιες αυτοκρατορίες της ανατολής με τους υπηκόους. Η διαφορά του υπηκόου από τον πολίτη είναι ότι ο πρώτος υπακούει στις βουλήσεις και τις διαταγές των αρχόντων, ενώ ο δεύτερος είναι κυρίαρχος στην πόλη-κράτος.

Η πόλη-κράτος της αρχαίας Αθήνας ήταν ένα πολίτευμα **άμεσης δημοκρατίας**, με κυρίαρχο «άρχοντα» τον Δήμο. Ο Δήμος ήταν μια κοινότητα πολιτών, οι οποίοι, στη βάση της ισότητας και με διαδικασίες άμεσης δημοκρατίας, ήταν κοινωνοί του δημόσιου συμφέροντος. Στην Αθηναϊκή Δημοκρατία η πολιτεία **αυτοκυβερνάται από τους ίδιους τους πολίτες της**.

Το δημοκρατικό πολίτευμα στην αρχαία Αθήνα ασκείται μέσα από τους εξής θεσμούς:

- **Βουλή των Πεντακοσίων** (εισηγείται τα σχέδια νόμου, απαρτίζεται από 50 μέλη από κάθε φυλή, τα οποία βγαίνουν με κλήρο).
- **Εκκλησία του Δήμου** (λαμβάνει τις αποφάσεις). Στις συνεδριάσεις της:
  - α) Όλοι έχουν ίσο δικαίωμα να λάβουν τον λόγο («ισηγορία»).
  - β) Η απόφαση λαμβάνεται με απλή **πλειοψηφία** των παρόντων.
  - γ) Η επιλογή για τα δημόσια αξιώματα γίνεται με κλήρο.
- **Τα δικαστήρια**. Δεν συγκροτούνται από επαγγελματίες δικαστές, αλλά από πολίτες που κληρώνονται για τις 6.000 θέσεις δικαστών της Ηλιαίας. Αυτοί, αφού κληρωθούν, ορκίζονται να δικάζουν σύμφωνα με τους νόμους και τα ψηφίσματα του αθηναϊκού λαού και της Βουλής των Πεντακοσίων. Μετά την ορκωμοσία, οι δικαστές μοιράζονται με κλήρο στα διάφορα δικαστήρια (δικαστήρια για ειδικές υποθέσεις).

Έχει υποστηριχθεί ότι η άμεση δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας, η οποία είχε την εποχή της ακμής της τριάντα με σαράντα χιλιάδες ενήλικους άρρενες πολίτες, δεν θα μπορούσε να σταθεί αν η πόλη είχε πολύ περισσότερους κατοίκους: *«Μια πόλη που απαρτίζεται από πάρα πολλούς πολίτες είναι μεν αυτάρκης, ως έθνος όμως, όχι ως πόλις. Διότι δεν είναι δυνατή η ύπαρξη πολιτεύματος σε αυτή. Ποιος στρατηγός θα μπορέσει να διοικήσει τον υπερβολικά*

Θεόφιλος, *Ο Περικλής από της Πνυκός Δικαιολογών χάριν της Ακροπόλεως δαπάνας*. Μουσείο Θεόφιλου, Μυτιλήνη.

«Ο Ρουσό έγραφε για τους Άγγλους (γιατί τότε η Αγγλία μόνο είχε κοινοβούλιο): Οι Άγγλοι νομίζουν ότι είναι ελεύθεροι μία μέρα στα πέντε χρόνια. Στο σημείο αυτό ο Ρουσό είναι βέβαια ενδοτικός, διότι, φυσικά, ούτε μία μέρα στα πέντε χρόνια δεν είναι ελεύθεροι: αυτό που σκέπτεται κανείς, οι επιλογές που κάνει αυτή τη μέρα έχουν ήδη καθοριστεί (και πολύ περισσότερο στη σημερινή εποχή) από τα προηγούμενα πέντε χρόνια: από τον εκλογικό νόμο, από τα υπάρχοντα κόμματα τους υποψήφιους κτλ...»

(Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Ύψιλον, Αθήνα 1986 σελ. 34, 35)

Άγγελος Γιαλλινάς, *Το Θησείο και η Ακρόπολη*, Εθνική Πινακοθήκη.

Σήμερα, η περιοχή της αρχαίας πόλης των Αθηνών και τα μνημεία που έχουν σωθεί (Παρθενώνας, Ερέχθειο, ναός του Ηφαίστου, περιοχή της Πνύκας κτλ.) είναι σύμβολο της δημοκρατίας.

Φίλιπ φον Φολτς, Ο Περικλής αγορεύων από της Πνυκός, 1860, τοιχογραφία στο Maximilianeum Palace του Μονάχου.

«Για να μπορώ να πω ότι αυτός ο νόμος είναι δικός μου δεν είναι απαραίτητο να επιδοκιμάζω το περιεχόμενό του. Αρκεί να μου έχει δοθεί η πραγματική δυνατότητα ενεργού συμμετοχής στην διαμόρφωση και στην λειτουργία του νόμου. Εννοώ φυσικά άμεση συμμετοχή, όχι μέσω «αντιπροσώπων»... Γιατί είναι δικός μου; Γιατί βασικά αναγνωρίζω αυτήν την κοινότητα, αυτήν την συλλογική οντότητα σαν κοινότητα που απαρτίζεται από άτομα ισότιμα και ισοδύναμα σαν εμένα. Αυτό φυσικά προϋποθέτει την πλήρη συμμετοχή ή την πλήρη και πραγματική δυνατότητα συμμετοχής όλων στη διαμόρφωση και στη λειτουργία των νόμων... Όταν οι Αθηναίοι πρόκειται να αποφασίσουν εάν θα κάνουν ή δεν θα κάνουν πόλεμο, δεν τον αναθέτουν σε καμία Βουλή ούτε σε κανένα πρόεδρο της κυβερνήσεως. Συζητούν στην εκκλησία και ψηφίζουν αν θα κάνουν ή δεν θα κάνουν πόλεμο, δεν τον αναθέτουν σε καμία Βουλή ούτε σε κανένα πρόεδρο της κυβερνήσεως.»

(Κορνήλιος Καστοριάδης, *Εξουσία, Πολιτική, Αυτονομία*, Ομιλία με την ευκαιρία της αναγόρευσης του σε Επίτιμο Διδάκτορα του Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1990).

πολύαριθμο στρατό; Ή ποιος κήρυκας θα υπάρξει, αν δεν έχει τη φωνή του Στέντορος;» (Στέντωρ –από όπου και η έκφραση «στεντόρεια φωνή»– ήταν ο κήρυκας με την πιο δυνατή φωνή των Ελλήνων στον Τρωικό Πόλεμο) (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*).

Κατά τον Αριστοτέλη, τα βασικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας είναι:

α) Ο πολίτης. Πολίτης είναι ο «μετέχων κρίσεως και αρχής». Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να κληρωθεί βουλευτής, δικαστής με θητεία ενός χρόνου.

β) Η ισότητα. «...ο θεμελιώδης νόμος ... της δημοκρατίας είναι η **ισότητα**, το να μην υπερέχουν καθόλου ούτε οι φτωχοί ούτε οι πλούσιοι, ούτε να κυριαρχούν οι μεν επί των δε, αλλά να είναι και οι δύο όμοιοι. Γιατί αν, όπως πιστεύουν μερικοί, στη δημοκρατία υπάρχουν κυρίως ελευθερία και ισότητα, τότε θα πρέπει όλοι να μετέχουν στο πολίτευμα με τον ίδιο τρόπο» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*).

γ) Η ελευθερία. «Θεμελιώδης δημοκρατική αρχή είναι η ελευθερία (έτσι συνηθίζουν να λένε, ότι σύμφωνα με την κοινή άποψη σε τούτο το πολίτευμα οι άνθρωποι απολαμβάνουν την ελευθερία· προσθέτουν ακόμα ότι στόχος κάθε δημοκρατίας είναι η ελευθερία). Βασικό χαρακτηριστικό της ελευθερίας είναι ότι κάθε πολίτης γίνεται τότε άρχοντας και τότε αρχόμενος.» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*).

δ) Η αρχή της πλειοψηφίας. Αφού λοιπόν έτσι λέει το δίκαιο, κυρίαρχη δύναμη στη δημοκρατία είναι η πλειοψηφία, και απόλυτα δίκαιο είναι ό,τι αποφασίζουν οι περισσότεροι...» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*).

ε) Τα πολιτικά αξιώματα να απονέμονται με κλήρο. Κάθε πολίτης να έχει την ευκαιρία να θητεύσει σε αξίωμα.

στ) Να μη λαμβάνει κανείς το ίδιο αξίωμα δεύτερη φορά. Έτσι θα αποφευχθούν φαινόμενα κάποιος πολίτης να κάνει επάγγελμα το αξίωμα.

ζ) Ολιγόχρονη θητεία σε αξιώματα. Η μακροχρόνια θητεία σε ένα αξίωμα δημιουργεί «κυκλώματα» που μπορούν να σφετεριστούν την εξουσία προς όφελός τους.

Οι σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες είναι αντιπροσωπευτικές και όχι άμεσες. Ο λαός ψηφίζει αντιπροσώπους (βουλευτές), οι οποίοι τον εκπροσωπούν στο κοινοβούλιο. Θα μπορούσε να δημιουργηθεί, στις κοινωνίες με τους τεράστιους πληθυσμούς, πολίτευμα άμεσης δημοκρατίας; Υποστηρίζεται ότι η απάντηση σε αυτό το πρόβλημα θα έρθει μέσα από την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Μια μορφή άμεσης δημοκρατίας θα μπορούσε θεωρητικά να υπάρξει σήμερα με τη συνδρομή του διαδικτύου, όπου οι πολίτες μπορούν χωρίς μεγάλο οικονομικό κόστος και σε ελάχιστο χρονικό διάστημα να μετέχουν σε συζητήσεις, δημοψηφίσματα κτλ. Βέβαια, το ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος δεν είναι ζήτημα τεχνολογίας αλλά ζήτημα οργάνωσης της οικονομίας, της κοινωνίας και, τελικά, της πολιτικής. Η τεχνολογία μπορεί να διευκολύνει την όποια μορφή.

4.3 Η αυτοκρατορία – Η μοναρχία (Στωικοί)

Μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (5ος-4ος αιώνα π.Χ) οι πόλεις-κράτη άρχισαν να παρακμάζουν. Την περίοδο αυτή ξεκινά η διαδικασία της **πολιτικής συνένωσης των Ελλήνων** και της πολεμικής εκστρατείας κατά των Περσών υπό την ηγεσία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, βασιλιά της Μακεδονίας. Ο Αλέξανδρος δημιούργησε, μέσω των κατακτήσεών του, μια τεράστια αυτοκρατορία. Η αυτοκρατορία αποδυνάμωσε το τοπικιστικό ιδεώδες και η πόλη-κράτος, ως πολιτειακή οντότητα, σταδιακά χάθηκε. Ο Αλέξανδρος δημιούργησε με τις κατακτήσεις του νέα δεδομένα για την εποχή του. Έφερε σε επαφή λαούς που ζούσαν σε γειτονικές ηπείρους. Διεύρυνε τα όρια του τότε γνωστού κόσμου. Ανέπτυξε τις εμπορικές και πολιτιστικές ανταλλαγές λαών που μέχρι τότε σχεδόν αγνοούσαν ο ένας την ύπαρξη του άλλου. Όμως, ο πρόωρος θάνατός του, το 323 π.Χ., δεν επέτρεψε να επιτευχθεί η πολιτική ενότητα της αυτοκρατορίας του.

Η αυτοκρατορία και η μοναρχία υποσκέλισαν την πόλη-κράτος και τη δημοκρατία. Οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου κατακερμάτισαν αυτή την τεράστια αυτοκρατορία σε μικρότερα κράτη: τα **ελληνιστικά βασίλεια**. Τα ελληνιστικά βασίλεια επέζησαν περισσότερο από έναν αιώνα. Επίσημη γλώσσα στα ελληνιστικά βασίλεια ήταν η ελληνιστική (μια μορφή της αττικής διαλέκτου), η οποία έγινε «παγκόσμια γλώσσα» της εποχής. Σε αυτή γράφτηκαν οι νόμοι και τα επίσημα κείμενα. Βιβλία που ήθελαν οι δημιουργοί τους να διαβαστούν από πολλούς λαούς με διαφορετικές μητρικές γλώσσες τα έγραψαν στην ελληνιστική (η Καινή Διαθήκη είναι γραμμένη στην ελληνιστική κοινή). Στα ελληνιστικά βασίλεια επικρατούσε η **μοναρχία**. Οι βασιλείς κυβερνούσαν στηριζόμενοι σε μισθοφορικό στρατό και σε έμπιστους υπαλλήλους για τις ανάγκες της διοίκησης. **Η διακυβέρνηση ήταν απολυταρχική.** Οι μονάρχες έφτιαχναν τους νόμους και διόριζαν υπαλλήλους και αξιωματούχους. Ορισμένοι προσπάθησαν να θεοποιηθούν είτε εν ζωή είτε νεκροί. Η έννοια του πολίτη εξαφανίστηκε. Η συμμετοχή στα κοινά, ως αξία ζωής, αντικαταστάθηκε από την ενασχόληση των ανθρώπων μόνο με τις ιδιωτικές τους υποθέσεις.

Στους ελληνιστικούς χρόνους αναπτύχθηκε η **στωική φιλοσοφία** (πήρε το όνομά της επειδή τόπος συνάντησης των φιλοσόφων ήταν η Ποικίλη Στοά της Αθήνας). Ο **Ζήνων** (334 π.Χ.-262 π.Χ.), από το Κίτιο της Κύπρου (γι' αυτό και ονομάστηκε **Ζήνων ο Κιτιεύς**), θεωρούσε ότι η ευδαιμονία εξαρτιόταν από την εγκράτεια και την εσωτερική αυτάρκεια και όχι από τα υλικά αγαθά και τις απολαύσεις. Όλοι οι άνθρωποι, κατά τον Ζήωνα, είναι «συγγενείς» και πρέπει να οργανώσουν τη ζωή τους με βάση τη δικαιοσύνη και τη φιλανθρωπία. Η φιλοσοφία των στωικών έκφραζε την αδυναμία του ατόμου να επηρεάσει την πορεία του δημόσιου βίου αλλά και τη συμφιλίωσή του με αυτή την πραγματικότητα. Αντα-

Ο Μέγας Αλέξανδρος στη μάχη της Ισού. Λεπτομέρεια από ψηφιδωτό της Πομπηίας, Μουσείο της Νάπολης, Ιταλία.

Δημιούργησε μια τεράστια αυτοκρατορία, αλλά πέθανε χωρίς να ορίσει διάδοχο. Αυτό οδήγησε τους επίδοξους διαδόχους του σε συγκρούσεις και πολέμους που κατακερμάτισαν την αυτοκρατορία που είχε δημιουργήσει. Από τις συγκρούσεις δημιουργήθηκαν τα ελληνιστικά βασίλεια.

Ελληνιστικούς χρόνους ονόμασε ο Γερμανός ιστορικός Ντρώζεν τα χρόνια από τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι την πλήρη κυριαρχία των Ρωμαίων.

Περσική μινιατούρα του 15ου αιώνα που απεικονίζει τον βασιλιά Αλέξανδρο (τον «Ισκαντέρ») όπως τον αποκαλούν οι Άραβες).

Η δημοκρατία είναι, εκτός από πολίτευμα, χώρος άνθησης των ιδεών και της επιστήμης:

«Η σύγχρονη Πολιτική Επιστήμη έχει ως σκοπό να γνωρίσει το πολιτικό φαινόμενο στην πραγματικότητα του και αυτό επιδιώκει ανεξάρτητα από την έκταση στην οποία το κατορθώνει. Προσπαθεί δηλαδή να προσεγγίσει την πολιτική ζωή κατά βάθος και να την αποκαλύψει σε όλες της τις πλευρές. Μια τέτοια προϋπόθεση όμως δεν μπορεί να επιδιωχθεί παρά μόνο σε ερευνητικές και πανεπιστημιακές συνθήκες που εξασφαλίζουν τυπικά και ουσιαστικά την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών. Οι συνθήκες αυτές είναι απαραίτητες για να μπορεί η σκέψη η οποιαδήποτε να αποκτήσει ορατή έκφραση. Να μπορεί να δηλωθεί άφοβα, να μετρηθεί με άλλες σκέψεις και να συναγωνισθεί στην αναζήτηση της αλήθειας άλλους στοχασμούς. Και η ελεύθερη δήλωση των ιδεών είναι δυνατή μόνο σε καθεστώτα δημοκρατικά. Για τα άλλα η εξωτερίκευση της ελεύθερης σκέψης είναι επικίνδυνη. Γι' αυτό και οι διάφορες απολυταρχίες από τις πιο παλιές μέχρι τις σύγχρονες φοβούνται περισσότερο από τις διαδηλώσεις τις δηλώσεις, τις θεωρίες που μπορεί να γραφούν ή να ειπωθούν. Ο φόβος αυτός διαπιστώνεται από πολύ παλιά. Χαρακτηριστικό είναι ένα κινέζικο Διάταγμα του 213 π.Χ. του αυτοκράτορα ΣΗ'ΙΝ, στο οποίο προστάζονται τα εξής: «όλες οι ιστορικές γραφές εκτός από εκείνες του ΣΗ'ΙΝ να καούν... όσοι συζητούν την ιστορία να εκτελούνται... όσοι υψώνουν τη φωνή τους εναντίον αυτής της κυβέρνησης στο όνομα της αρχαιότητας να αποκεφαλίζονται μαζί με τις οικογένειές τους... Μόνο βιβλία που αφορούν σε ιατρικά, θρησκευτικά, αγροτικά και αρδευτικά θέματα θα επιτρέπονται»

(Α-Ι. Δ. Μεταξάς, *Πολιτική Επιστήμη. Σύγχρονοι κλάδοι και περιεχόμενο*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 1979).

νακλούσε, επίσης, τη νέα πραγματικότητα της συμβίωσης διαφορετικών λαών στις πολυπληθείς αυτοκρατορίες.

Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οι κατακτήσεις των Ρωμαίων μετέτρεψαν τις παλιές πόλεις-κράτη της Ελλάδας σε επαρχιακά διοικητικά κέντρα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σταδιακά, η δημοκρατία χάνεται στη Ρώμη μετά την πτώση των Γράκχων. Ο ρωμαϊκός όχλος δεν έχει καμία σχέση με τον πολίτη της πόλης-κράτους. Ο βασιλιάς, μαζί με τη Σύγκλητο, κυβερνούν τις αχανείς εκτάσεις που έχει κυριεύσει ο στρατός. Οι υπόδουλοι λαοί πληρώνουν φόρους, έχουν ελάχιστα δικαιώματα, ενώ η δουλεία γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγάλες εξεγέρσεις των δούλων εμφανίζονται την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η ρωμαϊκή παράδοση (ρωμαϊκό δίκαιο, διοίκηση), ο ελληνικός πολιτισμός (φιλοσοφία) και η χριστιανική θρησκεία διαμόρφωσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα εδραιωθεί ο πολιτισμός της Ανατολικής Ρωμαϊκής (Βυζαντινής) Αυτοκρατορίας. Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κυριαρχεί η μοναρχία, η οποία στηρίζεται στην **αναβίωση της οικουμενικής ρωμαϊκής ηγεμονίας** και στην ιδέα της ενοποίησης του χριστιανικού κόσμου.

Η παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και η άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, από τους Οθωμανούς σηματοδότησε και την έναρξη της ακμής της **Οθωμανικής Αυτοκρατορίας**. Στην **Κεντρική και Δυτική Ευρώπη** η μοναρχία και οι μεγάλες αυτοκρατορίες κυριαρχούν όλη αυτή την περίοδο. Οι άνθρωποι είναι υποτελείς και υπήκοοι των βασιλέων και των αυτοκρατόρων.

Στην εποχή μετά την πόλη-κράτος (ρωμαϊκή-βυζαντινή-οθωμανική-βασιλεία της Δυτικής Ευρώπης) κυριάρχησε η **μοναρχία ως βασική μορφή πολιτεύματος**. Ο βασιλιάς μονάρχης αναδεικνύεται **σε απόλυτο άρχοντα** και **σε ανώτατο όργανο** της πολιτείας (απόλυτη μοναρχία ή απολυταρχία). Αργότερα, σε περιπτώσεις που ο μονάρχης αναγκάζεται να παραχωρήσει στους υπηκόους του Σύνταγμα (συνταγματική μοναρχία) εξακολουθεί να έχει την εξουσία, έστω και αν αυτή έχει περιοριστεί από κάποια θεσμικά όργανα (νομοθετικό ή δικαστικό σώμα).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η μοναρχία ορίζεται ως η «αρχή τους ενός» σε αντίθεση με τη αριστοκρατία («αρχή των αρίστων») και τη δημοκρατία («αρχή του δήμου»). Στη μοναρχία, ο μονάρχης δέχεται τον τίτλο του από μια δύναμη η οποία δεν είναι ο λαός. Η δύναμή αυτή μπορεί να απορρέει είτε «**ελέω Θεού**» είτε από την **αρχή της κληρονομικής νομιμότητας** (οι βασιλείς κληροδοτούν την εξουσία τους στους απόγονούς τους). Τον 18ο-19ο αιώνα στην Ευρώπη εμφανίστηκαν, υπό την επίδραση του Διαφωτισμού, οι «πεφωτισμένες μοναρχίες». Πρόκειται για μονάρχες που πρότασσαν τις ιδέες του Διαφωτισμού (ορθός λόγος, ανεξίθρησκια, ανεκτικότητα κτλ.) ως απάντηση στον ανορθολογισμό και την έλλειψη παιδείας που χαρακτήριζε τον απλό λαό.

4.4 Το εθνικό κράτος – Από την απολυταρχία στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία (Μακιαβέλι, Ο Ηγεμόνας)

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού και της αστικής τάξης στη Δυτική Ευρώπη οδήγησαν στην παρακμή της φεουδαρχίας και στην αμφισβήτηση της μοναρχίας.

Το αίτημα για τη δημιουργία ενός έθνους-κράτους που θα συνένωνε τα διάσπαρτα φέουδα σε ενιαίες κρατικές και εθνικές οντότητες αποκτούσε όλο και περισσότερους υποστηρικτές.

Το αίτημα για έθνος-κράτος είναι προοδευτικό. Το έθνος σημαίνει, ταυτόχρονα, γραπτό δίκαιο, φορολογικό σύστημα, περιορισμό της δύναμης και των προνομίων των ευγενών, δημιουργία στρατού που θα υπηρετεί το κράτος στη θέση των μισθοφόρων ιπποτών οι οποίοι υπηρετούσαν τα συμφέροντα του φεουδάρχη.

Στην Ιταλία, εκφραστής αυτού του αιτήματος έγινε ο Νικολό Μακιαβέλι (1469-1527). Ο Μακιαβέλι γεννήθηκε στη Φλωρεντία και από είκοσι τριών ετών θήτευσε γραμματέας της Καγκελαρίας της Δημοκρατίας της Φλωρεντίας. Είχε το όραμα μιας ενωμένης Ιταλίας, την εποχή που η Ιταλία ήταν κατακερματισμένη σε πόλεις-κράτη (Φλωρεντία, Μιλάνο, Βενετία κτλ.) τα οποία βρίσκονταν συχνά σε πόλεμο μεταξύ τους. Ο Μακιαβέλι θεωρούσε ότι το πρόσωπο που μπορούσε να ενώσει την Ιταλία σε κράτος ήταν ο Καίσαρας Βοργίας. Ο Καίσαρας Βοργίας, κατορθώνοντας με κάθε μέσον να ενώσει τη βόρεια και την κεντρική Ιταλία, είχε αρχίσει να υλοποιεί το όραμα του Μακιαβέλι. Ουσιαστικά, ο ηγέτης αυτός τον ενέπνευσε να γράψει τον *Ηγεμόνα* (1513), ένα βιβλίο στο οποίο ο Μακιαβέλι καταγράφει συμβουλές προς κάθε επίδοξο ηγεμόνα. Η φράση του Μακιαβέλι «η δύναμη είναι δίκαιη όταν είναι αναγκαία» συνοψίζει την αντίληψή του για τον τρόπο διακυβέρνησης της πολιτείας. Στο πολιτικό περιβάλλον που οραματίζεται ο Μακιαβέλι, τα παραδοσιακά προνόμια και μεσαιωνικά κατάλοιπα θα έπρεπε να απαλειφθούν. Τους λαούς των ιταλικών πόλεων μπορεί να τους ενώσουν η κοινή γλώσσα, η θρησκεία, η εθνική ταυτότητα (το «εμείς», «είμαστε όλοι Ιταλοί») κτλ.

Ο όρος «μακιαβελισμός», που χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα, αναφέρεται στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας χωρίς ηθικούς φραγμούς. Ο πολιτικός πρέπει να επιλέγει τα μέσα που θα τον βοηθήσουν να επιτύχει τον σκοπό του. Στο ερώτημα αν «η πολιτική υπηρετεί συμφέροντα ή αξίες» ο Μακιαβέλι φαίνεται να κλίνει υπέρ του πρώτου σκέλους.

Το όραμα του Μακιαβέλι δεν θα υλοποιηθεί στην ιταλική χερσόνησο όσο αυτός βρίσκεται στη ζωή. Οι ιταλικές πόλεις, παρά την αρχική τους ανάπτυξη, δεν θα ενοποιηθούν και δεν θα κατορθώσουν να κυριαρχήσουν στην Ευρώπη. Θα υποσκελιστούν από άλλες ανερχόμενες δυνάμεις.

Οι αυτοκρατορίες και οι μοναρχίες θα συνεχίσουν να κυριαρ-

Σάντι ντι Τίτο, Νικολό Μακιαβέλι, Παλάτσο Βέκιο, Φλωρεντία.

«[...] Καλή χρήση [της σκληρότητας] (αν τα κακά επιτρέπεται να ονομαστούν καλά) γίνεται όταν μια και καλή κάνεις όλες τις ωμότητες από ανάγκη, για να στερεωθείς, κι έπειτα να μην τις εξακολουθήσεις παρά να τις μετατρέψεις σε όσο το δυνατό μεγαλύτερη ωφέλεια του πληθυσμού. Κακή χρήση γίνεται όταν στην αρχή οι ωμότητες είναι λίγες και με τον καιρό πληθαίνουν αντί να λιγοστεύουν. Όσοι ακολουθούν την πρώτη μέθοδο μπορούν κάπως να εξιλεώσουν το Θεό και τους ανθρώπους και να κρατηθούν, όπως έγινε με τον Αγαθοκλή· οι άλλοι όμως είναι αδύνατο.

Πρόσεξε λοιπόν πως όποιος αρπάζει μιαν εξουσία, οφείλει να λογαριαστεί και να μεταχειριστεί όλες τις ωμότητες μια και καλή, για να μην αναγκάζεται να ξαναγυρίζει κάθε μέρα και για να μπορεί καταπατώντας τις ωμότητες, ν' ασφαλίσει τους ανθρώπους και να τους προσελκύσει μ' ευεργεσίες. Όποιος φέρνεται διαφορετικά, ή γιατί διστάζει ή από απερισκεψία, είναι υποχρεωμένος να κρατάει ακατάπαυστα το σπαθί στο χέρι και δεν μπορεί να μπιστευτεί στις υπηκόους του· γιατί αδύνατο και αυτοί, με τις συχνές κι ανανεωμένες αδικίες του, να του 'χουν εμπιστοσύνη. Οι αδικίες πρέπει να γίνονται όλες μαζί, κι έτσι, λιγότερο κρατώντας, λιγότερο ενοχλούν· οι ευεργεσίες πρέπει να γίνονται σιγά σιγά, για να τις γεύονται περισσότερο καιρό».

(Ν. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης, εκδόσεις Καζαντζάκης, 2006).

Κλέμενς φον Μέτερνιχ (ελαιογραφία του Τόμας Λόρενς). Καγκελάριος της Αυστριακής Αυτοκρατορίας. Ο Μέτερνιχ προσπάθησε να κρατήσει στην Ευρώπη τις αυτοκρατορίες και τις μοναρχίες που είχαν κλονιστεί από τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους του Ναπολέοντα. Συγκρότησε ένα αστυνομικό κράτος που παρακολουθούσε όλους τους υπηκόους του. Συλλάμβανε όσους ήταν ύποπτοι για επαναστατική δράση. Στο εξωτερικό προσπαθούσε να καταπνίξει κάθε εθνικό δημοκρατικό κίνημα.

Το έμβλημα της Φιλικής Εταιρείας, η οποία προετοίμασε την Επανάσταση του 1821.

Πίνακας άγνωστου ζωγράφου του 19ου αιώνα. Συλλογή Λ. Ευταξία. Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, κατά την οποία ο βασιλιάς Όθωνας παραχώρησε Σύνταγμα. Η ελληνική πολιτεία πέρασε έτσι από την **απόλυτη μοναρχία** στη **συνταγματική μοναρχία**.

χούν στην Ευρώπη. Η επιρροή που άσκησε το κίνημα του Διαφωτισμού, (1688-1789), ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας των Η.Π.Α (1775-1783) και η Γαλλική Επανάσταση (1789) τάραξαν την ευρωπαϊκή ήπειρο και έφεραν στο προσκήνιο κινήματα των λαών που διεκδικούσαν:

α) Συνταγματικά Δικαιώματα. Αποτελούν αντικείμενο διεκδίκησης λαών που ζουν σε απολυταρχικά καθεστώτα (Ρωσία).

β) Εθνική ενότητα. Η ιδέα της εθνικής ενότητας κινητοποιεί λαούς που ζουν διασπασμένοι σε κρατίδια (Ιταλοί, Ισπανοί).

γ) Εθνική απελευθέρωση. Λαοί που ξεσηκώνονται ζητώντας να αποτινάξουν τους κυριάρχους τους και να ιδρύσουν δικό τους εθνικό κράτος (Ελληνική Επανάσταση του 1821).

Οι ανερχόμενες δυνάμεις που κινήθηκαν κατά της μοναρχίας πρότασαν το μοντέλο διακυβέρνησης διά των αντιπροσώπων του λαού. Οι αντιπρόσωποι του λαού προέρχονταν από τα πολιτικά κόμματα. **Πολιτικό κόμμα** είναι μια οργανωμένη ομάδα ατόμων, με κοινές ιδεολογικές αρχές και πολιτικές θέσεις, που στόχο έχει την κατάληψη της εξουσίας. Αρχικά, την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας, τα κόμματα εμφανίστηκαν ως «κόμματα στελεχών». Επρόκειτο για ολιγάριθμες οργανώσεις κοινωνικά επιφανών ατόμων που προσπαθούσαν να πείσουν τον λαό για την ορθότητα των θέσεών τους. Τον 20ό αιώνα, με τη σταδιακή επέκταση του δικαιώματος της ψήφου, τα πολιτικά κόμματα μετατράπηκαν σε «μαζικά κόμματα», οργανώσεις με χιλιάδες μέλη, καταστατικό, διαδικασίες εκλογής των οργάνων τους (πρόεδρος, γραμματέας, πολιτικό γραφείο ή γραμματεία, κεντρική επιτροπή κτλ.). Τα πολιτικά κόμματα είναι οι φορείς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μέσω των οποίων ο λαός εκφράζει ιδέες, οράματα, επιδιώξεις, σχέδια.

Τα πολιτικά κόμματα, όποια κριτική και αν δέχονται σήμερα για τον τρόπο λειτουργίας τους, αποτελούν μορφή πολιτικής οργάνωσης που δεν έχει ξεπεραστεί. Ουσιαστικά, δεν έχει εμφανιστεί άλλη μορφή οργάνωσης των πολιτών που να τα αντικαταστήσει. Κατά συνέπεια, η ισοπεδωτική κριτική κατά των κομμάτων γενικά αποτελεί άρνηση της ίδιας της δημοκρατίας.

Η άμεση δημοκρατία ως μορφή διακυβέρνησης εγκαταλείφθηκε ως επιλογή στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού. Οι πιέσεις για συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων στη διακυβέρνηση της χώρας οδήγησαν σταδιακά στο μοντέλο πολιτειακής οργάνωσης που σήμερα όλοι γνωρίζουμε στον δυτικό κόσμο ως **φιλελεύθερη αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία**.

Στο σύγχρονο έθνος-κράτος επικρατεί το Σύνταγμα, η διάκριση των εξουσιών, τα πολιτικά κόμματα, η καθολική ψηφοφορία για την ανάδειξη των αντιπροσώπων του λαού (βουλευτές).

4.5 Η παγκόσμια κοινότητα – Ο ρόλος των διεθνών οργανισμών

Στις μέρες μας, ο πλανήτης Γη αποτελεί ένα «οικουμενικό χωριό». Τα σύγχρονα μέσα συγκοινωνίας και επικοινωνίας έχουν «μειώσει» τις αποστάσεις. Ταυτόχρονα, η πολιτική και η οικονομική δραστηριότητα δεν περιορίζονται στο πλαίσιο των εθνικών κρατών. Οτιδήποτε συμβαίνει σε μια χώρα επηρεάζει πλέον την οικονομία και την πολιτική των άλλων χωρών. Υπάρχουν προβλήματα και ζητήματα που είναι διεθνή και η αντιμετώπισή τους πρέπει να γίνει σε διεθνές επίπεδο.

Διακόσια περίπου ανεξάρτητα κράτη και πολλοί διεθνείς οργανισμοί συγκροτούν τη **διεθνή κοινότητα**, στο πλαίσιο της οποίας πρέπει να αντιμετωπιστούν μεγάλα προβλήματα όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος, η φτώχεια και η πείνα, οι αρρώστιες και οι εμφύλιοι πόλεμοι, οι κοινωνικές ανισότητες κτλ.

Ο όρος διεθνής κοινότητα δεν σημαίνει, σε καμία περίπτωση, ότι έπαψαν να υφίστανται διαφορές ανάμεσα στα κράτη. Η υφήλιος σήμερα, όπως και στο παρελθόν άλλωστε, **δεν είναι ενιαία και ομοιογενής**. Στο εσωτερικό των χωρών υπάρχουν σοβαρές αντιθέσεις και αντιφάσεις οι οποίες, πολλές φορές, αντανακλώνται και στις μεταξύ των χωρών σχέσεις. Αλλά και ανάμεσα στα κράτη υπάρχουν διαφορετικά συμφέροντα και σημεία τριβής (εκμετάλλευση ενεργειακών πόρων, έλεγχος εμπορικών οδών κτλ.) που επιφέρουν συγκρούσεις, ακόμη και απειλές για την ειρήνη. Μέσα σε αυτή την **εθνική πολυμορφία και διαφοροποίηση**, οι σχέσεις των χωρών επηρεάζονται, με αποτέλεσμα το αίτημα **για σταθερότητα, ισορροπία, ασφάλεια και παγκόσμια ειρήνη** να αποτελεί διαρκές διακύβευμα.

Οι **διεθνείς οργανισμοί** είναι υπερεθνικές οργανώσεις που ιδρύθηκαν με σκοπό την αντιμετώπιση διεθνών προβλημάτων και ζητημάτων, τα οποία δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το κάθε έθνος κράτος μόνο του.

Οι κυριότεροι διεθνείς οργανισμοί είναι:

- **Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ)**. Ιδρύθηκε το 1945 από τις χώρες που νίκησαν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σκοπός του είναι η διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και η ειρηνική επίλυση των διαφορών ανάμεσα στα κράτη. Κύρια όργανά του αποτελούν η Γενική Συνέλευση, το Συμβούλιο Ασφαλείας, το Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο, το Διεθνές Δικαστήριο.
- **Ευρωπαϊκή Ένωση**. Ιδρύθηκε το 1957 ως Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) που στόχευε στην προώθηση της οικονομικής συνεργασίας ανάμεσα σε έξι χώρες: το Βέλγιο, τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, το Λουξεμβούργο και την Ολλανδία με σκοπό τις εμπορικές και οικονομικές συναλλαγές και την αποφυγή συγκρούσεων. Το 1992 μετεξελίχθηκε από ΕΟΚ σε Ευρωπαϊκή Ένωση (Συνθήκη του Μάαστριχτ), με αποτέλεσμα

Οι **διεθνείς σχέσεις** αποτελούν τη μεγάλη πρόκληση της εποχής, αφού τα κράτη μεταξύ τους οφείλουν να συνεργάζονται και να προωθούν από κοινού την επίλυση των διεθνών προβλημάτων. Οι διεθνείς σχέσεις πρέπει να χαρακτηρίζονται από **συνεργασία, ισοτιμία, αμοιβαία εμπιστοσύνη και αλληλεγγύη** ανάμεσα στα κράτη. Αυτές οι αξίες είναι αναγκαίες στη διεθνή πολιτική προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα τεράστια διεθνή προβλήματα που απασχολούν την ανθρωπότητα. Το οικολογικό πρόβλημα, που απειλεί πλέον ακόμη και την ύπαρξη του ίδιου του πλανήτη, η φτώχεια, οι ανισότητες είναι προβλήματα με διεθνή χαρακτηριστήρα. Δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν από μία μόνο χώρα.

Στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων, τα κράτη, προκειμένου να ρυθμίζουν τις μεταξύ τους επαφές, συναλλαγές, ή ακόμη και διαφορές, έχουν συνάψει **διεθνείς κανόνες** μεταξύ τους που μέσα από την υπογραφή **διεθνών συμβάσεων** οφείλουν να σέβονται και να τηρούν. Οι κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στα κράτη συγκροτούν το **διεθνές δίκαιο**.

Οι αρχές στις οποίες στηρίζεται το διεθνές δίκαιο προέκυψαν μέσα από αιματηρές ιστορικές εμπειρίες των λαών, πολέμους, αντιπαραθέσεις, επαναστάσεις, εξεγέρσεις. Η τήρηση των αρχών αυτών αποτελεί εγγύηση ότι η ανθρωπότητα θα προσπαθεί να επιλύει τα προβλήματα της ειρηνικά, αποφεύγοντας τον πόλεμο. Δυστυχώς, οι αρχές αυτές δεν διαπνέουν πάντα τις διεθνείς σχέσεις. Οι **αρχές του διεθνούς δικαίου** είναι:

α) Η αρχή της αμοιβαιότητας.

Τα κράτη αναγνωρίζουν αμοιβαία μεταξύ τους δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η αρχή της αμοιβαιότητας δεν ισχύει αρνητικά. Αν δηλαδή ένα κράτος παραβιάζει τα δικαιώματα των πολιτών άλλου κράτους, τότε και το άλλο κράτος μπορεί να καταπατήσει τα δικαιώματα πολιτών του πρώτου.

β) Η αρχή της μη επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις ενός κράτους. Κανένα κράτος δεν δικαιούται να παρεμβαίνει στα εσωτερικά άλλων κρατών και με κανένα τρόπο.

γ) Η αρχή της αυτοδιάθεσης. Το κάθε κράτος επιλύει τα εσωτερικά του προβλήματα και διαμορφώνει την οικονομική, κοινωνική και πολιτική του ζωή χωρίς παρεμβάσεις άλλων κρατών.

δ) Η αρχή της συνεργασίας και αλληλεγγύης. Τα κράτη δεσμεύονται να συνεργάζονται προς την κατεύθυνση της ειρήνης, της σταθερότητας, της οικονομικής ανάπτυξης, της αντιμετώπισης των προβλημάτων κτλ.

ε) Η αρχή της διευθέτησης των διαφορών μεταξύ των κρατών με ειρηνικά μέσα. Τα κράτη πρέπει να επιλύουν τις διαφορές τους ειρηνικά, χωρίς την προσφυγή στη βία και τα ένοπλα μέσα. Ο Κλαούζεβιτς όρισε τον πόλεμο ως «συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα». Ουσιαστικά, ο πόλεμος είναι η αποτυχία της πολιτικής, η αποτυχία της επίλυσης των διαφορών σε ειρηνικό πλαίσιο. Ιδιαίτερα σήμερα τα όπλα μαζικής καταστροφής μπορεί να φέρουν τεράστιες και ανυπολόγιστες καταστροφές σε περίπτωση εκτεταμένης πολεμικής σύρραξης.

στ) Η αρχή της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα κράτη οφείλουν να προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και να μην τα παραβιάζουν.

σήμερα να αποτελεί ένα διευρυμένο και ισχυρό σχηματισμό οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας ανάμεσα σε 28 ευρωπαϊκές χώρες με στόχο την κινητικότητα, τη σταθερότητα, την ανάπτυξη, το ενιαίο νόμισμα.

- **Εκπαιδευτικός Επιστημονικός και Πολιτιστικός Οργανισμός (UNESCO).** Διεθνής οργανισμός που ιδρύθηκε το 1945. Ασχολείται με εκπαιδευτικά, επιστημονικά και πολιτιστικά θέματα για λογαριασμό του Ο.Η.Ε. Στόχος του είναι η εδραίωση της ειρήνης στον κόσμο μέσα από τη διεθνή επικοινωνία και τη συνεργασία, τη διατήρηση και καλλιέργεια της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, τον σεβασμό στην ιστορία του κάθε λαού.
- **Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ).** Διεθνής οργανισμός που ιδρύθηκε το 1948 αρχικά ως *Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας* από τις αναπτυγμένες χώρες που υποστηρίζουν τις αρχές της αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και την οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Το 1960 μετεξελίχθηκε σε Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, περιλαμβάνοντας στον σχηματισμό και χώρες εκτός της Ευρώπης, με σκοπό την ανταλλαγή πληροφοριών και τη διενέργεια προτάσεων πολιτικής με σκοπό την προώθηση μεταρρυθμίσεων σε θέματα οικονομίας, φορολογίας, ανάπτυξης, εμπορίου, εκπαίδευσης, διαφθοράς, κοινωνικού διαλόγου και συλλογικών συμφερόντων.
- **Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ).** Ιδρύθηκε το 1995 και αριθμεί 155 κράτη-μέλη. Σκοπός του είναι οι κανόνες που διέπουν το διεθνές εμπόριο και την κίνηση των εμπορευμάτων (εισαγωγές-εξαγωγές) μέσα από τη διενέργεια διαπραγματεύσεων και τη σύναψη συμφωνιών μεταξύ των κρατών-μελών.
- **Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου (NATO).** Είναι γνωστός και ως Ατλαντική Συμμαχία. Ιδρύθηκε το 1949 με σκοπό τη δημιουργία μιας στρατιωτικής αμυντικής συμμαχίας των χωρών της Δύσης, με σκοπό την ανάπτυξη συνεργασίας σε πολιτικά, στρατιωτικά, οικονομικά και γεωπολιτικά συμφέροντα και την αποτροπή επίθεσης από εξωτερικούς εχθρούς σε κάποια χώρα-μέλος. Την ίδια περίοδο, τη λεγόμενη περίοδο του «Ψυχρού Πολέμου» μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης υπογράφηκε το «Σύμφωνο της Βαρσοβίας» ως απάντηση των τότε «χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού» στην «ιμπεριαλιστική Δύση». Το Σύμφωνο της Βαρσοβίας σήμερα δεν υφίσταται.

4.6 Η σχέση πολιτικής και οικονομίας

Οικονομία και πολιτική βρίσκονται σε σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Η κατάσταση και οργάνωση της οικονομίας διαμορφώνει, σε μεγάλο βαθμό, το πολίτευμα και την ποιότητα της πολιτικής ζωής (κόμματα, συνδικάτα, ρόλος άλλων θεσμών στην πολιτική, όπως ο στρατός, η εκκλησία κτλ.). Όμως, από την άλλη πλευρά, η οργάνωση και ο βαθμός ωριμότητας της πολιτικής μπορεί να δράσει καθοριστικά στην πορεία της οικονομίας.

Το κράτος, τα πολιτικά κόμματα, τα συνδικάτα είναι πολιτικοί θεσμοί. Παρεμβαίνουν, όμως, ρυθμιστικά στον χώρο της οικονομίας. Το κράτος καθορίζει το πλαίσιο εντός του οποίου ασκείται η οικονομική δραστηριότητα. Οι νόμοι για την προστασία του περιβάλλοντος, η εργατική νομοθεσία κτλ. είναι πλευρές παρέμβασης του κράτους στην οικονομία. Τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων στηρίζονται στην οικονομική πολιτική που προτείνουν. Η οικονομική πολιτική καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, την πολιτική σε όλους τους άλλους τομείς. Το ύψος της χρηματοδότησης της υγείας, της παιδείας κτλ. είναι αυτό που προσδιορίζει το τι είναι εφικτό να γίνει.

Το κράτος έχει οριστεί:

- Ως πολιτικός θεσμός που συντονίζει τους υπόλοιπους θεσμούς προκειμένου να διατηρηθεί η κοινωνική συνοχή (Σχολή του Λειτουργισμού).
- Ως πολιτικός θεσμός που εκφράζει τα συμφέροντα της οικονομικά κυρίαρχης τάξης και διατηρεί την κυριαρχία της έναντι των υποτελών τάξεων (Σχολή των Συγκρούσεων).

Και στους δύο ορισμούς η επίδραση του κράτους στην οικονομία είναι καθοριστική. Οι επιχειρήσεις έχουν ως σκοπό τη μεγιστοποίηση των κερδών τους. Όμως, η πολιτική θέτει το πλαίσιο της δραστηριότητάς τους. Π.χ. η νομοθεσία για την προστασία του περιβάλλοντος, που προβλέπει, ανάμεσα στα άλλα, υποχρέωση τοποθέτησης φίλτρων στις βιομηχανίες, αναγκάζει τις επιχειρήσεις σε δαπάνες και περιορίζει τη δραστηριότητά τους. Αν δεν υπάρξει αυτή η παρέμβαση, το φυσικό περιβάλλον θα καταστραφεί.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία ήταν καθοριστική. Όπως αναλύθηκε και στο Κεφάλαιο 2, η πολιτική της κρατικής παρέμβασης (Κένυς) ακολουθήθηκε από τις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες την περίοδο της ανοικοδόμησής τους μετά τις καταστροφές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το κράτος ήταν ο μοναδικός θεσμός που μπορούσε να κάνει μεγάλες επενδύσεις (κατασκευή δρόμων, λιμανιών, γεφυρών, δημόσιων κτιρίων κτλ.) και αποτέλεσε τον μοχλό της οικονομικής ανασυγκρότησης και ανάπτυξης.

Μετά τη δεκαετία του 1970, η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία περιορίζεται. Η σχέση οικονομίας και πολιτικής, από

Νίκος Πουλαντζάς (1936-1979)

Έλληνας κοινωνιολόγος και πολιτικός επιστήμονας. Η σχέση οικονομίας και πολιτικής ήταν στο επίκεντρο του έργου του. Ο Πουλαντζάς ξεκινούσε από τη μαρξιστική θέση ότι το κράτος είναι θεσμός που εκφράζει τα συμφέροντα της οικονομικά κυρίαρχης τάξης. Η κυριαρχία, όμως, αυτή δεν μπορεί να στηριχτεί μόνο στη βία, δηλαδή στην αστυνομία, τον στρατό κτλ. που θα καταστείλουν τις όποιες εξεγέρσεις των υποτελών τάξεων. Η κυριαρχία είναι αποτελεσματική και μακροχρόνια όταν στηρίζεται στη συναίνεση των υποτελών τάξεων διασφαλίζεται μέσω της ιδεολογικής διαπαιδαγώγησής τους (μηνύματα που τους περνάει το σχολείο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κτλ.) αλλά και μέσω παρεμβάσεων του κράτους στην οικονομία προκειμένου να διασφαλιστούν συνολικά τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Τέτοια παρέμβαση είναι το κράτος πρόνοιας (δημόσια παιδεία, υγεία, κοινωνικά προγράμματα για τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα). Το κράτος μέσω όλων αυτών των ρυθμίσεων περιορίζει σημαντικά τη δράση των επιχειρηματιών, ώστε να διασφαλίσει την κυριαρχία τους ως σύνολο. Η κάθε επιχείρηση αποσκοπεί στη μεγιστοποίηση του κέρδους της. Αυτό μπορεί να γίνει εις βάρος του φυσικού περιβάλλοντος, των δικαιωμάτων των εργαζομένων κτλ. Όμως, αν το κράτος δεν περιορίσει τις επιχειρήσεις στα σημεία αυτά, τότε υπάρχει κίνδυνος να θιγούν καίρια τα συμφέ-

ροντα όλων των επιχειρήσεων. Π.χ. η μόλυνση της θάλασσας θίγει τα συμφέροντα των επιχειρηματιών του τουρισμού. Η διαρκής πτώση του επιπέδου ζωής των εργαζομένων μπορεί να προκαλέσει απεργίες και κοινωνικές εκρήξεις που να απειλήσουν συνολικά τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Το κράτος κάνει «τακτικούς» ελιγμούς παραχωρώντας ορισμένες από τις διεκδικήσεις των σωματείων και της αντιπολίτευσης στους εργαζόμενους προκειμένου να διασφαλίσει την ύπαρξη του συστήματος στο σύνολό του. Και έτσι εξηγείται, εν μέρει, και η σχετική αυτονομία της πολιτικής από την οικονομία.

Γζορτζ Γκρος, *Εκλειψη ηλίου*, 1926, Heckscher Museum of Art.

Ο πίνακας είναι αλληγορία για τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης στη Γερμανία. Η οικονομία επικρατεί απόλυτα την πολιτική. Επιχειρηματίες υπαγορεύουν στους ακέφαλους πολιτικούς τι να κάνουν. Ο γάιδαρος, που φοράει παρωπίδες, στην άκρη του τραπεζιού συμβολίζει τον λαό, ο οποίος τρώει ό,τι του βάζουν μπροστά του χωρίς να βλέπει.

Η οικονομική κρίση του 1929, σε συνδυασμό με τις ειδικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Γερμανία (ηττημένη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και αναγκασμένη να καταβάλει τεράστιες αποζημιώσεις στους νικητές) οδήγησαν στην άνοδο του Ναζιστικού Κόμματος στη Γερμανία και στην κήρυξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

την άποψη αυτή, αντιστρέφεται και η οικονομία αποκτά όλο και μεγαλύτερο έλεγχο της πολιτικής. Οι επιχειρήσεις, και όχι το κράτος, είναι πλέον ο καθοριστικός μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης. Ακόμη και τα δημόσια έργα, που παλαιότερα κατασκεύαζε αποκλειστικά σχεδόν το κράτος, κατασκευάζονται με συμπράξεις ιδιωτικού και δημόσιου τομέα.

Ο καθορισμός της πολιτικής από την οικονομία δεν αφορά μόνο το πεδίο της οικονομικής δραστηριότητας. Αφορά και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Τα τελευταία χρόνια, όλο και περισσότερο παρατηρείται το φαινόμενο η σκέψη και η τοποθέτηση στο κάθε ζήτημα να γίνεται με όρους οικονομίας και επιχείρησης. Θεσμοί που έχουν ως σκοπό την παροχή ζωτικών υπηρεσιών και αγαθών (σχολεία, νοσοκομεία κτλ.) αντιμετωπίζονται ως επιχειρήσεις με εισροές, εκροές και κέρδη ή ζημιές. Οι πολίτες παύουν να είναι συμμετοχοί και συνδημιουργοί της δημόσιας ζωής και ο ρόλος τους περιορίζεται σε αυτόν του εκλογέα. Κάθε τέσσερα ή πέντε χρόνια, ανάλογα με το τι ορίζουν οι νόμοι, οι πολίτες εκλέγουν κυβέρνηση και εκεί σταματά η πολιτική τους συμμετοχή. Μετατρέπονται, έτσι, σε «καταναλωτές» πολιτικών τις οποίες επιλέγουν όπως επιλέγει ο καταναλωτής τα προϊόντα στα ράφια των πολυκαταστημάτων. Διότι δεν αρκεί κάποιος να ψηφίσει ή να μην ψηφίσει κάποιον ή κάτι. Χρειάζεται να είναι συμμετοχός στους πολιτικούς θεσμούς. Δημοκρατία σημαίνει ελευθερία, συμμετοχή και ευθύνη. Κοινή βάση αυτών των φαινομένων είναι η «**αποικιοποίηση**» (Γ. Χάμπερμας) της πολιτικής και γενικότερα της ζωής από τη λογική της οικονομίας. Η οικονομία επεκτείνεται σε όλους τους τομείς της ζωής, όπως οι αναπτυγμένες χώρες επεκτείνονταν και κατακτούσαν παλιότερα τις αποικίες τους.

Οι αιτίες για την επιβολή της οικονομίας στην πολιτική είναι πολλές. Ανάμεσα στους λόγους που προκαλούν το φαινόμενο αυτό είναι:

α) Η οικονομία εξελίσσεται με γοργούς ρυθμούς. Αντίθετα, η πολιτική κινείται με πιο αργούς. Αντί να είναι η πολιτική ρυθμιστής της οικονομίας, συμβαίνει το αντίστροφο. Το φαινόμενο αυτό έχει ενταθεί, τα τελευταία χρόνια, σε διεθνές επίπεδο καθώς τα κράτη παρακολουθούν τις εξελίξεις που προκαλούν στην οικονομία οι τράπεζες και οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις.

β) Το οικονομικό σύστημα (καπιταλισμός) προτάσσει το κέρδος και την ιδιωτική πρωτοβουλία. Η πολιτική ως λογική, συμμετοχή και δράση με σκοπό το δημόσιο συμφέρον υποχωρεί έναντι της οικονομίας η οποία αποβλέπει στη μεγιστοποίηση του κέρδους.

4.7 Πολιτική ανάπτυξη και υπανάπτυξη

Ο όρος «**ανάπτυξη**» δηλώνει την ανάγκη της προόδου, της ευημερίας, της ευμάρειας και της κοινωνικής προκοπής. Ταυτόχρονα, η χρήση του όρου συνδυάζεται με πλευρές που άπτονται της οικονομίας, της παραγωγικής δραστηριότητας και του εμπορίου, της κίνησης των κεφαλαίων και των προσώπων μέσα σε ένα περιβάλλον το οποίο ευνοεί την κινητικότητα και την αύξηση του παραγόμενου πλούτου.

Στην **πολιτική**, ο όρος ανάπτυξη (πολιτική ανάπτυξη) έχει παραπλήσιο περιεχόμενο. Αναφέρεται στους πολιτικούς θεσμούς και σε ποιο βαθμό αυτοί διασφαλίζουν την ισότητα, τη συμμετοχή, τη διαφάνεια, την αξιοκρατία.

Πολιτικά αναπτυγμένες κοινωνίες είναι εκείνες όπου:

- ο λαός συμμετέχει καθολικά στην ανάδειξη των αντιπροσώπων του.
- οι πολιτικοί εκπρόσωποι του λαού σέβονται το Σύνταγμα και τους νόμους.
- οι διαδικασίες διακυβέρνησης της χώρας και στελέχωσης της δημόσιας διοίκησης διέπονται από διαφάνεια και αξιοκρατία.
- οι πολίτες συμμετέχουν συνειδητά στα κοινά, ανεξάρτητα από τον βαθμό της συμμετοχής τους.

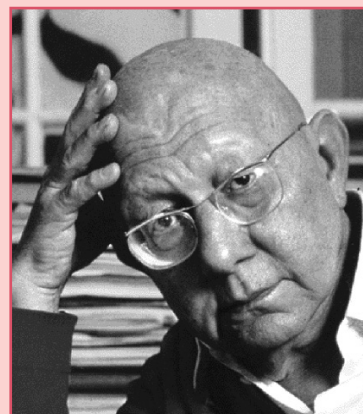
Πολιτικά μη αναπτυγμένες κοινωνίες είναι εκείνες στις οποίες:

- οι πολιτικοί θεσμοί δεν διασφαλίζουν την ισότιμη και καθολική συμμετοχή του λαού στη λήψη των αποφάσεων.
- το Σύνταγμα και οι νόμοι παραβιάζονται συχνά από τους πολιτικούς αντιπροσώπους του λαού.
- οι διαδικασίες διακυβέρνησης και στελέχωσης της δημόσιας διοίκησης είναι αδιαφανείς και αναξιοκρατικές.
- οι πολίτες δεν συμμετέχουν συνειδητά στα κοινά. Η πολιτική δεν είναι γι' αυτούς συλλογική δράση για δημόσια θέματα, αλλά ένταξη σε κάποιο κόμμα προκειμένου να προσποριστούν οφέλη για τους ίδιους και τις οικογένειάς τους. Αυτό είναι το περιεχόμενο του όρου **πελατειακές σχέσεις**.

Οι πελατειακές σχέσεις είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό των πολιτικά μη αναπτυγμένων κοινωνιών, διότι διαμορφώνει τη νοοτροπία πολλών πολιτών. Πελατειακές σχέσεις υπάρχουν όταν οι πολίτες αναπτύσσουν με τους πολιτικούς όρους «καταστήματος-πελάτη», όπου ο «πελάτης» προσφέρει ως αντίτιμο την ψήφο τη δική του και των μελών της οικογένειάς του και ο «καταστηματοάρχης» τού «πουλά» εξυπηρετήσεις στη δημόσια διοίκηση, διορισμούς στο δημόσιο κτλ. Από την άποψη αυτή, μπορεί στις μη αναπτυγμένες κοινωνίες να υπάρχει υψηλή συμμετοχή των πολιτών στις πολιτικές διαδικασίες και τα κόμματα, όμως αυτή η συμμετοχή δεν είναι «πολιτική» με την έννοια της δράσης για το δημόσιο όφελος. Είναι προσωπικές κινήσεις του πολίτη, προ-

«Μπορείτε να μου εξηγήσετε εσείς γιατί οι Έλληνες, που σκοτόνονταν εννέα χρόνια για να απελευθερωθούν από τους Τούρκους, θέλησαν αμέσως μετά έναν βασιλιά; Και γιατί, αφού έδωξαν τον Όθωνα, έφεραν τον Γεώργιο; Και γιατί μετά ζήτησαν 'ελιά, ελιά και Κώτσο βασιλιά'; Σύμφωνα με την παραδοσιακή 'αριστερή' άποψη, όλα αυτά τα επέβαλαν η δεξιά, οι κυρίαρχες τάξεις και η μαύρη αντίδραση. Μπορούμε όμως να πούμε ότι όλα αυτά τα επέβαλαν στον ελληνικό λαό ερήμην του ελληνικού λαού; Μπορούμε να πούμε ότι ο ελληνικός λαός δεν καταλάβαινε τι έκανε; Δεν ήξερε τι ήθελε, τι ψήφιζε, τι ανεχόταν; Σε μια τέτοια περίπτωση αυτός ο λαός θα ήταν ένα νήπιο... Αν όμως είναι νήπιο, τότε ας μη μιλάμε για Δημοκρατία. Αν ο ελληνικός λαός δεν είναι υπεύθυνος για την ιστορία του, τότε ας του ορίσουμε έναν κηδεμόνα... Εγώ λέω ότι ο ελληνικός λαός—όπως και κάθε λαός—είναι υπεύθυνος για την ιστορία του, συνεπώς είναι υπεύθυνος και για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα».

(Κορνήλιος Καστοριάδης, από-σπασμα από συνέντευξη, εφ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, αναδημοσίευση εφ. ΤΟ ΠΑΡΟΝ, 18.02.2012).

Κορνήλιος Καστοριάδης
(1922-1997)
Έλληνας φιλόσοφος

Στην πολιτική κοινωνία «οι κοινωνικές τάξεις παραχωρούν, εντέλει, τη θέση τους στις πολιτικές παρατάξεις. Ο πλήρης πολίτης είναι άρχων ή κυβερνών πολίτης». (Γεώργιος Δ. Κοντογιώργης, *Πολίτης και πόλις*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003).

Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936)

Στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αγωνίστηκε για τον οικονομικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Οραματίστηκε τον μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους σε ένα κράτος δυτικού τύπου. Ένα κράτος δικαίου όπου θα κυριαρχεί η διαφάνεια, η αξιοκρατία, η νομιμότητα κτλ.

Ο Βενιζέλος προσπάθησε να εξαλείψει τα φεουδαρχικά κατάλοιπα του παρελθόντος.

Σημαντικές μεταρρυθμίσεις που πέτυχε:

- αρχή της νομιμότητας
- προστασία των εργαζομένων
- μονιμότητα δημοσίων υπαλλήλων
- βελτίωση συνθηκών εργασίας στα εργοστάσια
- αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος
- αναμόρφωση του στρατού

κειμένου να προσποριστεί ατομικά οφέλη. Υπάρχουν μη αναπτυγμένες πολιτικά κοινωνίες, όπου η αναζήτηση εργασίας μέσω των γνωστών μηχανισμών της αγοράς (παρακολούθηση προσφοράς θέσεων εργασίας, υποβολή βιογραφικών σε οργανισμούς και εταιρείες κτλ.) έχει αντικατασταθεί από την εγγραφή του πολίτη σε κάποιο κόμμα εξουσίας μέσω του οποίου προσπαθεί να αποκατασταθεί επαγγελματικά.

Στις πολιτικά μη αναπτυγμένες κοινωνίες εμφανίζονται, συχνά, περιπτώσεις παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κρούσματα διαφθοράς, αυταρχισμού και ανελευθερίας. Οι πολιτικοί θεσμοί και η πολιτική ζωή πέφτουν σε ανυποληψία. Οι ίδιοι οι πολίτες που «βλοεύονται» και «εξυπηρετούνται» μέσω των πελατειακών σχέσεων είναι αυτοί που ταυτόχρονα εκδηλώνουν την απαξίωση της πολιτικής. Η διαφθορά που περνά και σε περιπτώσεις χρηματισμού πολιτικών προσώπων ή υπαλλήλων/στελεχών της δημόσιας διοίκησης από πολίτες είναι και αυτή σύμπτωμα της πολιτικής υπανάπτυξης.

Το πρόβλημα των πελατειακών σχέσεων υπάρχει έντονο και στην Ελλάδα. Για την ερμηνεία και την ανάλυση του φαινομένου των πελατειακών σχέσεων έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις και έχει αναπτυχθεί ευρύς επιστημονικός διάλογος. Πολλοί ιστορικοί και θεωρητικοί αποδίδουν την διαχρονική έκταση του φαινομένου των πελατειακών σχέσεων στη χώρα μας στις πρακτικές και τη νοοτροπία που ρίζωσαν στην ελληνική κοινωνία από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μια μορφή φεουδαρχίας, η οποία είχε διακριτά χαρακτηριστικά από τη φεουδαρχία της Δυτικής Ευρώπης. Το κράτος ήταν ιδιοκτήτης όλης της γης. Ο σουλτάνος έδινε μεγάλα τμήματα γης και ολόκληρες περιοχές (πόλεις, χωριά κτλ.) σε στρατιωτικούς αρχηγούς (πασάδες) προκειμένου να εισπράττουν τους φόρους από αυτά. Σε αντάλλαγμα, αυτοί παρείχαν στον σουλτάνο στρατιωτικές υπηρεσίες. Όμως, η **δοτή** εξουσία του πασά, σε συνδυασμό με την πρακτική που εμπεδώθηκε, όπου οι υπήκοοι του σουλτάνου έπρεπε να κάνουν κάποιο «δωράκι» στους ανώτερους αξιωματούχους για να πετύχουν κάτι, διαμόρφωσε ένα ολόκληρο σύστημα πρακτικών συναλλαγής και εξάρτησης. Η λέξη «ρουσφέτι» προέρχεται από την τουρκική rüşvet και σημαίνει «δωροδοκία».

Κατά άλλους θεωρητικούς, η ελληνική κοινωνία δεν γνώρισε μια αστική επανάσταση, όπως οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Μπορεί τα προοδευτικά στοιχεία (Φιλική Εταιρεία, διανοούμενοι, τμήματα των οπλαρχηγών, Καποδίστριας) να επιδίωκαν την συγκρότηση ενός κράτους δικαίου δυτικού τύπου (με Σύνταγμα, νόμους, αξιοκρατικές διαδικασίες στελέχωσης της διοίκησης), όμως τελικά επικράτησαν οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που έβλεπαν το νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος σαν «λάφυρο». Έτσι, μετά την Επανάσταση οι πολιτικές διαδικασίες κινούνταν σε προ-

σωπικό επίπεδο, κατά πόσο συμφέρουν ή δεν συμφέρουν τα άτομα ή τις ομάδες. Τα πρώτα κόμματα ονομάστηκαν «γαλλικό», «αγγλικό» και «ρωσικό» ανάλογα με το ποιος από τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής πρέσβευαν τα συμφέροντα. Ο Τύπος της εποχής χαρακτηριζόταν από την ίδια νοοτροπία και τις ίδιες πρακτικές. Εκδότες εφημερίδων, ολόκληρο τον 19ο αιώνα, εκβίαζαν τους πολιτικούς ζητώντας ανταλλάγματα για την υποστήριξή τους. Γι' αυτό και έμεινε στην ιστορία η φράση «ή υπούργημα μου δίνεις ή εφημερίδα βγάζω».

Όψεις και στοιχεία της πολιτικής υπανάπτυξης ήταν παρόντα στην ελληνική πολιτεία, σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, μέχρι και τις μέρες μας. Οι πελατειακές σχέσεις είναι στοιχείο που ακόμη η ελληνική πολιτεία και τα κόμματα δεν έχουν εξαλείψει. Οι πελατειακές σχέσεις, πέρα από τις ιστορικές συνθήκες που ενδέχεται να τις διαμόρφωσαν, οφείλονται και στην ανοχή των ίδιων των πολιτών. Οι πολίτες οφείλουν να ενεργοποιηθούν προς την κατεύθυνση της εξάλειψης των πελατειακών σχέσεων προκειμένου να διαμορφώσουν τους όρους συγκρότησης μιας δίκαιης και αξιοκρατικής πολιτείας.

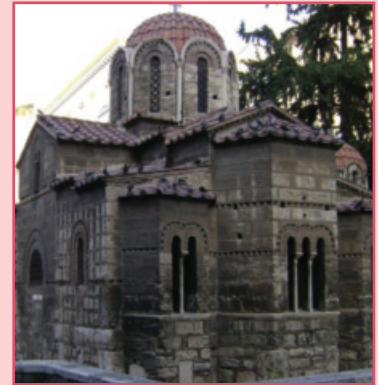

Κωνσταντίνος Παρθένης, *Ο Ηρακλής και οι Αμαζόνες*, π. 1922, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος προσπάθησε να εκσυγχρονίσει την Ελλάδα όχι μόνο οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά αλλά και καλλιτεχνικά. Η εκσυγχρονιζόμενη Ελλάδα έπρεπε καλλιτεχνικά να εκπροσωπείται από τη νεωτερική τέχνη, εκείνης της εποχής. Γι' αυτό διόρισε τον Κωνσταντίνο Παρθένη καθηγητή στη Σχολή Καλών Τεχνών (1929), ο οποίος ήταν φορέας του νέου πνεύματος.

Το βασικό κριτήριο για το εάν ένα πολιτικό σύστημα κινείται σε τροχιά ανάπτυξης ή όχι εξακολουθεί να παραμένει το κατά πόσο αυτό συμβάλλει:

- στον σεβασμό της ισότητας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.
- στη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης.
- στη σφυρηλάτηση της κοινωνικής συνοχής.
- στην ενίσχυση της αλληλεγγύης ανάμεσα στους ανθρώπους.
- στην αυτοπραγμάτωση των πολιτών.

Ο ναός της Καπνικαρέας, Αθήνα.

Σε πολλές περιπτώσεις, κτήρια και σημεία των πόλεων έχουν συνδυαστεί με συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, πολιτεύματα, κοινωνικά κινήματα και πολιτικά πρόσωπα. Για παράδειγμα, ο ναός της Καπνικαρέας συνδέθηκε με τη βασιλεία του Όθωνα. Αιτία αυτής της σύνδεσης ήταν η πρόταση του Γερμανού αρχιτέκτονα Λέο φον Κλεντσε να κατεδαφιστεί, διότι διέκοπτε την οδό Ερμού. Ο πατέρας του Όθωνα, βασιλιάς Λουδοβίκος της Βαυαρίας, ζήτησε να μην κατεδαφιστεί ο ναός. Το 1862, με την έξωση του Όθωνα, ο ναός κινδύνευσε για δεύτερη φορά να κατεδαφιστεί επειδή είχε ταυτιστεί με τη βασιλεία. Τελικά διασώθηκε.

«Η ιδεολογία είναι η πιο ασαφής έννοια όλων των κοινωνικών επιστημών».

(Ντέιβιντ Μακ Λέλαν, Άγγλος πολιτικός επιστήμονας, πανεπιστημιακός)

Αντόνιο Γκράμσι
(Antonio Gramsci, 1891-1937)

Ιταλός πολιτικός και θεωρητικός, ο οποίος φυλακίστηκε για την πολιτική του δράση από τον Μουσολίνι. Ίδρυτικό στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας. Στη φυλακή ο Γκράμσι παρήγαγε ένα σημαντικό έργο πολιτικής θεωρίας, το οποίο έχει εκδοθεί με τον τίτλο *Τετράδια της Φυλακής*. Τον Γκράμσι, ανάμεσα σε άλλα ζητήματα, τον απασχόλησε το ζήτημα της διαμόρφωσης της ιδεολογίας και το πώς μια ιδεολογία υπερισχύει έναντι των άλλων.

Το καπιταλιστικό σύστημα, σύμφωνα με τον Γκράμσι, είναι η κυριαρχία της αστικής τάξης πάνω στις υπόλοιπες, υποτελείς τάξεις. Η κυριαρχία της αστικής τάξης δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τη βία. Η ιδεολογία, η οποία εισχωρεί σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής και σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα είναι η λέξη-κλειδί που ερμηνεύει την κυριαρχία των ανώτερων τάξεων επί των υποτελών. Οι υποτελείς πείθονται, μέσω της ιδεολογίας, και κατά κάποιο τρόπο συναινούν στη διατήρηση της συγκεκριμένης κοινωνικής ιεραρχίας. Η ιδεολογία της κυριαρχίας τάξης είναι ηγεμονική. Έχει κυριαρχήσει επί των ιδεολογιών των άλλων τάξεων και έχει πείσει τους ανθρώπους ότι ο κόσμος που ζουν είναι ο καλύτερος δυνατός. Ο Γκράμσι ξε-

B ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ

4.1 Γενικά περί πολιτικής θεωρίας και ιδεολογίας

Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα Α.4.1, η **πολιτική** αποτελεί μορφή **συνειδητής δημόσιας δράσης** ατόμων ή ομάδων, με σκοπό την **επίλυση σημαντικών συλλογικών προβλημάτων**, την προσπάθεια επίτευξης του **κοινού καλού** και την προάσπιση του **γενικού συμφέροντος**. Στην προσπάθειά τους οι άνθρωποι να περιγράψουν τον στόχο στον οποίο θέλουν να οδηγήσει η δράση τους διαμορφώνουν μια **συστηματική πολιτική θεωρία**. Η πολιτική θεωρία είναι θεωρία της πολιτικής, η οποία επιχειρεί:

- να αναλύσει το **όραμα** το οποίο έχουν στο μυαλό τους οι άνθρωποι που δρουν πολιτικά και **να το καταστήσει κατανοητό** στους άλλους.
- να εκθέσει επιχειρήματα υπέρ αυτού του οράματος.
- να περιγράψει με σαφήνεια τα **μέσα** και τις **πρακτικές** που απαιτούνται για την επίτευξη του στόχου.
- να παρουσιάσει τα **βήματα** για την επίτευξη του στόχου.
- να επιχειρηματολογήσει έναντι **των άλλων πολιτικών θεωριών** που διατείνονται ότι το δικό τους όραμα και σχέδιο οργάνωσης της πολιτείας μπορεί να δώσει απάντηση στο θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα.

Η κάθε πολιτική θεωρία στηρίζεται σε μια **ιδεολογία**, σε έναν **τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν και αναλύουν τα πράγματα**. Για την ιδεολογία έχουν δοθεί πολλοί ορισμοί. Μεταξύ των άλλων, η ιδεολογία έχει οριστεί ως:

- σύστημα πολιτικών πεποιθήσεων.
- σύνολο πολιτικών ιδεών που οδηγεί σε πολιτική δράση.
- σύνολο ιδεών που εντάσσουν το άτομο σε κάποια πολιτική παράταξη ή κόμμα.
- δόγμα που καλύπτει όλες τις πλευρές της ζωής και διεκδικεί το μονοπώλιο της αλήθειας.
- άποψη για τον κόσμο (κοσμοθεωρία).
- αφηρημένο και συστηματοποιημένο σύνολο πολιτικών ιδεών.

Η ιδεολογία περιλαμβάνει στάσεις, αξίες, πρότυπα συμπεριφοράς.

Το πώς διαμορφώνεται μια ιδεολογία δεν είναι ξεκάθαρο. Στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης –εν προκειμένω της πολιτικής κοινωνικοποίησης– παράγοντες που παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογίας ενός ανθρώπου είναι η οικογένειά του, το σχολείο, οι παρέες, τα μηνύματα που δέχεται από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, η εκκλησία, ο στρατός κτλ. Οι άνθρωποι στη διάρκεια της ζωής τους αλλάζουν ιδεολογία, αλλάζουν δηλαδή τον τρόπο που βλέπουν και αντιλαμβάνονται τον κόσμο. Οι εμπειρίες τους, η μόρφωσή τους αλλά και οι συνθήκες στις οποίες ζουν αλλάζουν.

Ανάλογα αλλάζουν και τα πολιτικά κόμματα και τα κοινωνικά κινήματα που βασίζονται σε κάποια ιδεολογία. Υπάρχουν, επίσης, καθοριστικά ιστορικά γεγονότα που αλλάζουν την ιδεολογία πολλών ανθρώπων. Τέτοια γεγονότα είναι, για παράδειγμα, η Γαλλική Επανάσταση, η Ρωσική Επανάσταση, η κατάρρευση των χωρών των υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989. Η Γαλλική Επανάσταση «και ο Ναπολέοντας έκαμε, κατά την γνώμη μου, ν' ανοίξουν τα μάτια του κόσμου» έλεγε χαρακτηριστικά ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Ανοίξαν τον δρόμο για να αμφισβητήσουν οι λαοί της Ευρώπης τους ελέω Θεού μονάρχες και να διεκδικήσουν δικαιώματα, Σύνταγμα κτλ. Η Ρωσική Επανάσταση γέμισε με ελπίδες τους εργαζόμενους όλου του κόσμου, ότι ένας κόσμος χωρίς καταπίεση, εκμετάλλευση, φτώχεια και ανισότητες είναι εφικτός. Στη βάση αυτής της πεποίθησης, σε όλο τον κόσμο αναπτύχθηκαν σοσιαλιστικά κόμματα και κινήματα. Η κατάρρευση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, το 1989, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή του χάρτη των ιδεών σε όλο τον κόσμο. Οι σοσιαλιστικές ιδέες έχασαν σημαντικό έδαφος, αμφισβητήθηκε έντονα κατά πόσο μπορούν τελικά να δώσουν απάντηση στο θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα.

Σε κάθε κοινωνία και σε κάθε ιστορική περίοδο κάποια ιδεολογία «ηγεμονεύει» έναντι των άλλων. Αυτό σημαίνει ότι η ιδεολογία αυτή «κυριαρχεί» στα μυαλά και τις ψυχές της πλειονότητας των μελών αυτής της κοινωνίας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Έχει πείσει ότι αυτή μπορεί να εκφράσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα συμφέροντα ολόκληρης της κοινωνίας. Από την άποψη αυτή, η ιδεολογία παίζει τον ρόλο μιας «ψευδούς συνείδησης», καθώς διεκδικεί για τον εαυτό της τον ρόλο της απόλυτης αλήθειας. Ταυτόχρονα είναι «ψευδής συνείδηση», διότι οι άνθρωποι αναλύουν τον κόσμο μέσα από το πρίσμα αυτής της ιδεολογίας, παραβλέποντας ότι υπάρχουν προβλήματα που ή δεν απαντά η ηγεμονική ιδεολογία ή τα υποβαθμίζει. Για παράδειγμα, μπορεί μια ιδεολογία να προτάσσει τον ρόλο των επιχειρήσεων στην οικονομική ανάπτυξη παραβλέποντας το ρόλο της ατομικής πρωτοβουλίας ή δικαιολογώντας το έλλειμμα δημοκρατίας. Ή να προτάσσει την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία παραβλέποντας ή δικαιολογώντας το έλλειμμα δημοκρατίας ή του ρόλου της ατομικής πρωτοβουλίας.

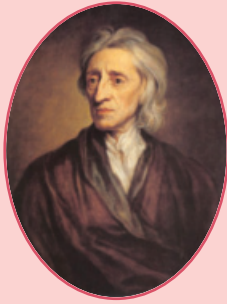
Σε έναν κόσμο έντονα διαφοροποιημένο (φτωχές και πλούσιες χώρες, επιχειρηματίες και εργαζόμενοι κτλ.) πρέπει να αντιμετωπίζεται κριτικά ο ισχυρισμός της κάθε ιδεολογίας ότι μόνο αυτή έχει τη λύση στο θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα.

κίνησε από τον *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι και με εργαλείο την έννοια της ηγεμονίας προσπάθησε να αναλύσει τις αιτίες του γιατί οι υποτελείς τάξεις αποδέχονται την υποτελεία τους, επί μακρό χρονικό διάστημα, χωρίς να αντιδρούν ουσιαστικά.

Οι Μαρξ και Ένγκελς, στο βιβλίο τους *Η γερμανική ιδεολογία*, δίνουν ευσύννοπα την άποψή τους για το τι είναι ιδεολογία και πώς διαμορφώνεται: «Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη. Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε, μιλώντας γενικά, οι ιδέες αυτών που δεν έχουν τα μέσα της πνευματικής παραγωγής υποτάσσονται σε αυτά. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της». (Κ. Μαρξ – Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, μτφρ. Γιάννης Κρητικός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2003).

«...Ο Μαρξ ήξερε ότι “ο Απόλλων των Δελφών ήταν, στη ζωή των Ελλήνων, μια δύναμη εξίσου πραγματική όσο και οποιαδήποτε άλλη”... Όταν υπογράμμιζε το γεγονός ότι η μνήμη των περασμένων γενεών βαραίνει εξαιρετικά στη συνείδηση των ζώντων, έδειχνε αυτόν τον ιδιαίτερο τρόπο του φαντασιακού, το παρελθόν το βιωμένο ως παρόν, τα φαντάσματα που είναι πιο ισχυρά από τους ανθρώπους με σάρκα και οστά, τον πεθαμένο που αρπάζει τον ζωντανό...»

Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2010.

Τζον Λοκ
(John Locke, 1632-1704)

Ιστορικοί σταθμοί για τη διαμόρφωση του πολιτικού φιλελευθερισμού αποτέλεσαν η **Ένδοξη Επανάσταση** (1688) στην Αγγλία, η **Γαλλική Επανάσταση** (1789), οι αγώνες για την **Αμερικανική Ανεξαρτησία** από τη βρετανική αποικιοκρατία, με αποτέλεσμα να καταρτιστούν πολιτικά και συνταγματικά κείμενα τα οποία διαπνέονταν από τις αρχές, τη φιλοσοφία και την ιδεολογία του φιλελευθερισμού.

«Οι φιλελεύθεροι έχουν εκφράσει ιδιαίτερες επιφυλάξεις σχετικά με τη δημοκρατία, όχι μόνο λόγω του κινδύνου της διακυβέρνησης από την πλειοψηφία αλλά και λόγω της σύνθεσης της πλειοψηφίας των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών. Σύμφωνα με την άποψη του J.S. Mill, για παράδειγμα, η πολιτική σοφία δεν είναι κατανεμημένη εξίσου και συνδέεται στενά με την εκπαίδευση. Οι ανεκπαίδευτοι είναι περισσότερο επιρρεπείς στο να λειτουργήσουν με βάση τα στενά ταξικά τους συμφέροντα, ενώ οι μορφωμένοι μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη σοφία και την εμπειρία τους προς όφελος των υπολοίπων. Γι' αυτόν τον λόγο και επέμεινε πως οι εκλεγμένοι πολιτικοί οφείλουν να εκπροσωπούν τους εαυτούς τους και όχι να αντανακλούν τις απόψεις εκείνων που τους εξέλεξαν. Έτσι, λοιπόν, πρότεινε ένα σύστημα πολλαπλής ψήφου που θα αφαιρούσε το δικαίωμα ψήφου από τους αμόρφωτους και παρείχε μία, δύο, τρεις ή τέσσερις ψήφους στους μορφωμένους, ανάλογα βέβαια με το επίπεδο της μόρφωσής τους ή την κοινωνική τους θέση. Ο Ισπανός κοινωνι-

4.2 Φιλελευθερισμός

Ο φιλελευθερισμός αναπτύχθηκε ως πολιτική αντίδραση της ανερχόμενης αστικής τάξης στα προνόμια και τους περιορισμούς που έθεταν οι φεουδάρχες. Ο φιλελευθερισμός υποστηρίζει:

- την **ελεύθερη κίνηση** των ιδεών, των ανθρώπων, των κεφαλαίων και των εμπορευμάτων
- την παροχή **δικαιωμάτων** όπως: το δικαίωμα του «εκλέγειν και εκλέγεσθαι», τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών (έμμεση αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία), την ελευθερία του Τύπου, το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία, την ανεξίτηρησκία. Η **συνταγματική διακυβέρνηση** είναι χαρακτηριστικό της πολιτικής πρότασης του φιλελευθερισμού, καθώς το Σύνταγμα αποτελεί τον καταστατικό χάρτη της πολιτείας, που καταγράφει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών.
- τη **διάκριση των εξουσιών** (νομοθετική-δικαστική-εκτελεστική).

Ο φιλελευθερισμός, ως πολιτικό κίνημα, άρχισε να διαμορφώνεται στο πλαίσιο του Διαφωτισμού (1688-1789) μεταξύ των διανοουμένων της εποχής (φιλοσόφων-οικονομολόγων), οι οποίοι επιχειρήσαν να εναντιωθούν στο παλαιό καθεστώς, που βασιζόταν στα κληρονομικά προνόμια, την οικογενειοκρατία και τα προνόμια λόγω καταγωγής, τους τίτλους ευγενείας, την ελέω Θεού εξουσία, την απόλυτη και κληρονομική μοναρχία.

Ξεχωριστή φυσιογνωμία της φιλελεύθερης σκέψης υπήρξε ο **Τζον Λοκ** (1632-1704) ο οποίος θεμελίωσε αυτό που σήμερα αποκαλούμε **«πολιτικό φιλελευθερισμό»**. Υποστήριξε με σθένος τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου όπως η ζωή, η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η αξιοπρέπεια. Ο Λοκ μίλησε για την ανάγκη σύναψης ενός **κοινωνικού συμβολαίου** μεταξύ «κυβερνώντων και κυβερνωμένων» προκειμένου να θεμελιωθεί μια κοινωνική συμφωνία-δέσμευση για την προστασία των δικαιωμάτων, την τήρηση της κοινωνικής ισορροπίας, τη δόμηση μιας κοινωνίας όπου οι άνθρωποι θα δραστηριοποιούνται ελεύθερα εντός του πλαισίου κάποιων βασικών κανόνων.

Οι **εκλογές**, τόσο στη σκέψη του Λοκ όσο και γενικότερα στη συλλογιστική του πολιτικού φιλελευθερισμού, αποτελούσαν το μέσο για τη δημοκρατική σύναψη αυτού του συμβολαίου, καθώς και ο τρόπος να αλλάζουν κάθε φορά οι κυβερνώντες οι οποίοι δεν σέβονταν τους όρους της συμφωνίας ούτε και τις δεσμεύσεις που ανέλαβαν απέναντι στον λαό. Ουσιαστικά, με τον τρόπο αυτόν, ο φιλελευθερισμός πρόταξε, απέναντι στην απολυταρχία και τη μοναρχία, την **έμμεση αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία**.

Στη διάρκεια του 20ού αιώνα, η πολιτική κοσμοθεωρία του φιλελευθερισμού διαδόθηκε και επικράτησε στον δυτικό κόσμο. Το πολιτικό σύστημα των αναπτυγμένων οικονομικά χωρών εί-

ναι κάποια μορφή αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Επιγραμματικά, ο φιλελευθερισμός προτείνει, ως απάντηση στο θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα, την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα (ελεύθερο εμπόριο, ελευθερία της επιχειρηματικότητας) και την έμμεση αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

4.3 Συντηρητισμός

Με τον όρο **συντηρητισμός** εννοούμε γενικότερα τη φιλοσοφική στάση η οποία αναπτύχθηκε την περίοδο του 18ου αιώνα και είχε ως συνέπεια τη διαμόρφωση μιας **επιφυλακτικής, αρνητικής ή και εχθρικής στάσης** απέναντι σε οτιδήποτε είναι **καινούριο (νεωτερικό)** είτε πρόκειται για θεσμούς, είτε για αρχές, αξίες, ιδέες κτλ. Πρόκειται ουσιαστικά για μια **φιλοσοφική και πολιτική στάση** η οποία επιχειρεί να διατηρήσει ή να συντηρήσει την **υπάρχουσα τάξη πραγμάτων**, αποφεύγοντας τις όποιες αλλαγές επιχειρούν να διαταράξουν την ισορροπία που έχει επιτευχθεί.

Ο συντηρητισμός, ως φιλοσοφικό κίνημα στη Δυτική Ευρώπη, αναπτύχθηκε ως μια τάση σύνδεσης με τις υφιστάμενες **ρομαντικές αντιλήψεις**, οι οποίες αρνούσαν τη μετάλλαξη της φεουδαρχικής κοινωνίας σε βιομηχανική, προτείνοντας την **επιστροφή στις ρίζες, τον σεβασμό στην παράδοση, τη διατήρηση του υπάρχοντος κόσμου ως εκείνου που περιέχει τη συσσωρευμένη εμπειρία και γνώση.**

Ο συντηρητισμός στην πολιτική ζωή, όπως εκφράστηκε στη Δύση, αντανάκλα την ανάγκη για σεβασμό στα πολιτικά ήθη και στις πολιτικές συνθήκες, ενώ οριακά δέχεται μικρές σταδιακές και πολιτικά ελεγχόμενες αλλαγές σε θέματα διακυβέρνησης και πολιτικής ζωής. Με άλλα λόγια, ο συντηρητισμός υπερασπίζεται το **κυρίαρχο πολιτικό και κοινωνικό status quo**, αφού το θεωρεί ως μια φυσιολογική τάξη πραγμάτων.

Στο επίπεδο της οικονομίας, ο συντηρητισμός προτάσσει την ελεύθερη οικονομία αλλά με αισθητή κρατική παρέμβαση. Για περισσότερα από 150 χρόνια, και ειδικότερα από την περίοδο του Διαφωτισμού μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο συντηρητισμός στην Ευρώπη αντιτάχθηκε με σθένος σε ό,τι νεωτερικό προτάθηκε.

Η αντίθεση αυτή εκφράστηκε τόσο εναντίον **του φιλελευθερισμού** (ως νεωτερικής πολιτικής θεωρίας στο πλαίσιο του Διαφωτισμού) όσο και εναντίον **του σοσιαλισμού** (ως επαναστατικής θεωρίας που ήθελε να ανατρέψει τον καπιταλισμό).

Ο συντηρητισμός, ως πολιτική στάση και ιδεολογία, εδράζεται στην απαίτηση διατήρησης, αναπαραγωγής και συντήρησης της υφιστάμενης κυρίαρχης τάξης πραγμάτων μέσα από μια έντονη προσήλωση στις παραδοσιακές πρακτικές, στα παρωχημένα προ-

κός στοχαστής Ορτέγκα ι Γκασέτ (1883-1955), εξέφρασε τέτοιους φόβους περισσότερο δραματικά στην *Εξέγερση των μαζών* (1930). Προειδοποίησε πως η άφιξη της μαζικής δημοκρατίας είχε οδηγήσει στην ανατροπή της πολιτισμένης κοινωνίας και της ηθικής τάξης, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για την έλευση στην εξουσία ανταρχικών εξουσιαστών, έχοντας απλά αφήξει στα βασικά ένστικτα των μαζών».

(Andrew Heywood, *Πολιτικές ιδεολογίες*, μτφρ. Χαρίδημος Κουτρής, εκδ. Επίκεντρο, Θεσ/νίκη 2007).

Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (1789).

«Ο ιστορικά προσδιορισμένος χαρακτήρας του συντηρητικού φαινομένου στην πράξη ομολογείται ακόμα κι από όσους ισχυρίζονται ότι έχει ανθρωπολογικές ρίζες».

(Παναγιώτης Κονδύλης, *Konservativismus* (Συντηρητισμός).

Το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου *Λεβιάθαν* του Τόμας Χομπς.

Ο Τόμας Χομπς (1588-1679) υποστήριξε ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ατομιστής, εγωιστής και ηδονιστής. Αν αφήσουμε την ανθρώπινη φύση ελεύθερη, τότε θα εκφράσει τον κακό της εαυτό προς τους άλλους ανθρώπους. Πώς μπορεί να αποφευχθεί αυτό; Με ένα ισχυρό κράτος, το οποίο θα έχει την απόλυτη εξουσία και θα περιορίζει τους ανθρώπους ώστε να μην αλληλοσπαραχθούν λόγω των εγωιστικών τους φύσεων. Ο Λεβιάθαν ήταν μυθικό τέρας της Παλαιάς Διαθήκης. Ο Χομπς, με το έργο του, πρόσφερε θεωρητική βάση στον συντηρητισμό, καθώς αντιμετώπισε τους ανθρώπους ως εκ φύσεως εγωιστές και ηδονιστές, που χρειάζονται έναν στιβαρό κεντρικό πολιτικό θεσμό (το κράτος) για να τους εμποδίσει από τον αλληλοσπαραγμό.

νόμια, στις αναχρονιστικές μεθόδους λειτουργίας των εξουσιών και των θεσμών που τις συνοδεύουν.

Σε κοινωνικό επίπεδο, ο συντηρητισμός ως στάση ζωής έγινε συνώνυμος του **πουριτανισμού**, ως μιας εγκρατούς και συνεσταλμένης στάσης ζωής που παρέπεμπε **στην ηθικολογία, στη δογματική θρησκευτική συνείδηση και στην πειθαρχία της καθημερινής ζωής** μακριά από τις απολαύσεις και τις ανθρώπινες επιθυμίες της καθημερινότητας.

Ωστόσο, στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να παραθέσουμε έναν προβληματισμό για το **τι είναι συντηρητικό και τι μη συντηρητικό** στις μέρες μας. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι να αντιληφθούμε τον συντηρητισμό ως ένα φαινόμενο **ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένο** και έτσι να προσπαθήσουμε να τον κατανοήσουμε. Κανείς δεν γεννιέται συντηρητικός ούτε παραμένει συντηρητικός σε όλη του τη ζωή, εάν δεν συντρέξουν συγκεκριμένες κοινωνικές, ιστορικές συνθήκες και προϋποθέσεις. Έχουμε ιστορικά παραδείγματα όπου ορισμένες ιδέες, ενώ όταν εμφανίστηκαν λειτούργησαν ως ριζοσπαστικές δυνάμεις της αλλαγής και του κοινωνικού μετασχηματισμού, στη συνέχεια, αφού επικράτησαν και εδραιώθηκαν, μετεξελίχθηκαν σε δυνάμεις συντήρησης και αναπαραγωγής της καινούργιας πραγματικότητας την οποία αυτές δημιούργησαν. Για παράδειγμα, το αίτημα των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων για νομική-τυπική ισότητα ήταν ριζοσπαστικό για την εποχή του, όταν οι άνθρωποι δεν είχαν δικαιώματα απέναντι στους βασιλείς και τους φεουδάρχες. Μετά την πραγματοποίηση της τυπικής ισότητας, μέσω της δημιουργίας Συνταγμάτων, το αίτημα για τυπική ισότητα ικανοποιήθηκε και σταδιακά έπαψε να θεωρείται ριζοσπαστικό. Η σοσιαλιστική σκέψη θεωρούσε ότι η νομική ισότητα δεν αρκεί από μόνη της για να άρει, στην πράξη, την οικονομική και κοινωνική ανισότητα. Έτσι, το αίτημα των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων για τυπική ισότητα θεωρήθηκε αργότερα από τους σοσιαλιστές ανεπαρκές για την πραγματοποίηση της οικονομικής και κοινωνικής ισότητας. Ένα αίτημα που θεωρείται προοδευτικό για την εποχή του μπορεί να θεωρηθεί συντηρητικό σε άλλη εποχή και υπό άλλες συνθήκες. Το σημερινό προοδευτικό αίτημα μπορεί στο μέλλον, με την αλλαγή των συνθηκών, να θεωρείται παρωχημένο.

4.4 Σοσιαλισμός

Η σοσιαλιστική σκέψη αναπτύχθηκε αρχικά σε χώρες που είχαν γνωρίσει τη Βιομηχανική Επανάσταση και τα κοινωνικά προβλήματα που προκάλεσε (εξαθλίωση εργατών σε άθλιες πόλεις, αλκοολισμός, πορνεία, παιδική εργασία κτλ.). Ο σοσιαλισμός, ως πολιτική θεωρία, εμφανίστηκε με τους ουτοπικούς σοσιαλιστές.

Οι **ουτοπικοί σοσιαλιστές** αναζητούσαν τρόπους για τη δημιουργία μιας κοινωνίας αδελφοσύνης και ισότητας.

Στην Αγγλία, ο ουαλικής καταγωγής βιομήχανος **Ρόμπερτ Όουεν** (1771-1858) προσπάθησε να φτιάξει βιομηχανικά συγκροτήματα στα οποία θα υπήρχε ισότητα. Τις ιδέες του προσπάθησε να τις εφαρμόσει, από το 1800, στο χωριό Νιου Λάναρκ όπου βρισκόταν το βαμβακοκλωστήριό του. Αύξησε τους μισθούς των εργατών, μείωσε το ωράριο, απαγόρευσε την εργασία σε παιδιά κάτω των δέκα ετών, έφτιαξε σχολεία και σπίτια για τους εργάτες. Το πείραμά του συνάντησε αντίδραση από τους βιομήχανους της περιοχής και σύντομα κατέρρευσε.

Στη Γαλλία, ο **Σαρλ Φουριέ** (1772-1837) υποστήριξε ότι πρέπει, σε συνεργασία με το κράτος, να δημιουργηθούν συνεταιριστικές κοινότητες (φαλανστήρια). Τα **φαλανστήρια** ήταν ενώσεις επιχειρηματιών και εργαζομένων, στις οποίες τα προϊόντα της εργασίας διανεμόταν αναλογικά. Το σχέδιο του Φουριέ δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Ο **Σαιν Σιμόν** (1760-1825) κατέκρινε τα κληρονομικά προνόμια των ευγενών. Πίστευε ότι η ικανότητα του καθενός πρέπει να είναι το κριτήριο της κοινωνικής του ανόδου. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας μπορούσε να παραγάγει περισσότερα προϊόντα και να λύσει το πρόβλημα της φτώχειας. Όμως, για να γίνει αυτό, θα έπρεπε οι κοινωνικές τάξεις να συνεργαστούν πάνω σε ένα κοινά συμφωνηθέν κοινωνικό σχέδιο. Ο Βικτόρ Ουγκό, εθνικός ποιητής των Γάλλων και συγγραφέας του μυθιστορήματος *Οι Άθλιοι*, ήταν οπαδός του Σαιν Σιμόν. Από τον Σαιν Σιμόν, επίσης, επηρεάστηκε και ο **Λουί Μπλαν** (1811-1882) που πρότεινε την οργάνωση της παραγωγής σε κρατικά εργοστάσια, στα οποία οι εργάτες θα διευθύνουν την παραγωγή και θα εισπράττουν τα κέρδη της εργασίας τους.

Οι **ουτοπικοί σοσιαλιστές** προσπάθησαν να αλλάξουν την κοινωνία μέσα από το **σχέδιο** και τη **συναίνεση των κοινωνικών τάξεων**. Όχι μέσα από τη σύγκρουσή τους. Οι Μαρξ και Ένγκελς προχώρησαν πολύ περισσότερο τον στοχασμό των ουτοπικών σοσιαλιστών δημιουργώντας τον **επιστημονικό σοσιαλισμό**. Η χρήση του όρου «επιστημονικός» δηλώνει, σε αντιδιαστολή με τον ουτοπικό, ότι οι Μαρξ και Ένγκελς στήριζαν τις θέσεις τους στην οικονομική και κοινωνική ανάλυση της καπιταλιστικής κοινωνίας και όχι σε κάποια αφηρημένη ανθρωπιστική επίκληση για ισότητα.

Οι Μαρξ και Ένγκελς βλέπουν τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων που προκαλεί ο καπιταλισμός όχι στη συναίνεση και τη συνεργασία των κοινωνικών τάξεων αλλά στη σύγκρουσή τους (πάλη των τάξεων). Η εργατική τάξη (το προλεταριάτο) πρέπει να πάρει την πολιτική εξουσία από την αστική τάξη, να καταργήσει την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και να δημιουργήσει μια σοσιαλιστική κοινωνία στην οποία:

- το κράτος θα βρίσκεται υπό τον έλεγχο των εργατών (δικτατορία του προλεταριάτου).

Ευγένιος Λεμάνς, *Ο μέθυσος*, Βασιλικό Μουσείο Καλών Τεχνών, Βρυξέλλες.

Οι άθλιες συνθήκες ζωής της εργατικής τάξης (χαμηλά ημερομίσθια, παιδική εργασία, άθλιες συνθήκες στέγασης, ανυπαρξία στοιχειώδους ασφάλειας και υγιεινής στην εργασία) οδήγησαν τους σοσιαλιστές να αναζητήσουν μια καλύτερη κοινωνική οργάνωση που θα είναι **απαλλαγμένη** από αυτά τα προβλήματα.

Σχέδιο ενός φαλανστηρίου.

Η Παρισινή Κομμούνα (1871) ήταν η πρώτη απόπειρα να εγκαθιδρυθεί το μοντέλο της άμεσης εργατικής δημοκρατίας στο Παρίσι. Είχε διάρκεια 72 ημέρες (από τις 26 Μαρτίου 1871 μέχρι τις 28 Μαΐου 1871).

Το έργο του Μαρξ *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία* εκθέτει και αναλύει τα σημαντικότερα γεγονότα της Παρισινής Κομμούνας καθώς και τις προσπάθειες των επαναστατών να δημιουργήσουν έναν νέο τύπο κοινωνικής οργάνωσης.

Γκυστάβ Κουρμπέ, *Ο Προυντόν και τα παιδιά του*, 1865.

Ο Προυντόν ήταν Γάλλος στοχαστής. Θεωρείται ένας από τους πρωτοπόρους της πολιτικής θεωρίας και ιδεολογίας του αναρχισμού.

«Εάν με ρωτούσαν -Τι είναι η σκλαβιά; και έπρεπε να απαντήσω με μια λέξη, θα έλεγα “Φόνος” και θα γινόμουν αμέσως κατανοητός. Δεν θα χρειαζόταν κανένα επιπλέον επιχείρημα για να δείξω ότι το να αφαιρείς από κάποιους τις σκέψεις τους, τις επιθυμίες τους, την προσωπικότητά τους είναι μια εξουσία ζωής και θανάτου, και το να σκλαβώνεις έναν άνθρωπο είναι σαν να τον σκοτώνεις. Επομένως γιατί στην ερώτηση -Τι είναι ιδιοκτησία; να μην απαντήσω - “Κλοπή”»;

Π. Προυντόν, *Περί ιδιοκτησίας*, μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης, εκδ. Κατσάνος, Αθήνα 2006.

Μιχαήλ Μπακούνιν
(1814-1876)
Ρώσος αναρχικός

- τα μέσα παραγωγής θα ανήκουν στο κράτος.
- ο καθένας θα αμείβεται ανάλογα με την εργασία του.
- η υπεραξία των εργατών, που στον καπιταλισμό πήγαινε στους επιχειρηματίες, θα αποτελέσει ένα πλεόνασμα το οποίο θα επενδύεται ξανά στην παραγωγή ή θα χρησιμοποιείται για τη βελτίωση των όρων ζωής των μελών της κοινωνίας.

Σταδιακά, το κράτος θα ατροφήσει και οι κοινωνικές τάξεις θα εξαφανιστούν. Απώτερος σκοπός του σοσιαλισμού είναι η δημιουργία μιας **αταξικής κομμουνιστικής κοινωνίας** στην οποία:

- δεν θα υπάρχει κράτος.
- δεν θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις.
- ο καθένας θα αμείβεται ανάλογα με τις ανάγκες του.
- η οργάνωση της παραγωγής και η ρύθμιση των ζητημάτων της κοινωνίας θα γίνονται από ενώσεις των μελών της κοινωνίας (συμβούλια κτλ.).

Οι ιδέες των Μαρξ και Ένγκελς βρίσκονταν στη βάση της Ρωσικής Επανάστασης του 1917 αλλά και σε άλλα εγχειρήματα οικοδόμησης του σοσιαλισμού (βλ. 2.4).

4.5 Αναρχισμός

Ο **αναρχισμός** αποτελεί ένα πολιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό κίνημα το οποίο εδράζεται στη βασική αρχή της **κατάργησης του κράτους**. Το κράτος, για τους θεωρητικούς του αναρχισμού, είναι ο πολιτικός θεσμός που συγκεντρώνει την ευθύνη για την καταπίεση, την ανελευθερία και τον καταναγκασμό που υφίστανται οι άνθρωποι μέσα στην κοινωνία.

Κατά τους θεωρητικούς της αναρχικής σκέψης, το κράτος υπερέχει της κοινωνίας, αφού έχει τη νόμιμη εξουσία να της ασκεί βία, να την κανοναρχεί και να την ελέγχει με συνέπεια να αποτελεί έναν εξουσιαστικό μηχανισμό που παράγει αυταρχισμό, χειραγώγηση και αλλοτρίωση.

Ο αναρχισμός είναι πτυχή της σοσιαλιστικής σκέψης και μορφοποιήθηκε τον 19ο αιώνα. Στη Γαλλία, ο **Πιερ Προυντόν** (1809-1865) απέρριπτε την ιδιοκτησία, διότι τη θεωρούσε κλοπή. Ο Προυντόν πίστευε ότι το κράτος πρέπει να καταργηθεί και η οικονομία να οργανωθεί σε συνεταιρισμούς οι οποίοι θα χρηματοδοτούνται από μια λαϊκή τράπεζα. Η μετάβαση σε αυτό το είδος οικονομικής οργάνωσης μπορούσε, κατά τον Προυντόν, να γίνει με ειρηνικό τρόπο. Ο Προυντόν θεωρείται ο ιδρυτής του αναρχισμού. Στις απόψεις του Προυντόν άσκησε κριτική ο Μαρξ, ο οποίος υποστήριξε ότι το κράτος πρέπει όχι να εξαφανιστεί αλλά να τεθεί υπό τον έλεγχο των εργατών. Επίσης, η αλλαγή της κοινωνίας δεν μπορεί να γίνει με ειρηνικό τρόπο, καθώς οι κυρίαρχες τάξεις δεν θα εγκαταλείψουν ειρηνικά τα προνόμια και την περιουσία τους.

Σε ρήξη με τον Μαρξ ήρθε και ο Ρώσος αναρχικός **Μιχαήλ Μπακούνιν** (1814-1876). Ο Μπακούνιν υποστήριζε ότι το κράτος πρέπει να καταργηθεί άμεσα μέσα από την επαναστατική δράση των εργαζομένων. Αντίθετα, ο Μαρξ υποστήριζε ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να συμβεί. Οι εργάτες θα πρέπει να οργανωθούν πολιτικά, να κατακτήσουν την πολιτική εξουσία και να χρησιμοποιήσουν το κράτος για τον οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ο Μπακούνιν, στη Ρωσία, είχε συνεργαστεί με τον Σεργκέι Νετσάγιεφ, αναρχικό με ακραίες πρακτικές, με τον οποίο ήρθε τελικά σε ρήξη.

Ο **Πέτρος Αλεξέγιεβιτς Κροπότκιν** (1842-1921) ήταν Ρώσος θεωρητικός του αναρχισμού, ο οποίος προσπάθησε μέσα από τα γραπτά του να συστηματοποιήσει τον αναρχισμό ως φιλοσοφία και πολιτική θεωρία. Έζησε τα γεγονότα της Ρωσικής Επανάστασης του 1917. Παρά την αντίθεση αναρχικών-μαρξιστών για το ζήτημα του κράτους, ο Κροπότκιν είδε θετικά τη Ρωσική Επανάσταση. Όμως, στην πορεία άρχισε να διατυπώνει σκληρή κριτική με επιστολές του προς τον Λένιν. Το κράτος όχι μόνο παρέμενε ισχυρό αλλά γινόταν ακόμη ισχυρότερο, ενώ ο εργατικός έλεγχος σε αυτό, κατά τον Κροπότκιν, όλο και μειωνόταν. Ο Κροπότκιν αρρώστησε από πνευμονία στα μέσα Ιανουαρίου του 1921. Ο Λένιν, όταν πληροφορήθηκε την ασθένεια του Κροπότκιν, έστειλε τρένο με γιατρούς, φάρμακα και τρόφιμα για την περίθαλψή του. Ο Κροπότκιν, ωστόσο, πέθανε και τάφηκε στις 8 Φεβρουαρίου 1921. Η κηδεία του ήταν η τελευταία μεγάλη συγκέντρωση αναρχικών στη Ρωσία.

Σημαντική μορφή του αναρχισμού ήταν ο Ιταλός **Ερίκο Μαλατέστα** (1853-1932), φίλος του Μιχαήλ Μπακούνιν. Ο Μαλατέστα προσπάθησε να εφαρμόσει τις ιδέες του σε ορισμένες περιοχές της Ιταλίας. Μαζί με την ομάδα του κατέλαβε τα χωριά Λέτινο και Γκάλο, έκαψε τα δημοτικά αρχεία, τους τίτλους ιδιοκτησίας, τα έγγραφα των χρεών των αγροτών και κήρυξε έκπτωτο τον βασιλιά Βιτόριο Εμμανουέλε. Τελικά, τα χωριά περικυκλώθηκαν από τον στρατό και η προσπάθεια του Μαλατέστα απέτυχε. Ο Μαλατέστα θεωρούσε ότι η βία είναι απαραίτητο συστατικό της επανάστασης.

Κορυφαία στιγμή του αναρχισμού ήταν ο **μερικός έλεγχος της πόλης της Βαρκελώνης**, στη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου πολέμου (1936-1939). Στη Βαρκελώνη, οι αναρχικοί προσπάθησαν και κατάφεραν να εφαρμόσουν για μικρό χρονικό διάστημα ορισμένες από τις απόψεις τους για την εθελοντική οργάνωση της παραγωγής, την εκπαίδευση, τη διαδικασία λήψης αποφάσεων με άμεση δημοκρατία.

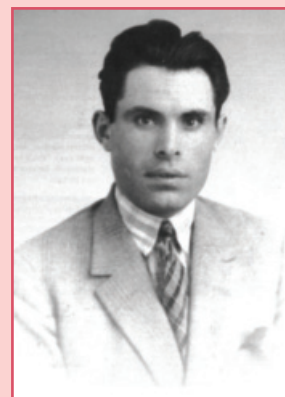
Συνοπτικά, κοινά σημεία των θεωρητικών και ακτιβιστών του αναρχισμού είναι:

- κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής (γη, κεφάλαιο, εργασία).
- οργάνωση της παραγωγής στη βάση της ελεύθερης συνένωσης

Σεργκέι Νετσάγιεφ (1847-1882)

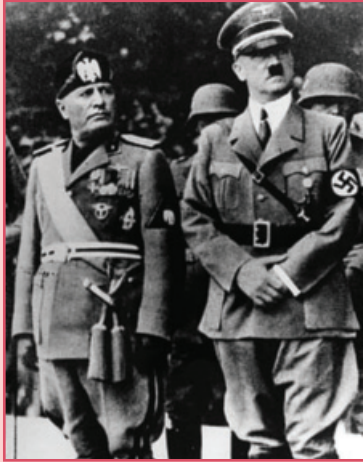
Ρώσος αναρχικός. Δημιούργησε μια επαναστατική ομάδα, όπου ζητούσε από τα μέλη της να τον υπακούουν απόλυτα. Ένας φοιτητής, μέλος της ομάδας, ο Ι. Ιβάνοφ, διαφώνησε με τις μεθόδους του Νετσάγιεφ. Ο Νετσάγιεφ τον δολοφόνησε παρουσία και άλλων μελών της ομάδας. Όταν το έγκλημα του αποκαλύφθηκε, διέφυγε στην Ελβετία. Ο Νετσάγιεφ ενέπνευσε τον Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, ο οποίος, στο έργο του *Δαιμονισμένοι*, τον έχει ως πρότυπο για να δημιουργήσει τον ήρωα του Πιοτρ Βερχοβένσκι.

Χοσέ Μπουεναβεντούρα Ντουρούτι (1896-1936).

Μαζί με τον Μιχαήλ Μπακούνιν, θεωρείται η μεγαλύτερη φυσιογνωμία του αναρχισμού. Ο Ντουρούτι ήταν ένα από τα κεντρικά πρόσωπα του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Στην αναρχική συγγραφέα Έμμα Γκόλντμαν είχε πει: «*Ημωνα αναρχικός σε όλη μου την ζωή. Ελπίζω ότι είμαι και τώρα. Θα το θεωρούσα πράγματι πολύ θλιβε-*

ρό να γινόμουν στρατηγός και να εξουσιάζω ανθρώπους με στρατιωτική πυγμή.... Πιστεύω, όπως πάντα, στην ελευθέρια που στηρίζεται στην αίσθηση ευθύνης. Θεωρώ την πειθαρχία απαραίτητη αλλά θα πρέπει να είναι αυτοπειθαρχία, εμπνεόμενη από έναν κοινό σκοπό και ένα ισχυρό αίσθημα συντροφικότητας».

Μπενίτο Μουσολίνι και Αδόλφος Χίτλερ. Σύμμαχοι στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, προσπάθησαν να κυριαρχήσουν σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο.

«Όταν οι Ναζί πήραν τους κομμουνιστές, εσιώπησα, δεν ήμουν da κομμουνιστής.

Όταν έκλεισαν μέσα τους σοσιαλδημοκράτες, εσιώπησα, δεν ήμουν da σοσιαλδημοκράτης.

Όταν πήραν τους συνδικαλιστές, εσιώπησα, δεν ήμουν da συνδικαλιστής.

Όταν πήραν εμένα, δεν υπήρχε κανείς πλέον, που να μπορούσε να διαμαρτυρηθεί».

Πάστορας Μάρτιν Νίμελερ (1892-1984)

των παραγωγών (συνεταιρισμοί κτλ.), κολεκτιβοποίηση, κοινωνικές οργανώσεις εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών).

- εγκαθίδρυση της άμεσης δημοκρατίας, κατάργηση του κράτους και της έμμεσης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (κοινοβούλιο).

4.6 Φασισμός

Ο φασισμός είναι η ιδεολογία του πολιτικού κινήματος που δημιούργησε ο Μπενίτο Μουσολίνι (1883-1945) στην Ιταλία. Στη Γερμανία, ο Αδόλφος Χίτλερ (1889-1945) ίδρυσε ένα κόμμα με αντίστοιχες ιδεολογικές θέσεις, το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα. Ο φασισμός βρήκε πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην Ευρώπη από τις συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στην οικονομική κρίση του 1929.

Η λέξη φασισμός προέρχεται από τη λατινική λέξη *fascis*, ένα ρωμαϊκό έμβλημα που απεικόνιζε ράβδους δεμένες γύρω από έναν πέλεκυ.

Ο όρος «φασισμός» είναι συνώνυμος του αυταρχισμού, της ανελευθερίας, της καταδίωξης της άλλης άποψης, της φίμωσης του Τύπου, της προσπάθειας επιβολής με τη βία μιας πολιτικής θέσης κτλ.

Ο φασισμός ως πολιτική θεωρία:

- Θεωρεί ότι το έθνος είναι η υψηλότερη αξία. Γι' αυτό και είναι αυταρχική εθνικιστική ιδεολογία που τελικά στρέφει το ένα έθνος εναντίον του άλλου.
- Αρνείται την πάλη των τάξεων και προωθεί την ιδέα της συνεργασίας των κοινωνικών τάξεων με απώτερο σκοπό την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του έθνους. Η συνεργασία αυτή μπορεί να γίνει εφικτή στο πλαίσιο ενός ισχυρού κράτους, υπό την ηγεσία ενός αρχηγού.
- Εμφανίστηκε σαν μια ενδιάμεση λύση ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό. Οι φασίστες ασκούν κριτική στο σύστημα της ελεύθερης αγοράς και στην αχαλίνωτη επιθυμία των επιχειρηματιών για κέρδος. Προτείνουν ένα σύστημα κρατικού παρεμβατισμού, όπου η κάθε επαγγελματική ομάδα (βιομήχανοι, εφοπλιστές, βιοτέχνες, εκπαιδευτικοί, εργάτες βιομηχανίες, γιατροί κτλ.) θα έχει τα αιτήματά της, αλλά θα συνεργάζεται με τις υπόλοιπες για την ανάπτυξη του έθνους. Η ρητορική του φασισμού ενάντια στην ελεύθερη αγορά και τους καπιταλιστές τού έδωσε αρχικά μαζικά ερείσματα στους εργάτες τόσο της Ιταλίας όσο και της Γερμανίας. Στην πορεία, όμως, τα πράγματα εξελίχθηκαν εντελώς διαφορετικά. Οι επιχειρηματίες πλούτισαν ενώ τα εργατικά σωματεία και τα κόμματα που ήταν αντίθετα με τους φασίστες συνετρίβησαν. Τελικά, μέσω της ωμής βίας, η

«τάξη» που δημιούργησαν οι φασίστες ήταν η ενίσχυση των συμφερόντων συγκεκριμένων επιχειρηματικών κύκλων.

- Προτείνει τη στρατιωτική οργάνωση της κοινωνίας, καθώς η μορφή της συνεργασίας των κοινωνικών τάξεων που προτείνει ο φασισμός αποκλείει, τελικά, κάθε διαφορετική άποψη που μπορεί να εκφραστεί με την ύπαρξη άλλων πολιτικών κομμάτων. Η μια άποψη για την οργάνωση της οικονομίας και της κοινωνίας, υπό την καθοδήγηση ενός αρχηγού, προς όφελος της υπέρτατης αξίας του έθνους δεν αφήνει περιθώρια για άλλες πολιτικές απόψεις και θέσεις.
- Καλλιεργεί τον ρατσισμό, καθώς με τις θέσεις του για το έθνος ως υπέρτατη αξία, την καθαρότητα του, τις ανώτερες και κατώτερες φυλές, τα ανώτερα και κατώτερα έθνη ταξινομεί ιεραρχικά τους ανθρώπους με κριτήρια φυλετικά και εθνικά.

Ειδικότερα, το ναζιστικό κόμμα της Γερμανίας ανέπτυξε τον αντισημιτισμό (καταδίωξη των Εβραίων) οδηγώντας στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων. Επίσης, οι Ναζί καταδίωξαν μειονότητες και πολιτικούς αντιπάλους. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης των Ναζί (Νταχάου, Άουσβιτς κτλ.) είναι μνημεία φρίκης για την ανθρωπότητα. Η πολεμική επέκταση του φασισμού οδήγησε στο αιματοκύλισμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η Ελλάδα έχει πληρώσει με αίμα τη φασιστική Κατοχή. Το Δίστομο, η Κάνδανος, τα Καλάβρυτα, το Κομμμένο της Άρτας είναι τόποι που υπέστησαν τις θηριωδίες του φασισμού.

4.7 Κοινοτισμός

Ο κοινοτισμός είναι θεωρία ή/και σύστημα διακυβέρνησης, που χαρακτηρίζεται από την ενίσχυση του οικονομικού, πολιτικού και διοικητικού ρόλου των κοινοτήτων (δήμοι, συνοικίες, χωριά, πόλεις, συνεταιρισμοί, ενώσεις παραγωγών κτλ.) έναντι της κεντρικής εξουσίας, η οποία σταδιακά αποκεντρώνεται.

Οι ρίζες της έννοιας του **κοινοτισμού** βρίσκονται στην άμεση δημοκρατία της πόλης-κράτους στην Αρχαία Ελλάδα. Το πνεύμα της κοινότητας υπήρξε σε μια μακρά ιστορική διαδρομή (Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Βυζάντιο, Οθωμανική Αυτοκρατορία). Οι **ελληνικές κοινότητες** αναπτύσσονται και δραστηριοποιούνται ενεργά μέχρι την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Ο κοινοτισμός, θεωρητικά και πρακτικά, διαφοροποιείται στον χώρο και στον χρόνο. Εμφανίζεται διαφορετικά σε κάθε κοινωνία και σε κάθε χρονική περίοδο. Η μορφή που παίρνει ο κοινοτισμός εξαρτάται από:

α) Τον βαθμό ανάπτυξης της οικονομίας. Η οικονομία ως σύνολο επηρεάζει τον βαθμό και τον τρόπο με τους οποίους μπορούν κάποιες κοινότητες να αναπτύξουν δική τους, σχετικά αυτόνομη οικονομική δραστηριότητα. Όσο περισσότερο προχωράει η πα-

Πάμπλο Πικάσο, *Γκουέρνικα* (*Γκερνίκα*), 1937. Εθνικό Μουσείο Τέχνης Βασίλισσα Σοφία, Μαδρίτη.

Ο πίνακας συμβολίζει το βομβαρδισμό της ισπανικής πόλης Γκουέρνικα. Ένας ταύρος, ένα πληγωμένο άλογο, διαμελισμένα κορμιά και γυναίκες με μωρά στην αγκαλιά να ουρλιάζουν. «Ο Πικάσο ζωγράφισε με τα κατάλληλα μέσα την έκρηξη, έναν κόσμο που ανατινάζεται σε κομμάτια, και αυτή την καταστροφή όχι σαν ανώνυμη μοίρα, αλλά σα «Γκουέρνικα» σαν απειλή από τη φασιστική δικτατορία» (Ενρστ Φίσερ, *Η αναγκαιότητα της τέχνης*, σ. 258, μτφρ. Γ. Βαβαλή, εκδ. Μπουκουμάνης).

Κωνσταντίνος Καραβίδας
(1890-1973)

(Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα,
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη,
<http://www.ascsa.edu.gr>)

Θεωρητικός του κοινοτισμού στην Ελλάδα. Το έργο του *Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός* (1930) περιγράφει θεωρητικές όψεις εφαρμογής του κοινοτισμού στη χώρα μας. Ο Καραβίδας είχε ως πηγή έμπνευσης την αρχαία ελληνική δημοκρατία και τις κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η κοινότητα είναι για τον Καραβίδα πηγή ανάπτυξης και άμεσης δημοκρατίας. Αρχικά, ο Καραβίδας υιοθέτησε ριζοσπαστικές μορφές κοινοτισμού που προσέγγισαν τη σοσιαλιστική ιδεολογία και τη σοσιαλιστική οργάνωση της οικονομίας. Αργότερα, προσπάθησε να εντάξει το ιδεώδες του κοινοτισμού στο πλαίσιο του ταχύτατα εξελισσόμενου παγκόσμιου καπιταλισμού. Περιέγραψε τις βασικές αρχές της πολιτειακής οργάνωσης του κοινοτισμού, οι οποίες μοιάζουν με τα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας κατά τον Αριστοτέλη (άμεση δημοκρατία, ανακλητοί σε σημαντικούς ρόλους κτλ.).

γκοσμιοποίηση και η αλληλεξάρτηση των οικονομιών τόσο δυσκολότερο είναι για τις όποιες κοινότητες να αναπτύξουν μόνες τους, και χωρίς τη γενικότερη συνδρομή άλλων παρόμοιων κοινοτήτων, μοντέλα κοινοτικής οργάνωσης. Επίσης, χωρίς γενικότερες αλλαγές στον προσανατολισμό της οικονομικής οργάνωσης (καπιταλισμός-ιδιωτικές επιχειρήσεις που κινούνται με γνώμονα τη μεγιστοποίηση των κερδών τους) είναι πολύ δύσκολο, οι όποιες μορφές κοινοτισμού επιχειρηθούν να κινηθούν σε διαφορετική κατεύθυνση από αυτή της καπιταλιστικής οικονομίας.

β) Τον βαθμό ελέγχου της κεντρικής εξουσίας. Η ισχυρή κεντρική εξουσία αποτελεί τροχοπέδη στην ανάπτυξη του κοινοτισμού. Η **αποκέντρωση** είναι η λέξη-κλειδί που μπορεί να επιτρέψει στον κοινοτισμό να αναπτυχθεί. Η αποκεντρωμένη οικονομία, εξουσία και διοίκηση δίνει τη δυνατότητα στις μικρότερες κοινωνίες να πάρουν πρωτοβουλίες και να προχωρήσουν σε μορφές κοινοτισμού. Για παράδειγμα, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί σε πολλές χώρες έχουν στην οργάνωση τους στοιχεία του ιδεώδους του κοινοτισμού.

Στο πλαίσιο του κοινοτισμού αναπτύσσεται ένα μοντέλο **συνεταιριστικής οικονομίας**. Οι παραγωγοί συνεργάζονται και αποφασίζουν από κοινού την οργάνωση και τη διάθεση της παραγωγής τους. Η παραγωγή έχει πρωταρχικό στόχο την ικανοποίηση των αναγκών της κοινότητας. Το πλεόνασμα της παραγωγής που μπορεί να απομείνει, μετά την κάλυψη των αναγκών των μελών της κοινότητας, αποτελεί αντικείμενο εμπορίου με άλλες κοινότητες. Τα όποια κέρδη από το πλεόνασμα επιστρέφουν στην κοινότητα, η οποία τα αξιοποιεί προς όφελος όλων των μελών της.

Ο κοινοτισμός, ως πολιτική ιδεολογία στην Ευρώπη, περιλαμβάνει δύο κύριες τάσεις:

α) Η πρώτη τάση συνδέθηκε με τα ριζοσπαστικά κινήματα, τα οποία βασίζονταν στην **πολιτική αυτονομία, την αυτοδιαχείριση** και την **παραγωγική κοινοτική αυτάρκεια** στη βάση της κοινοκτημοσύνης.

β) Η δεύτερη τάση ταυτίστηκε με την προσπάθεια **διάκρισης, συσπείρωσης και περιχαράκωσης ομάδων** με σαφή κοινωνικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά και φυλετικά χαρακτηριστικά με σκοπό τη διαφοροποίηση, την αυτοπροστασία, την αντεπίθεση σε μία ή άλλες πολιτισμικά κοινότητες, οι οποίες βιώνονται απειλητικά.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινοτικής οργάνωσης είναι τα κιμπούτς, τα οποία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του κράτους του Ισραήλ. Τα κιμπούτς είναι οικιστικές μονάδες, στις οποίες η εργασία, η κοινωνική ζωή και η λήψη των αποφάσεων για ζητήματα που αφορούν την κοινότητα έχουν οργανωθεί σε βάσεις άμεσης δημοκρατίας και συνεργασίας. Τα μέλη των κιμπούτς, μέσω της εργασίας τους, κατάφεραν να μετατρέψουν ελώδεις ή βραχώδεις εκτάσεις σε καλλιεργήσιμη γη.

Σε ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου έχουν αναπτυχθεί κινήματα που έχουν στοιχεία κοινοτισμού. Πρόκειται για κινήματα

αγροτών απέναντι σε κυβερνήσεις ή πολυεθνικές εταιρείες που εκμεταλλεύονται τους αγρότες και τον πλούτο των περιοχών που ζουν. Το «κίνημα των ακτημόνων» στη Βραζιλία και οι κοινότητες των Ζαπατίστα στο Μεξικό αποτελούν σύγχρονες μορφές κοινοτισμού. Και στις δύο περιπτώσεις, οι αγρότες προσπαθούν να οργανώσουν την παραγωγή τους και να προστατεύσουν τη γη της κοινότητάς τους απέναντι στα οικονομικά συμφέροντα που θέλουν να τα οικειοποιηθούν. Παράλληλα, έχουν στηρίξει την οργάνωσή τους σε θεσμούς άμεσης δημοκρατίας. Οι αποφάσεις λαμβάνονται συλλογικά από τις κοινότητες.

4.8 Πολιτική οικολογία – Περιβαλλοντισμός

Το οικολογικό πρόβλημα είναι το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα, καθώς απειλεί την ύπαρξη του πλανήτη μας. Η πολιτική οικολογία αποτελεί την πολιτική διάσταση του οικολογικού κινήματος.

Η πολιτική οικολογία ασκεί κριτική στο μοντέλο ανάπτυξης που υιοθετήθηκε μέχρι σήμερα. Το μοντέλο αυτό έβλεπε τη Δύση ως εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης. Οι φυσικοί πόροι ήταν αντικείμενο εξαντλητικής εκμετάλλευσης προκειμένου να αναπτυχθεί η βιομηχανία.

Τα τραγικά αδιέξοδα για το περιβάλλον που έφερε αυτό το μοντέλο ανάπτυξης τα ζει σήμερα η ανθρωπότητα. Στη θέση του παλιού μοντέλου ανάπτυξης, η πολιτική οικολογία θέτει ως πολιτική πρόταση την **αειφόρο ανάπτυξη**. Στο πλαίσιο της αειφόρου ανάπτυξης:

- Η οικονομική δραστηριότητα πρέπει να μην εξαντλεί τους φυσικούς πόρους, αλλά να λαμβάνει μέριμνα ώστε αυτοί να αναπληρώνονται.
- Χρειάζεται να υπάρξει στροφή στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (αιολική ενέργεια, ηλιακή ενέργεια κτλ.), οι οποίες δεν ρυπαίνουν. Οι παραδοσιακές μορφές ενέργειας (πετρέλαιο) πρέπει να περιοριστούν στη χρήση τους.
- Τα απορρίμματα των σύγχρονων κοινωνιών, τα οποία στις αναπτυγμένες κοινωνίες υπολογίζονται σε εκατομμύρια τόνους τον χρόνο, πρέπει να τύχουν διαφορετικής διαχείρισης. Η ανακύκλωση των απορριμμάτων και η χρήση τους για την παραγωγή ενέργειας είναι μορφές διαχείρισης των απορριμμάτων που προτείνει, ανάμεσα σε άλλα, η πολιτική οικολογία.

Η πολιτική οικολογία, ως πολιτική θεωρία και πρόταση, έχει εκφραστεί μέσα από διάφορα κόμματα και κοινωνικά κινήματα. Τα πιο σημαντικά από αυτά τα κόμματα είναι τα «πράσινα» κόμματα που υπάρχουν σε όλες σχεδόν τις αναπτυγμένες χώρες.

Η πολιτική οικολογία δεν στέκεται, όμως, μόνο σε προτάσεις που αφορούν τη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και περιβάλλο-

Δημήτρης Γαλάνης, *Τοπίο με πέυκα*, Εθνική Πινακοθήκη.

Η πολιτική οικολογία στηρίζεται σε μια ολιστική-διαλεκτική αντίληψη για τη σχέση φύσης-κοινωνίας. Ως πολιτική τάση εμφανίζεται τη δεκαετία του '70 εκφράζοντας κατά κανόνα το ιδεολογικό υπόβαθρο των **πράσινων οικολογικών και εναλλακτικών** κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη. Ειδικότερα, η τάση της πολιτικής οικολογίας ασκεί κριτική στον τρόπο παραγωγής των βιομηχανικών κοινωνιών και γενικότερα στο **παραγωγικό μοντέλο του δυτικού βιομηχανικού καπιταλισμού**, αφού, σύμφωνα με τις θεωρητικές της επεξεργασίες, ο τρόπος με τον οποίο παρεμβαίνουν οι ανθρωπίνες κοινωνίες στο περιβάλλον **αλλοιώνει και μεταλλάσσει** τη φύση και το χαρακτήρα του.

Η πολιτική οικολογία προτάσσει **την αναγκαιότητα αναδιάρθρωσης γενικότερα του τρόπου ζωής** στον σύγχρονο κόσμο με τρόπο τέτοιο ώστε να μειωθούν οι ρυπογόνες περιβαλλοντικές επιπτώσεις της λειτουργίας της βαριάς βιομηχανίας, καθώς και οι επιβλαβείς συνέπειες από την αλόγιστη παρέμβαση της τεχνολογίας στο περιβάλλον.

Βασική παραδοχή της πολιτικής οικολογίας αποτελεί το γεγονός πως **η κοινωνική ζωή οφείλει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη της το φυσικό περιβάλλον** μέσα στο οποίο αναπτύσσεται και δραστηριοποιείται και, ειδικότερα, να το σεβαστεί κατανοώντας τη λειτουργία και τη νομοτέλεια που το διέπει.

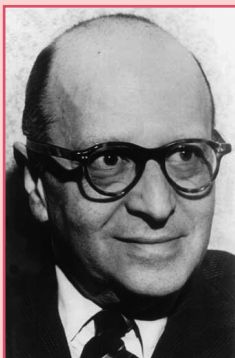

Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας, *Το μεγάλο μαύρο δέντρο*, Εθνική Πινακοθήκη.

«Ξέρουμε πως ο λευκός δεν καταλαβαίνει τους τρόπους της ζωής μας. Τα μέρη της γης, το ένα μετά το άλλο, δεν κάνουν γι' αυτόν διαφορά, γιατί είναι ξένος που φτάνει τη νύχτα και παίρνει από τη γη όσα του χρειάζονται. Η γη δεν είναι αδερφή του αλλά εχθρός που πρέπει να τον κατακτήσει, κι αφού τον κατακτήσει πηγαίνει παρακάτω. Με την απληστία του θα καταπιεί τη γη και θα αφήσει πίσω του μια έρημο. Η όψη που παρουσιάζουν οι πολιτείες σας κάνει κακό στα μάτια του ερυθρόδερμου». (Επιστολή του αρχηγού φυλών των Ινδιάνων προς τον πρόεδρο των Η.Π.Α. Φράνκλιν Πιρς).

«Η ιστορία της προσπάθειας του ανθρώπου να υποτάξει τη φύση είναι συνάμα και η ιστορία της υποταγής του ανθρώπου από τον άνθρωπο». (Μαξ Χορκχάιμερ)

Μαξ Χορκχάιμερ
(1895-1973)
Γερμανός Φιλόσοφος

ντος, τις πηγές ενέργειας, τους φυσικούς πόρους και τη διαχείριση των απορριμμάτων. Η πολιτική οικολογία έχει εκπονήσει σχέδιο για την οργάνωση της κοινωνίας και της πολιτείας. Επιζητεί μια περισσότερο **ριζοσπαστική προοπτική για την κοινωνία** μέσα από την αλλαγή των στάσεων, των αντιλήψεων και των αξιών των πολιτών, ώστε να προκληθεί μια συνειδητή μεταστροφή προς ένα **εναλλακτικό μοντέλο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης**. Σε αυτό το μοντέλο, δίνει έμφαση στη δημιουργία νέων θεσμών διοίκησης και αποκεντρωμένης εξουσίας, νέων πρακτικών καλλιέργειας, παραγωγής και κατανάλωσης, νέων ηθών και συνθηκών επικοινωνίας. Το εναλλακτικό μοντέλο αυτό βασίζεται στη **συμμετοχική δημοκρατία, τον πολιτικό ακτιβισμό, την εκπαίδευση** που θα συμβάλει στη διαμόρφωση μιας **ενσυνείδητης (πολιτικής) στάσης ζωής** απέναντι στη φύση και την κοινωνία.

Η πολιτική οικολογία δεν είναι μια πρόταση «τεχνοκρατικής αντιμετώπισης» του οικολογικού προβλήματος. Είναι μια **εναλλακτική προοπτική ανάπτυξης του σύγχρονου κόσμου**.

4.9 Θρησκευτικός φονταμενταλισμός

Ο όρος προέρχεται από τη λατινική λέξη *fundamentum*, που σημαίνει «θεμέλιο». Γι' αυτό «φονταμενταλισμός» σημαίνει την επιστροφή στις πρωταρχικές αξίες και τις βασικές αρχές ενός πολιτικού ή θρησκευτικού δόγματος. Ο όρος «θρησκευτικός φονταμενταλισμός» δηλώνει:

- την κατά γράμμα προσήλωση στο **δόγμα** και **τα ιερά κείμενα** **μια θρησκείας**.
  - την τάση υπεράσπισης, με **φανατικό τρόπο**, θρησκευτικών αντιλήψεων και παραδόσεων του παρελθόντος προκειμένου να δημιουργηθεί **ρεύμα αντίστασης απέναντι σε μια μεταρρύθμιση ή κάθε ενδεχόμενη αλλαγή θρησκευτικού χαρακτήρα**.
- Κύρια χαρακτηριστικά του φονταμενταλισμού είναι:
- ο **δογματισμός**, η **τυφλή και παράλογη υπακοή** σε κελεύσματα επιστροφής στο παρελθόν.
  - η **τυπολατρία**, η **εμμονή στην καθαρότητα του θρησκευτικού λόγου**, ο **φόβος** και το **μίσος** απέναντι σε οτιδήποτε φαντάζει αλλόθρησκο ή διαφορετικό.
  - η **δογματική προσήλωση στο αλάθητο των ιερών και θεόπνευστων κειμένων** είτε πρόκειται για τη Βίβλο (χριστιανισμός), το Κοράνι (ισλαμιστές), την Τορά (ιουδαϊστές).

Ο φανατισμός και η παραμορφωτική εικόνα της πραγματικότητας που ο φονταμενταλισμός δημιουργεί οδηγεί, πολλές φορές, σε ακραίες εκφράσεις **βίας και εξτρεμισμού**, με συνέπεια την πρόκληση αντικοινωνικών συμπεριφορών και έντονης επιθετικότητας.

Στο ερώτημα ποια είναι τα αίτια εμφάνισης του φονταμενταλισμού, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε πως αυτό εξαρτάται από

το σε ποια κοινωνία αναφερόμαστε και σε ποια θρησκεία συγκεκριμένα. Οι φονταμενταλιστές, σε κάθε χώρα και σε κάθε θρησκεία, παρεμβαίνουν με διάφορους τρόπους στην πολιτική και κοινωνική ζωή για διαφορετικούς λόγους. Το οικονομικό επίπεδο ανάπτυξης της χώρας, ο βαθμός διαχωρισμού θρησκείας, κοινωνίας και πολιτείας, το μορφωτικό επίπεδο των πολιτών είναι παράγοντες που επηρεάζουν το είδος και το περιεχόμενο του όποιου φονταμενταλισμού εμφανίζεται.

Στις Η.Π.Α., λουθηρανοί, μεθοδιστές, ευαγγελικοί κ.ά, κήρυξαν τον πόλεμο κατά της δαρβινικής θεωρίας της εξέλιξης συσπειρώνοντας όλες τις συντηρητικές, ρατσιστικές και αντιδραστικές δυνάμεις. Απαίτησαν, επίσης, να μη διδάσκεται στα σχολεία. Το 1925, ένας καθηγητής βιολογίας στις Η.Π.Α. δικάστηκε επειδή παραβίασε τον νόμο που απαγόρευε τη διδασκαλία της θεωρίας του Δαρβίνου.

Σε χώρες της Ασίας, φονταμενταλιστές ισχυρίζονται ότι αγωνίζονται ενάντια στον δυτικό ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατία. Στο πλαίσιο αυτής της φονταμενταλιστικής αντίληψης έχουν γίνει και τρομοκρατικές επιθέσεις, οι οποίες έχουν στοιχίσει τη ζωή αθώων και ανυποψίαστων ανθρώπων. Τραγική ειρωνεία είναι ότι πολλά από τα θύματα αυτών των επιθέσεων δεν είχαν καμία σχέση ούτε με τον ιμπεριαλισμό ούτε με την αποικιοκρατία. Ενδεχομένως, πολλοί από τους νεκρούς, ως ενεργοί πολίτες, να ήταν ενάντιοι της επεκτατικής πολιτικής ορισμένων κυβερνήσεων ή πολυεθνικών εταιρειών των αναπτυγμένων χωρών προς τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Ο φονταμενταλισμός δεν πρέπει, σε καμία περίπτωση, να συγχέεται με τη θρησκεία στο όνομα της οποίας ενεργούν καταχρηστικά οι φονταμενταλιστές. Ο χριστιανισμός, ο ισλαμισμός, ο ιουδαϊσμός κτλ. δεν έχουν σχέση με τέτοιες ενέργειες.

Ο φονταμενταλισμός είναι «ακραία» και «παραμορφωμένη» ερμηνεία της κάθε θρησκείας, των αρχών και των κανόνων της.

Την 11η Σεπτεμβρίου 2001, δύο αεροπλάνα που ελέγχονταν από αεροπειρατές έπεσαν πάνω στους Δίδυμους Πύργους της Νέας Υόρκης καταστρέφοντάς τους και σκοτώνοντας χιλιάδες ανθρώπους. Η μέρα αυτή χαρακτηρίστηκε ως «η μέρα που άλλαξε ο κόσμος». Μια από τις αλλαγές που έφερε η επίθεση ήταν η αναπροσαρμογή της εξωτερικής πολιτικής των Η.Π.Α. Η επίδραση της 11ης Σεπτεμβρίου στις πολιτικές ιδεολογίες ήταν η ενίσχυση του συντηρητισμού και του δυτικού φιλελευθερισμού στη Δυτική Ευρώπη και τις Η.Π.Α. Η επίθεση, σε μεγάλο βαθμό, λειτούργησε τελικά «ενοποιητικά» για πολλούς από τους κατοίκους των αναπτυγμένων χωρών που αισθάνθηκαν ότι απειλούνται από κάποιον εξωτερικό τρομοκράτη, εχθρό του δυτικού πολιτισμού.

Ο Σάμιουελ Φίλιπς Χάντιγκτον (1927-2008) προσπάθησε, με τη θεωρία του για τη *Σύγκρουση των Πολιτισμών* (1993), να κατασκευάσει ένα νέο διπολικό κόσμο, όπου τη θέση της αντιπαράθεσης καπιταλισμού-σοσιαλισμού (Η.Π.Α. και ΝΑΤΟ-Ε.Σ.Σ.Δ. και Σύμφωνο της Βαρσοβίας) την καταλαμβάνει η αντιπαράθεση των πολιτισμών.

(βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές ιδεολογίες*, μτφρ. Χαρίδημος Κουτρής, εκδ. Επίκεντρο, Θεσ/νίκη 2007).

Α΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:**

- Οι σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες δεν είναι άμεσες.
- Η πολιτική είναι ατομική δράση για δημόσια ζητήματα.
- Πολιτική απάθεια είναι η μη συμμετοχή του πολίτη στα κοινά.
- Οι πελατειακές σχέσεις είναι χαρακτηριστικό της πολιτικά αναπτυγμένης κοινωνίας.
- Ο συντηρητισμός αμφισβητεί το κατεστημένο κοινωνικό σύστημα.

1β. Πολιτικά αναπτυγμένη κοινωνία είναι εκείνη όπου (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. ο λαός συμμετέχει καθολικά στην ανάδειξη των αντιπροσώπων του.
- β. οι πολιτικοί εκπρόσωποι του λαού σέβονται το Σύνταγμα και τους νόμους.
- γ. οι διαδικασίες διακυβέρνησης της χώρας και στελέχωσης της δημόσιας διοίκησης διέπονται από διαφάνεια και αξιοκρατία.
- δ. Όλα τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχίστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.**Α΄ ΣΤΗΛΗ**

1. πολιτική υπανάπτυξη
2. ελληνοιστικά
3. πολιτική ανάπτυξη
4. πολιτική
5. αναρχισμός

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ διαφάνεια
- ___ βασιλεία
- ___ κατάργηση του κράτους
- ___ πελατειακές σχέσεις
- ___ δράση για δημόσια ζητήματα

Β΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Ποιο είναι το θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα;****1β. Ποιο είναι το περιεχόμενο του όρου «πολιτική».****2α. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας κατά τον Αριστοτέλη;****2β. Να αναλύσετε την έννοια του κοινοτισμού.****Επιπλέον:**

- Να συζητήσετε τα χαρακτηριστικά της πολιτικής ανάπτυξης και υπανάπτυξης.
- Να συζητήσετε τη διαφορά αναρχισμού και σοσιαλισμού.
- Να εξετάσετε με παραδείγματα τη σχέση οικονομίας και πολιτικής.

Α΄ ΟΜΑΔΑ

1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:

- Η δημοκρατία στην αρχαία Αθήνα ήταν άμεση.
- Κατά τον Αριστοτέλη, η ολιγόχρονη θητεία σε αξιώματα είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας.
- Τα ελληνιστικά βασίλεια υποσκέλισαν τη δημοκρατία.
- Ο Μακιαβέλι επιδίωκε τον πολιτικό κατακερματισμό της Ιταλίας.
- Η Σχολή των Συγκρούσεων θεωρεί ότι το κράτος είναι ένας ουδέτερος πολιτικός θεσμός που ρυθμίζει τους υπόλοιπους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς.

1β. Πολιτικά υπανάπτυκτη κοινωνία είναι εκείνη όπου (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. κυριαρχούν οι πελατειακές σχέσεις.
- β. το Σύνταγμα και οι νόμοι παραβιάζονται συχνά.
- γ. οι πολίτες δεν συμμετέχουν συνειδητά στα κοινά.
- δ. όλα τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχίστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.

Α΄ ΣΤΗΛΗ

1. φιλελευθερισμός
2. συντηρητισμός
3. σοσιαλισμός
4. πολιτική οικολογία
5. φασισμός

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ υπέρτατη αξία το έθνος
- ___ αειφόρος ανάπτυξη
- ___ κράτος υπό τον έλεγχο των εργατών
- ___ διατήρηση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων
- ___ δικαίωμα ψήφου

Β΄ ΟΜΑΔΑ

1α. Ποια είναι τα κύρια γνωρίσματα του φονταμενταλισμού;

1β. Ποιες τάσεις περιλαμβάνει ο κοινοτισμός;

2α. Ποια είναι τα βασικά σημεία του μοντέλου της αειφόρου ανάπτυξης;

2β. Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναρχισμού ως πολιτικής θεωρίας;

Επιπλέον:

- Να αναλύσετε γιατί ο φασισμός οδηγεί τα έθνη σε συγκρούσεις.
- Να συζητήσετε στην τάξη τις διαφορές σοσιαλισμού και κομμουνισμού.

Στέλιος Μαυρομάτης, *Σύνθεση*, 1983, Εθνική Πινακοθήκη.

5.1 Το φαινόμενο της διαφθοράς

5.2 Το ηλεκτρονικό εμπόριο

5.3 Η μετανάστευση

5.3.1 Κατηγορίες και αίτια μετανάστευσης

5.3.2 Κοινωνικές-οικονομικές-πολιτικές συνέπειες

ώρες

6

στόχοι

Οι μαθητές/-τριες να μπορούν να:

- εξηγούν και ερμηνεύουν το φαινόμενο της διαφθοράς.
- εξηγούν και να εφαρμόζουν τους κανόνες του ηλεκτρονικού εμπορίου.
- συγκρίνουν τιμές διάφορων προϊόντων.
- καταγράφουν τους κινδύνους που υπάρχουν στις ηλεκτρονικές συναλλαγές.
- αναλύουν τα αίτια και τις συνέπειες της μετανάστευσης.
- εξηγούν τις έννοιες της προκατάληψης, των στερεοτύπων, του ρατσισμού και της ετερότητας.

βασική ορολογία

• ανομία	• κοινωνία των πολιτών	• μετανάστης
• διαφθορά	• κοινωνικά στερεότυπα	• νεποτισμός
• εγκλήματα του «λευκού κολάρου»	• κοινωνικές προκαταλήψεις	• νομενκλατούρα
• εγκληματικότητα	• μεταβιομηχανική κοινωνία	• πρόσφυγας
• ηλεκτρονικό έγκλημα	• μετανάστευση	• μεταναστευτική πολιτική
• ηλεκτρονικό εμπόριο		• ρατσισμός

Κωνσταντίνος Μαλέας, *Σαντορίνη*, 1924-1928, Εθνική Πινακοθήκη.

5.1 Το φαινόμενο της διαφθοράς

Όταν αναφερόμαστε στο φαινόμενο της **διαφθοράς** εννοούμε την **κακή χρήση της πολιτικής, οικονομικής και διοικητικής δύναμης** από φορείς και πρόσωπα που εκπροσωπούν την εξουσία, με στόχο την **ιδιοποίηση οφελών για την εξυπηρέτηση του ατομικού τους συμφέροντος**.

Ειδικότερα, το φαινόμενο της διαφθοράς αναφέρεται σε ένα φάσμα παράνομων δραστηριοτήτων οι οποίες είναι **αντίθετες προς το δημόσιο συμφέρον** και λαμβάνουν χώρα σε κυβερνητικές θέσεις και αξιώματα, σε πολιτικά κόμματα, στη δημόσια διοίκηση και την κρατική γραφειοκρατία, σε θεσμικούς χώρους και υπηρεσίες όπως η δικαιοσύνη, οι μηχανισμοί της αστυνομίας, οι εφορίες, οι τράπεζες, τα νοσοκομεία, η πολεοδομία κ.α.

Το φαινόμενο της διαφθοράς **διαπερνά όλο το εύρος της κοινωνικής και οικονομικής ζωής**. Αυτό έχει ως συνέπεια η διαφθορά να παράγει **πλέγματα σχέσεων** τα οποία είναι εχθρικά και ξένα απέναντι στο δημόσιο συμφέρον και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Παράλληλα, η διαφθορά δημιουργεί στεγανά στον δημόσιο βίο και τη δημόσια διοίκηση, τα οποία και εκμεταλλεύεται. Πολλές φορές οι νόμοι αφήνουν το περιθώριο για να αναπτυχθούν φαινόμενα διαφθοράς. Πρόκειται για τα λεγόμενα «παραθυράκια» του νόμου. Τα «παραθυράκια» είναι διατάξεις που η ερμηνεία τους δεν είναι σαφής και δίνει χώρο για την ανάπτυξη πρακτικών διαφθοράς.

Η διαφθορά είναι οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο που έχει οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αιτίες. Δεν είναι ένα φαινόμενο που εμφανίζεται σε κάποιες χώρες και χαρακτηρίζει κάποιους λαούς. Δεν είναι, με άλλα λόγια, στη «φύση» του Έλληνα, του Ιταλού, του Ισπανού ή του Τούρκου η διαφθορά ενώ απουσιάζει από τη «φύση» του Γερμανού, του Άγγλου, του Ελβετού κτλ. Το γεγονός ότι η διαφθορά εμφανίζεται έντονα σε κάποιες χώρες και όχι σε κάποιες άλλες έχει να κάνει με την οργάνωση της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτείας των χωρών και όχι με κάποια «εγγενή χαρακτηριστικά» ή «έμφυτες ροπές» των λαών.

Η διαφθορά μάς απασχολεί ως οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο. Όχι ως ατομική πρακτική. Ατομικές πρακτικές παραβίασης των νόμων, δωροδοκίας και δωροληψίας εμφανίζονται από την αρχαιότητα σε όλες τις κοινωνίες, σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη. Η διαφθορά είναι κάτι διαφορετικό. Πρόκειται για ένα μαζικό φαινόμενο, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις έχει γίνει «συνείδηση» σε μεγάλα τμήματα της κοινωνίας. Η φράση «δώσε φακελάκι για να γίνει η δουλειά σου» είναι ενδεικτική του φαινομένου της διαφθοράς και δείχνει, δυστυχώς, ότι η κοινωνία έχει συνηθίσει αυτές τις πρακτικές με αποτέλεσμα να τις θεωρεί φυσιολογικές.

Ο όρος **νεποτισμός** προέρχεται από τη λατινική λέξη nepos (εγγονός, απόγονος). Σημαίνει την εύνοια συγγενών και προσωπικών φίλων εις βάρος των υπόλοιπων μελών της κοινωνίας. Όταν κάποιος πολιτικός προσλαμβάνει, αναξιοκρατικά, τους συγγενείς του στο δημόσιο ή όταν άνθρωποι καταλαμβάνουν θέσεις και αξιώματα επειδή είναι συγγενείς ενός προσώπου που κατέχει εξουσία, τότε έχουμε φαινόμενα νεποτισμού.

Ο νεποτισμός είναι παράμετρος του φαινομένου της διαφθοράς.

Νίκος Χουλιάρας, *Ο ζωγράφος που φεύγει*, 1940, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο όρος **νομενκλατούρα** προέρχεται από τη λατινική λέξη nomenclatura (κατάλογος ονομάτων). Ο όρος νομενκλατούρα χρησιμοποιείται στην πολιτική για να δηλώσει μια ομάδα ανθρώπων που κρατάει και ελέγχει, επί πολλά έτη, τις κλίριες θέσεις σε ένα κόμμα, μια κυβέρνηση κτλ.

Η επιβίωση της νομενκλατούρας είναι στοιχείο πολιτικής υπανάπτυξης και μπορεί, πολλές φορές, να οδηγήσει στην ανάπτυξη φαινομένων διαφθοράς. Αυτό οφείλεται στο ότι η νομενκλατούρα έχει την τάση, προκειμένου να διασφαλίσει την ύπαρξή της, να ευνοεί την ανέλιξη και την ανάδειξη νέων στελεχών που δεν θα την αμφισβητήσουν.

Καραβάτζιο, *Οι χαρτοκλέφτες*, περικού 1594.

«Τις χειρότερες επιδόσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει η Ελλάδα σχετικά με τη διαφθορά, με το 22% των πολιτών (δηλαδή έναν στους πέντε) να δηλώνει –απαντώντας σε σχετική δημοσκόπηση που διοργανώνεται κάθε χρόνο ειδικά για την οργάνωση Διεθνής Διαφάνεια– ότι “λάδωσε” κάποιον δημόσιο λειτουργό κατά το 2012 και το 54% των Ελλήνων να διαπιστώνει επιδείνωση της διαφθοράς. Η Ελλάδα βρίσκεται στις υψηλότερες θέσεις διαφθοράς μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με 22%, ενώ η Κύπρος έχει 19%, η Βουλγαρία 8%, η Ιταλία μόλις 5%, η Πορτογαλία 3% και η Ισπανία 2%.

Σύμφωνα με το Παγκόσμιο Βαρόμετρο Διαφθοράς που συντάξε η Διεθνής Διαφάνεια (μη κυβερνητική οργάνωση που καταρτίζει πίνακα με 176 χώρες ανάλογα με το επίπεδο διαφθοράς τους), η Ελλάδα θεωρείται πιο διεφθαρμένη από την Αργεντινή (13%) και την Αρμενία (18%), από το Ελ Σαλβαδόρ (12%) και το Περού (20%) καθώς και από την Τζαμάικα (12%). Ωστόσο, ολοένα και περισσότεροι πολίτες –το 84% όσων ρωτήθηκαν στην Ελλάδα– δηλώνουν διατεθειμένοι να αντιδράσουν στη διαφθορά καταγγέλλοντας περιστατικά.

Ο μέσος όρος διαφθοράς για ολόκληρο τον κόσμο είναι 27%. Υπάρχουν χώρες-παράδεισοι διαφάνειας, όπου το «λάδωμα» είναι κάτω του 1%, όπως ήταν για το 2012 η Δανία, η Φινλανδία, η Ιαπωνία και η Αυστραλία. Στον αντίποδα, υπάρχει η πεντάδα των πλέον διεφθαρμένων κρατών του κό-

Οι παράγοντες που προκαλούν την εμφάνιση φαινομένων διαφθοράς διαπλέκονται μεταξύ τους, αλληλεπιδρούν και δεν είναι εύκολο να διαχωριστούν. Συγκεκριμένες οικονομικές πρακτικές, που σε κάποιο κοινωνικό ή πολιτικό πλαίσιο δεν οδηγούν σε φαινόμενα διαφθοράς, μπορεί να οδηγούν σε τέτοια φαινόμενα σε ένα άλλο πλαίσιο. Για παράδειγμα, οι επιχειρήσεις στον καπιταλισμό δραστηριοποιούνται με σκοπό τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Όμως, αυτό από μόνο του δεν αποτελεί παράγοντα διαφθοράς, διότι τότε κάθε επιχειρηματίας και κάθε επιχείρηση θα είχαν διαφθαρεί. Σε συγκεκριμένες συνθήκες πολιτικής υπανάπτυξης (βλ. ενότητα Α4.7), η επιχειρηματική δραστηριότητα μπορεί να διαπλεχθεί με πολιτικούς και στελέχη της δημόσιας διοίκησης και να προκαλέσει διαφθορά. Η κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία, επίσης, δεν αποτελεί παράγοντα διαφθοράς από μόνη της. Μπορεί, όμως, υπό συγκεκριμένες συνθήκες τα στελέχη του κράτους που σχεδιάζουν την οικονομία να αποκοπούν από την κοινωνία και αντί να λειτουργούν για το δημόσιο όφελος να στοχεύσουν στο ιδιωτικό τους συμφέρον.

Έχοντας αυτές τις επισημάνσεις κατά νου, θα αναφερθούμε σε ορισμένους παράγοντες που μπορούν να ευνοήσουν την ανάπτυξη της διαφθοράς:

α) Ο βαθμός ανάπτυξης της δημοκρατίας και ο ρόλος του κράτους. Σε χώρες που το επίπεδο της δημοκρατίας είναι χαμηλό και υπανάπτυκτο, οι συνθήκες ευδοκίμησης φαινομένων διαφθοράς και κατάχρησης εξουσίας είναι ευνοϊκότερες. Υπάρχουν πελατειακές σχέσεις και την ίδια στιγμή υπάρχει χαλαρός έλεγχος από από την εκτελεστική, τη νομοθετική ή τη δικαστική εξουσία. Για παράδειγμα, μοναρχικά ή αυταρχικά καθεστώτα υπανάπτυκτων χωρών έχουν δείξει εντονότερα σημάδια απροκάλυπτου χρηματισμού και αυθαιρεσίας, χωρίς να μπορεί να παρέμβει κανείς για την αποτροπή τέτοιων φαινομένων. Αλλά και σε αναπτυγμένες δημοκρατίες έχουν εμφανιστεί εκτεταμένα κρούσματα διαφθοράς. Οι εγκληματολόγοι έχουν ορίσει αυτά τα φαινόμενα ως «**εγκλήματα του λευκού περιλαιμίου**» ή «**εγκλήματα του λευκού κολλάρου**». Ο όρος υποδηλώνει ότι άνθρωποι με κουστούμια και πουκάμισα με λευκά κολάρα (πολιτικοί, ανώτερα στελέχη του κράτους, επιχειρηματίες, στελέχη του χρηματιστηρίου και των τραπεζών κτλ.) είναι αυτοί που επιδίδονται σε τέτοιες δραστηριότητες (παραβίαση νόμων για τις επιχειρήσεις, χρηματισμούς για αδειοδοτήσεις επιχειρήσεων, παράνομες δανειοδοτήσεις, αθέμιτος ανταγωνισμός κτλ.). Όσο υποχωρεί η διαφάνεια και ο έλεγχος τόσο αυτά τα φαινόμενα βρίσκουν πεδίο ανάπτυξης.

β) Ο ρόλος της «κοινωνίας των πολιτών». Με τον όρο «κοινωνία των πολιτών», στη σύγχρονη εκδοχή του και πολύ συνοπτικά, εννοούμε τον **ενδιάμεσο κοινωνικό χώρο ανάμεσα στο κράτος και την ελεύθερη αγορά, δηλαδή τις επιχειρήσεις**. Η κοινωνία των πολιτών περιλαμβάνει τις κοινωνικές οργανώσεις, τα

κινήματα, τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, τις περιβαλλοντικές και εθελοντικές δράσεις των πολιτών οι οποίες ενεργούν και λαμβάνουν χώρα μακριά τόσο από την ιδιωτική επιχειρηματικότητα όσο και από τους κρατικούς μηχανισμούς. Οι χώρες που έχουν αναπτυγμένη «κοινωνία πολιτών» είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένες σε έννοιες και πρακτικές που σχετίζονται με τη **διαφάνεια, την κοινωνική λογοδοσία, τον δημόσιο και κοινωνικό έλεγχο**, ενώ ταυτόχρονα έχουν πετύχει **υψηλότερο βαθμό συμμετοχής στα κοινά** και μεγαλύτερο βαθμό **κοινωνικής ευθύνης στον ατομικό και δημόσιο βίο**. Αντίθετα, οι χώρες με ισχυρή «κοινωνία των πολιτών» παραμένουν προσκολλημένες σε **παραδοσιακές και κρατικιστικές λογικές** στις οποίες ενδημούν **οι πελατειακές σχέσεις, ο συγκεντρωτισμός της εξουσίας, η έλλειψη συμμετοχής και οι προσωπικές στρατηγικές, η αδιαφάνεια και ο νεποτισμός**. Η ισχυρή κοινωνία των πολιτών είναι παράγοντας που ευνοεί την ανάπτυξη φαινομένων διαφθοράς. Η συμμετοχή και ο έλεγχος μπορούν να αποτρέψουν την εμφάνιση και ανάπτυξη της διαφθοράς. Όταν οι πολίτες «αποχωρούν» από τα κοινά και «ιδιωτεύουν», τότε αφήνουν το πεδίο ελεύθερο σε όσους επιθυμούν να διαπλεχθούν και να κερδοσκοπήσουν ανεξέλεγκτοι.

γ) Ο βαθμός και το επίπεδο των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Σε κοινωνίες όπου υπάρχουν φαινόμενα ακραίων και έντονων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, κοινωνικές συνθήκες που παράγουν **φτώχεια, ανεργία, εξαθλίωση και κοινωνικό αποκλεισμό**, η εκδήλωση φαινομένων διαφθοράς αναμένεται να είναι εντονότερη αφού το κίνητρο για την υπέρβαση μιας προβληματικής κατάστασης γίνεται μεγαλύτερο. Ουσιαστικά κυριαρχεί ο **βιολογικός νόμος της ζούγκλας στην κοινωνία**, ο οποίος προτρέπει αλλά και «δικαιολογεί» φαινόμενα διαφθοράς. Γι' αυτό και η αντιμετώπιση αυτών των κοινωνικών προβλημάτων είναι όχι μόνο υποχρέωση, αλλά όρος επιβίωσης μιας δημοκρατικής πολιτείας. Πώς μπορεί να λειτουργήσει η δημοκρατία σε μια κοινωνία όπου το μεγαλύτερο μέρος των φόρων το πληρώνουν όσοι δεν μπορούν να ξεφύγουν από τους φορολογικούς μηχανισμούς, όπου οι ποινές επιβάλλονται σε όποιους δεν μπορούν να πληρώσουν τις υπηρεσίες ενός καλού δικηγόρου, όπου τις θέσεις στη δημόσια διοίκηση τις καταλαμβάνουν όσοι έχουν γνωριμίες; Και πώς διαπαιδαγωγείται ο πληθυσμός αυτών των κοινωνιών; Σε ποιες αξίες και σε ποιες πρακτικές;

δ) Η ανομία και το αξιακό σύστημα μιας κοινωνίας. Η διαφθορά είναι όψη του φαινομένου της **ανομίας**. Ανομία δεν σημαίνει παρανομία και μη τήρηση των νόμων. Πρόκειται για ένα ευρύτερο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο περιλαμβάνει και τη μη τήρηση των νόμων. Δεν είναι, όμως, μόνο αυτό. Ο όρος ανομία εισήχθη στις κοινωνικές επιστήμες από τον Εμίλ Ντυρκέμ. Η ανομία είναι χαρακτηριστικό της χαλάρωσης της κοινωνικής συνοχής. Πρόκειται για μια κατάσταση, όπου οι ηθικοί και τυπικοί κανόνες

σμου: η χειρότερη είναι η Σιέρα Λεόνε με 84%, ακολουθεί η Λιβερία με 75%, η Υεμένη με 74%, η Κένυα με 70% και το Καμερούν με 62%».

(εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 9/7/2013).

«Όπως είναι γνωστό, για διάφορους ιστορικούς λόγους, η χώρα μας έχει μια εξαιρετικά καχεκτική κοινωνία των πολιτών με έντονους αυταρχισμούς και στο ενδοθεσμικό και στο διαθεσμικό επίπεδο. Στον πολιτικό χώρο, π.χ., έχουμε και υπερσυγκέντρωση δύναμης στα χέρια των κυβερνώντων (ενδοθεσμικό επίπεδο) και κομματικοκρατία, δηλαδή διείσδυση της κομματικής λογικής σε τομείς όπως η ανώτατη παιδεία, η Εκκλησία κλπ.»

(Νίκος Μουζέλης, εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 14/12/1997).

«Η κοινωνία των πολιτών δηλώνει όλες τις μορφές κοινωνικής δράσης ατόμων ή ομάδων, οι οποίες δεν απορρέουν από το κράτος και δεν αναλαμβάνονται από αυτό. Ο όρος οργανωμένη κοινωνία των πολιτών αναφέρεται στις οργανωτικές δομές, των οποίων τα μέλη εκπληρούν, μέσω ενός δημοκρατικού διαλόγου, το γενικό συμφέρον και λειτουργούν ως μεσολαβητές μεταξύ των δημόσιων αρχών και των πολιτών. [...]

Η Συνθήκη της Λισαβόνας (άρθρο 15 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ΣΛΕΕ) αναγνωρίζει τη σημασία της συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών στη χρηστή ευρωπαϊκή διακυβέρνηση». (<http://europa.eu>)

Νίκος Εγγονόπουλος, *Θέατρον*, 1961, Εθνική Πινακοθήκη.

«Τα εγκλήματα του λευκού περιλαιμίου προϋποθέτουν την χρήση της μεσοαστικής ή επαγγελματικής θέσης του δράστη για την διάπραξή τους. Εγκλήματα των ισχυρών είναι εκείνα για την διάπραξη των οποίων γίνεται χρήση της εξουσίας που έχει δοθεί στον δράστη – όπως όταν ένας αξιωματούχος δέχεται δωροδοκίες για να μεροληπτήσει υπέρ ενός μέτρου πολιτικής.

Αν και οι αρχές αντιμετωπίζουν τα εγκλήματα αυτά με πολύ περισσότερη ανοχή από ό,τι τα εγκλήματα των λιγότερο προνομιούχων, το κόστος των εγκλημάτων του λευκού περιλαιμίου είναι τεράστιο. Πολύ περισσότερη έρευνα έχει γίνει για τα εγκλήματα λευκού περιλαιμίου στις Η.Π.Α. παρά στην Βρετανία. Στις Η.Π.Α. υπολογίστηκε πως τα εγκλήματα λευκού περιλαιμίου (που ορίζονται ως φοροδιαφυγή, ασφαλιστικές απάτες σχετικά με φάρμακα και ιατρικές υπηρεσίες, απάτες για επισκευές κατοικίας και αυτοκινήτων) στοιχίζουν σαράντα φορές περισσότερο από τα συνήθη εγκλήματα κατά της περιουσίας... Επιπλέον, ορισμένες μορφές εγκλημάτων λευκού περιλαιμίου αφορούν πολύ μεγαλύτερο αριθμό ατόμων από ό,τι τα εγκλήματα των χαμηλών τάξεων. Ένας καταχραστής μπορεί να ληστέψει χιλιάδες – και σήμερα με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών εκατομμύρια – ατόμων και παράνομα πωλούμενα φάρμακα μπορούν να προσβάλλουν την υγεία πολλών ανθρώπων και να οδηγήσουν ακόμα και σε θανάτους».

(Α. Giddens, *Κοινωνιολογία*, μτφρ. Δ. Τσαούσης, εκδ. Guttenberg, Αθήνα 2002).

(νόμοι) μιας κοινωνίας δεν έχουν ιδιαίτερη αξία για τα μέλη της. Τα μέλη της κοινωνίας αρχίζουν να μην πιστεύουν σε αυτούς. **Ανομία είναι η αποσύνδεση των στόχων που θέτουν τα άτομα από τα κοινωνικά αποδεκτά μέσα για να τους πραγματοποιήσουν.** Για παράδειγμα, κάποιος μέλος της κοινωνίας θέλει να αγοράσει ένα αυτοκίνητο. Τα αποδεκτά κοινωνικά μέσα είναι να αποταμιεύσει χρήματα που προέρχονται από την εργασία του, να λάβει κάποιον τραπεζικό δάνειο το οποίο θα το αποπληρώσει σταδιακά κτλ. Όμως, μπορεί το άτομο να μην καταφύγει σε αυτά τα μέσα. Μπορεί να καταφύγει σε ενέργειες, οι οποίες να του αποφέρουν το απαραίτητο ποσό για να αγοράσει το αυτοκίνητο. Όταν τέτοιες πρακτικές και αντιλήψεις διαδίδονται στο κοινωνικό σώμα, τότε επικρατεί η κατάσταση της ανομίας. Η ανομία μεγαλώνει ακόμη περισσότερο όταν οι πρακτικές αυτές μένουν ατιμώρητες. Οι σύγχρονες κοινωνίες, λόγω του μεταβατικού τους χαρακτήρα, δημιουργούν όρους ανάπτυξης της ανομίας. Οι παραδοσιακές αξίες και οι θεσμοί κλονίζονται, χωρίς να έχουν εμφανιστεί νέες κοινωνικές σχέσεις και ρυθμίσεις που θα πάρουν τη θέση τους. Άλλωστε, ο Ντυρκέμ, που όρισε την ανομία ως φαινόμενο, είχε ζήσει σε μια ανάλογη μεταβατική εποχή. Ήταν στις αρχές του 20ού αιώνα, όπου η οικονομία και η κοινωνία άλλαζαν με ταχύτατους ρυθμούς χωρίς οι άνθρωποι να έχουν μπορέσει να αφομοιώσουν τις αλλαγές.

ε) Ο ρόλος της οικογένειας και του εκπαιδευτικού συστήματος. Οι φορείς κοινωνικοποίησης και ιδιαίτερα η οικογένεια και το σχολείο μπορούν να παίξουν καθοριστικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση των νέων ανθρώπων ενάντια στη λογική και την πρακτική της διαφθοράς. Η οικογένεια και η εκπαίδευση μπορούν να γίνουν «σχολείο» και περιβάλλον ήθους και εννοιών, καλλιεργώντας έννοιες και αξίες όπως: **πολίτης, δημόσιο συμφέρον, κοινό καλό, κοινωνική αλληλεγγύη, κράτος δικαίου, κοινωνική δικαιοσύνη, συνέπεια, εντιμότητα, ειλικρίνεια, κοινωνική ευθύνη.** Η οικονομία και η πολιτεία σαφώς έχουν την πρωταρχική ευθύνη για τα φαινόμενα διαφθοράς, όμως οι άνθρωποι είναι αυτοί που επιλέγουν πώς θα ζήσουν, που σε τελική ανάλυση δημιουργούν την ιστορία τους. Άλλωστε, η δημοκρατία και η πολιτική ανάπτυξη είναι το αντίδοτο στη διαφθορά. Όμως, **δημοκρατία σημαίνει ελευθερία, συμμετοχή και ευθύνη.** Αν οι πολίτες είναι απαθείς και δεν έχουν έναν ορίζοντα αξιών που θα τους κινητοποιεί να ελέγξουν την κάθε εξουσία, τότε οι λέξεις δημοκρατία και συμμετοχή στερούνται περιεχομένου. Σε αυτή την κατεύθυνση μπορούν να συμβάλουν σημαντικά οι φορείς που διαμορφώνουν τους αυριανούς πολίτες.

5.2 Το ηλεκτρονικό εμπόριο

Μέχρι πριν από μερικά χρόνια γνωρίζαμε την έννοια του εμπορίου μέσα από τις συμβατικές οδούς της αγοράς και της πώλησης εμπορευμάτων, μέσω της φυσικής παρουσίας ανθρώπων οι οποίοι δραστηριοποιούνταν σε χώρους αγοραπωλησίας όπως οι λαϊκές αγορές, τα εμπορικά καταστήματα, τα εμπορικά κέντρα.

Η διαδικασία αυτή απαιτούσε τη φυσική παρουσία των εμπλεκόμενων, γεγονός που στοίχιζε και χρόνο αλλά και χρήμα τόσο για τη μετακίνηση όσο και για τη μεταφορά εμπορευμάτων.

Ωστόσο, η τεχνολογική εξέλιξη και οι μεταβολές στον χώρο των επικοινωνιών προκάλεσαν σημαντικές ανακατατάξεις στον τρόπο με τον οποίο σήμερα γίνονται οι εμπορικές συναλλαγές. Το τοπίο του εμπορίου έχει αλλάξει σημαντικά, γεγονός που συνεπάγεται μια σειρά από σημαντικούς μετασχηματισμούς σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

Το ηλεκτρονικό εμπόριο είναι μια νέα οικονομική πραγματικότητα που στηρίζεται στο διαδίκτυο. Η αγορά και πώληση προϊόντων γίνεται μέσω του διαδικτύου. Το ηλεκτρονικό εμπόριο δεν απαιτεί, για την αγορά και πώληση υπηρεσιών και εμπορευμάτων, τη φυσική παρουσία των εμπλεκόμενων. Γίνεται εξ αποστάσεως.

Το ηλεκτρονικό εμπόριο είναι ένα μια εξελιγμένη οικονομική δραστηριότητα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Ο Ντάνιελ Μπελ (1919-2011) ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο «μεταβιομηχανική κοινωνία». Το 1976 εκδόθηκε το βιβλίο του *The coming of post-industrial society* (η έλευση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας). Ο Μπελ υποστήριζε ότι η ανάπτυξη της τεχνολογίας, και κυρίως της τεχνολογίας των υπολογιστών, θα επιφέρει τέσσερις καθοριστικές αλλαγές:

α) Μείωση των θέσεων εργασίας στη βιομηχανία και αύξηση στις υπηρεσίες.

β) Μείωση της ανειδίκευτης εργασίας.

γ) Οι νέες τεχνολογίες θα είναι η αιχμή της οικονομίας.

δ) Εμφάνιση νέων κριτηρίων κοινωνικής ιεράρχησης με κριτήριο την πρόσβαση κάποιου/-ας στις νέες τεχνολογίες.

Ο Μιχάλης Δερτούζος (1936-2001), καθηγητής της Πληροφορικής στο Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Μασαχουσέτης (Μ.Ι.Τ.), ήταν ένας μεγάλος οραματιστής του κόσμου που μπορούσε να διαμορφώσει το διαδίκτυο. Το ηλεκτρονικό εμπόριο δεν διαφέρει από την αρχική σύλληψη του Δερτούζου, ότι οι άνθρωποι θα κινούνται και θα αγοράζουν προϊόντα και υπηρεσίες όπως κινούνται, βλέπουν βιτρίνες και εμπορεύματα, αγοράζουν σε μια κανονική αγορά με εμπορικά καταστήματα.

Στο ηλεκτρονικό εμπόριο δεν υπάρχουν φυσικοί διαμεσολαβητές παρά μόνο οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές μέσω των οποίων γίνονται οι εμπορικές συναλλαγές. Η face to face (πρόσωπο με πρό-

σω) του ηλεκτρονικού εμπορίου έχει και αυτό τους «ηλεκτρονικούς απατεώνες» του, όπως έχει και το κλασικό εμπόριο.

Το ηλεκτρονικό εμπόριο είναι κατάκτηση, ένας νέος τρόπος εμπορίου που εξυπηρετεί τους εμπόρους, τους παραγωγούς, τους καταναλωτές και την οικονομία στο σύνολό της.

Όμως, για περιπτώσεις απάτης ή άλλων αδικημάτων στο διαδίκτυο, υπάρχει η Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος.

«Η Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος προσφέρει υπηρεσίες δίωξης τέτοιων περιπτώσεων στον κυβερνοχώρο και παρέχει ασφάλεια στους πολίτες, τους εμπόρους και τους καταναλωτές που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για την αγορά και πώληση εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Αναλυτικότερα:

Η αποστολή της Υποδιεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος συμπεριλαμβάνει την πρόληψη, την έρευνα και την καταστολή εγκλημάτων ή αντικοινωνικών συμπεριφορών, που διαπράττονται μέσω του διαδικτύου ή άλλων μέσων ηλεκτρονικής επικοινωνίας.

Η Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, στην εσωτερική της δομή, αποτελείται από τέσσερα τμήματα που συμπληρώνουν όλο το φάσμα προστασίας του χρήστη και ασφάλειας του κυβερνοχώρου. Έτσι, στη νέα αναβαθμισμένη δομή της αποτελείται από:

- Το Τμήμα Γενικών Υποθέσεων και Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, που ασχολείται με τις εγκληματικές πράξεις οι οποίες διαπράττονται στα μέσα ηλεκτρονικής επικοινωνίας και ψηφιακής αποθήκευσης ή μέσω αυτών σε ολόκληρη τη χώρα.
- Το Τμήμα Προστασίας Ανηλίκων, που ασχολείται με τα εγκλήματα τα οποία διαπράττονται κατά των ανηλίκων με τη χρήση του διαδικτύου και των άλλων μέσων ηλεκτρονικής ή ψηφιακής επικοινωνίας και αποθήκευσης.
- Το Τμήμα Προστασίας Λογισμι-

κού και Πνευματικών Δικαιωμάτων που ασχολείται με τις υποθέσεις παράνομης διείσδυσης σε υπολογιστικά συστήματα και κλοπής, καταστροφής ή παράνομης διακίνησης λογισμικού υλικού, ψηφιακών δεδομένων και οπτικοακουστικών έργων, που τελούνται σε ολόκληρη τη χώρα.

- Το Τμήμα Ασφάλειας Ηλεκτρονικών Επικοινωνιών, που ασχολείται με την πρόληψη και καταστολή εγκλημάτων παραβίασης του απορρήτου των ηλεκτρονικών επικοινωνιών.

Κοινωνικές δράσεις της Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος

Η Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα για την ενημέρωση μικρών και μεγάλων χρηστών του διαδικτύου. Οργανώνει ημερίδες για την ασφαλή πλοήγηση –σε όλη τη Ελλάδα– με στόχο την ενημέρωση των πολιτών για τις νέες τεχνολογίες και ειδικότερα για τους κινδύνους που ελλοχεύουν κατά την πλοήγηση στο διαδίκτυο».

(www.astynomia.gr)

ΓΙΑ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΙΩΞΗ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΥ

ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ

σωπο) επαφή των συναλλασσομένων έχει αντικατασταθεί από την screen to screen (οθόνη με οθόνη) επαφή.

Το ηλεκτρονικό εμπόριο εξυπηρετεί χιλιάδες επιχειρήσεις και εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο.

Ο όρος **ηλεκτρονικό εμπόριο** περιλαμβάνει όλα τα μέσα, τα οποία εξυπηρετούν τις αγοραπωλησίες εμπορευμάτων και υπηρεσιών χρησιμοποιώντας μέσα όπως:

- τηλέφωνο (κινητό-σταθερό-δορυφορικό)
- ηλεκτρονικοί υπολογιστές
- βιντεοτηλέφωνο (βιντεοκλήσεις)
- ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e-mail)
- τηλεμοιτυπία (fax)
- τηλεόραση
- tablets
- επικοινωνία μέσω ψηφιακών εργαλείων όπως το skype, ή το Big Blue Button, τα οποία δίνουν τη δυνατότητα τηλεδιάσκεψης και χρησιμοποιούνται ευρέως ακόμη και για άλλες χρήσεις (εκπαιδευτικές, επιστημονικές κτλ.)

Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως στις μέρες μας έχουμε ένα σημαντικό αριθμό εργαλείων τα οποία κυριολεκτικά έχουν μεταλλάξει τον χαρακτήρα και τη φύση των συναλλαγών, με συνέπεια να έχουν προκληθεί σημαντικές αλλαγές σε όλες τις φάσεις και τα στάδια της εμπορευματικής διαδικασίας.

Το ηλεκτρονικό εμπόριο **έχει αντικαταστήσει τη διά ζώσης επικοινωνία** ανάμεσα στον πωλητή και τον πελάτη, αφού όλα τα εμπορεύματα αποτελούν **μια ψηφιοποιημένη εικόνα που διαθέτει όλα τα τεχνικά και μη χαρακτηριστικά του προϊόντος** χωρίς, ουσιαστικά, να προκύπτει λόγος επαφής του πωλητή με τον αγοραστή.

Ως εκ τούτου, **η ανθρώπινη επικοινωνία** επηρεάζεται σοβαρά, αφού δεν υπάρχει ανάγκη για την **άμεση ανθρώπινη επαφή με τον πωλητή**. Αυτό έχει ως συνέπεια οι αγορές να γίνονται με έναν περισσότερο **απρόσωπο τρόπο** και να μην είναι αναγκαία η δημιουργία μιας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ πωλητή και αγοραστή. Επιπροσθέτως, όλες οι τεχνικές και μέθοδοι της πειθούς που χρησιμοποιούσε ένας πωλητής στη διά ζώσης επικοινωνία εγκαταλείπονται, ενώ θα πρέπει αυτές να αποτυπώνονται με ψηφιακό τρόπο στην ιστοσελίδα ή σε μια τηλεοπτική διαφήμιση που αφορά την πώληση ενός προϊόντος.

Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως ένας σημαντικός αριθμός των πωλητών που ακολουθούσε τις παραδοσιακές μεθόδους εμπορίου δεν έχει αντικείμενο απασχόλησης. Την ίδια στιγμή όμως γεννιούνται μια σειρά νέων επαγγελματιών τα οποία ασχολούνται με το ηλεκτρονικό εμπόριο: γραφίστες, σχεδιαστές εμπορικών ιστοσελίδων, ψηφιακοί διαφημιστές, ειδικοί στο ηλεκτρονικό marketing, κ.ά.

Την ίδια στιγμή που το συμβατικό εμπόριο χάνει ένα τμήμα του από το ηλεκτρονικό εμπόριο, διαμορφώνεται μια νέα κατάσταση στο επίπεδο των χρηματικών συναλλαγών, αφού οι χρηματικές

δοσοληψίες γίνονται μέσω χρεωστικών ή πιστωτικών καρτών, γεγονός που αναπτύσσει τα τραπεζικά προϊόντα σε νέους χώρους και νέες κατευθύνσεις.

Είναι σαφές πως όσο ο καιρός περνάει τόσο οι αγορές θα διευρύνονται μέσω του ηλεκτρονικού εμπορίου, αφού οποιοσδήποτε σήμερα μπορεί να κάνει τα ψώνια του από το σούπερ μάρκετ, να αγοράσει ρούχα, καλλυντικά, ένα αυτοκίνητο, μετοχές, ομόλογα, αεροπορικά εισιτήρια, ασφαλιστικά συμβόλαια, ακόμη και ένα σπίτι σε άλλη χώρα.

Πίσω από το ηλεκτρονικό εμπόριο έχει αναπτυχθεί μια πολύπλοκη και εξαιρετικά υψηλού επιπέδου **βιομηχανία ψηφιακής υποστήριξης** η οποία, μέσω ηλεκτρονικών συστημάτων, **σχεδιάζει, οργανώνει, διευθύνει και επιπλέον ελέγχει το σύνολο των εμπορικών συναλλαγών**, αφού είναι σε θέση να καταγράφει και να αποθηκεύει οποιαδήποτε κίνηση ή συναλλαγή μέσω αυτών των συστημάτων.

Είναι ευνόητο λοιπόν πως το ηλεκτρονικό εμπόριο διαμορφώνει μια τεράστια δυναμική στο πεδίο των συναλλαγών, και αυτό γιατί:

- μειώνει το κόστος των εμπορικών μεσαζόντων και αντιπροσώπων άρα και την τιμή του προϊόντος.
- εξοικονομεί χρόνο για τους καταναλωτές.
- δημιουργεί μεγάλες αγορές, πέρα από τα τοπικά σύνορα και τις περιφερειακά παραδοσιακά όρια.
- ενισχύει την ανάπτυξη των επιχειρήσεων χωρίς έξοδα μετακίνησης και μεταφοράς.
- διευκολύνει τις συναλλαγές κάνοντάς τες πιο προσιτές σε ένα κοινό που δεν μπορεί να μετακινηθεί.
- δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας και μια σειρά νέων επαγγελμάτων τα οποία σχετίζονται με το ηλεκτρονικό εμπόριο.

Την ίδια στιγμή που διαπιστώνεται αυτή η δυναμική, οφείλουμε να σταθούμε και λίγο κριτικά στον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζεται το ηλεκτρονικό εμπόριο, να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τις αλλαγές και τις επιπτώσεις που έχει επιφέρει η εφαρμογή του.

Είναι σαφές πως οι επιχειρήσεις που δεν θα μπορέσουν να ακολουθήσουν τη δυναμική αυτή είναι σίγουρο πως, αν δεν εξαφανιστούν, θα χάσουν ένα σημαντικό τμήμα του αγοραστικού τους κοινού.

Το ίδιο συμβαίνει, και θα συμβεί, με τους συμβατικούς πωλητές, οι οποίοι θα χάσουν τη δουλειά τους, αφού υπολογίζεται πως λόγω της σημαντικής μείωσης των διά ζώσης πωλήσεων θα μειωθεί αισθητά και ο αριθμός των εργαζομένων στο συμβατικό εμπόριο.

Παναγιώτης Τέτσης, *Λαϊκή Αγορά*, Εθνική Πινακοθήκη

Το άνεργο μέλλον

(The Jobless Future)

Αυτός είναι ο απαισιόδοξος τίτλος του βιβλίου των Στάνλεϋ Αρόνοβιτς και Ουίλιαμ Ντι Φάτσιο (Η.Π.Α., 1994). Σε μια εποχή τεράστιων προσδοκιών από τους ηλεκτρονικές υπολογιστές, οι Αρονowitz και DiFazio έκαναν μια έρευνα σχετικά με το πώς η τεχνολογία επηρεάζει την εργασιακή διαδικασία και τις εργασιακές σχέσεις. Η έρευνα, που πραγματοποιήθηκε για το Σωματείο Τεχνικών και Μηχανικών της Νέας Υόρκης το 1984, σχετικά με τις επιπτώσεις που θα είχε στην εργασία τους η είσοδος των υπολογιστών, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι νέες τεχνολογίες όχι μόνο δεν θα αυξήσουν μακροπρόθεσμα τις επαγγελματικές ευκαιρίες όσων ασχολούνται με αυτές (χειριστές υπολογιστών, τεχνικοί υπολογιστών, αναλυτές, κ.λπ.), αλλά θα τις μειώσουν. Αυτό το γενικό συμπέρασμα προέκυπτε από συνεντεύξεις αλλά και παρατηρήσεις που είχαν κάνει οι ερευνητές με μερικούς χειριστές και προγραμματιστές υπολογιστών, από όπου φαινόταν ότι η χρήση του υπολογιστή γίνεται όλο και πιο απλή –που σημαίνει προοπτικά μείωση των αμοιβών, καθώς χάνει το χαρακτήρα της σύνθετης εργασίας– ενώ την ίδια στιγμή το πρόγραμμα του υπολογιστή συμπυκνώνει μια σειρά από άλλες εργασίες που μέχρι τότε ήταν αυτόνομες και σύνθετες.

Οι συγγραφείς, τελικά, υποστήριξαν ότι η εξέλιξη της πληροφορικής καταργεί χιλιάδες παραδοσιακές θέσεις εργασίας, χωρίς να δημιουργεί στον ίδιο αριθμό νέες.

Οι εξελίξεις φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις απαισιόδοξες αυτές προβλέψεις.

Ορισμένα στοιχεία για προβληματισμό:

- Το Twitter απασχολεί μόλις 400 άτομα σε όλο τον κόσμο.
- Το 2011, οι κινεζικές εταιρείες δαπάνησαν 1,3 δισ. δολάρια για βιομηχανικά ρομπότ.
- Η Foxconn, που φτιάχνει iPads

για την Apple, ελπίζει σε 10 χρόνια να λειτουργήσει το πρώτο πλήρως αυτοματοποιημένο εργοστάσιό της χωρίς κανέναν εργάτη και με ελάχιστο τεχνικό και ειδικευμένο προσωπικό.

Μιχάλης Οικονόμου, *Βάρκες*, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο όρος **κυβερνοχώρος** σημαίνει έναν νέο «κοινωνικό» χώρο, ο οποίος διαμορφώνεται από το παγκόσμιο δίκτυο των υπολογιστών που συνθέτουν το διαδίκτυο. Οι άνθρωποι στον κυβερνοχώρο είναι μηνύματα στις οθόνες των υπολογιστών. Δεν υπάρχει η φυσική τους παρουσία. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι άνθρωποι. Δεν σημαίνει ότι δεν έχουν πάθη, δεν λένε αλήθεια ή ψέματα, δεν έχουν καλούς ή κακούς σκοπούς. Το διαδίκτυο είναι μέρος του πραγματικού κόσμου. Όλοι στο διαδίκτυο έχουμε ταυτότητα και αφήνουμε ίχνη. Γι' αυτό είναι αναγκαία η ενημέρωση και η εκπαίδευση στη χρήση του διαδικτύου. Ανάλογη ενημέρωση και εκπαίδευση πρέπει να γίνει και στη χρήση του διαδικτυακού εμπορίου, προκειμένου οι χρήστες του να ωφελούνται από τα πλεονεκτήματά του χωρίς να γίνονται θύματα απάτης.

Μια ακόμα σημαντική επίπτωση είναι η φύση της ίδιας της αγοράς. Η αγορά εμπορευμάτων μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε μια **απρόσωπη διαδικασία** η οποία δεν διαθέτει κανένα στοιχείο ανθρώπινης επικοινωνίας και επαφής. Αυτό συμβάλλει με κάποιο τρόπο στην **αποξένωση του ανθρώπου**, αφού, αν αναλογιστεί κανείς πως δεν χρειαζόμαστε καμία ανθρώπινη επαφή για τις συναλλαγές μας, καταλαβαίνει πως εθιζόμαστε στο να ερχόμαστε σε επαφή με λιγότερους ανθρώπους καθημερινά.

Φανταστείτε τον πολίτη του μέλλοντος ο οποίος μπορεί να εργάζεται μόνος από το σπίτι του μέσω υπολογιστή, να αγοράζει την τροφή του μέσω ηλεκτρονικής παραγγελίας, να ψωνίζει τα απαραίτητα για το σπίτι μέσω διαδικτύου, να πληρώνει τους λογαριασμούς του ηλεκτρονικά, να επικοινωνεί με τους φίλους του μέσω των ψηφιακών κοινωνικών δικτύων κ.ά. Καταλαβαίνουμε πως μάλλον θα φτάσει σε ένα σημείο όπου η πραγματικότητά που βιώνει **δεν θα είναι ανθρώπινη και κοινωνική**, θα είναι μια **εικονική ή ψηφιακή πραγματικότητα** της απομόνωσης και της μοναξιάς.

Ένα ακόμη εφιαλτικό σενάριο το οποίο καταργεί την ιδιωτικότητα των συναλλαγών μας σχετίζεται με το ότι καθετί που αγοράζεται και πωλείται μέσω διαδικτύου ή ηλεκτρονικών και ψηφιακών μέσων μπορεί να καταγράφεται και να μας ακολουθεί σε όλη μας τη ζωή.

Με τον τρόπο αυτό, την ίδια στιγμή που θα μπορούσε με έναν οργανωμένο τρόπο παρακολούθησης των ηλεκτρονικών αγορών να λυθεί ένα μέρος του προβλήματος της φοροδιαφυγής, προκύπτει το **πρόβλημα της κατάργησης της ιδιωτικότητας στο εμπόριο και τις προσωπικές αγορές**.

Οι επιχειρήσεις και τα τραπεζικά ιδρύματα ουσιαστικά, με τον τρόπο αυτό μπορούν να γνωρίζουν, να κατέχουν και να αποθηκεύουν δεδομένα τα οποία αφορούν ατομικές μας συνήθειες, τις διατροφικές ή ενδυματολογικές μας προτιμήσεις, τα φάρμακα που παίρνουμε, τα ταξίδια που κάναμε κτλ.

Βρισκόμαστε ουσιαστικά μπροστά στο κλασικό ερώτημα: **μέχρι ποιου σημείου οι τεχνολογικές εξελίξεις επιτρέπεται να εισχωρούν στη ζωή μας και ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα ατομικά μας δικαιώματα, τις προσωπικές μας ελευθερίες, την κοινωνική μας ζωή;**

Είναι ξεκάθαρο πως δεν μπορούμε να αρνηθούμε ό,τι βελτιώνει την ποιότητα ζωής μας, αναπτύσσει τις δυνατότητές μας, διευρύνει τους ορίζοντες και τις προοπτικές της κοινωνίας μας.

Ωστόσο, οφείλουμε να **αναστοχαζόμαστε με κριτικό τρόπο πάνω σε θεμελιώδη ζητήματα** τα οποία θίγουν ευθέως την κοινωνικότητά μας, τα δικαιώματά μας και την ανάπτυξη των δυνατοτήτων του ανθρώπινου είδους.

Η προοπτική αυτή, όμως, προϋποθέτει ελευθερία, παιδεία, κριτική σκέψη και σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα.

5.3 Η μετανάστευση

Μετανάστευση είναι η μετακίνηση των ανθρώπων από τη μία περιοχή στην άλλη, είτε στο εσωτερικό μιας χώρας είτε στο εξωτερικό, με σκοπό την αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής.

Πρόκειται για φαινόμενο το οποίο παρατηρείται **από την αρχαιότητα**. Οι άνθρωποι πάντοτε μετακινούνταν για την αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της Γης, με συνέπεια οι μετακινήσεις αυτές να προκαλούν διαφόρων ειδών ανακατατάξεις, συγκρούσεις και μεταβολές στη σύνθεση και την κατανομή των πληθυσμών. Οι άνθρωποι μετακινούνταν άλλοτε για να βρουν πιο εύφορες και γόνιμες περιοχές με περισσότερους καρπούς και πλουσιότερο κυνήγι και άλλοτε για να βρουν πιο ζεστό κλίμα και καλύτερους χειμώνες στις πεδινές και εύκρατες περιοχές. Με άλλα λόγια, η πρόκληση **της καλύτερης επιβίωσης** αποτελούσε διαχρονικά την κινητήρια δύναμη της μετακίνησης των πληθυσμών.

Ο πανάρχαιος χαρακτήρας του φαινομένου και η μόνιμη παρουσία του σε όλες τις ιστορικές περιόδους της ανθρωπότητας δείχνει ότι **δεν μπορεί να υπάρξει ένας κόσμος χωρίς μετανάστευση**.

Με τον όρο **μετανάστης** εννοούμε εκείνο το μέλος μιας κοινωνίας που μετακινείται από την περιοχή (είτε στο εσωτερικό είτε στο εξωτερικό) στην οποία διαμένει μόνιμα για να μεταβεί σε μία άλλη με σκοπό την αναζήτηση εργασίας. Ο μετανάστης ζητάει **άδεια παραμονής** από τη χώρα στην οποία μεταναστεύει.

Συχνά, ο μετανάστης συγχέεται με τον **πρόσφυγα**. Ο πρόσφυγας μετακινείται σε άλλη χώρα, υποχρεωτικά και επιβεβλημένα, επειδή διώκεται ή φοβάται τη δίωξη για λόγους πολιτικούς, θρησκευτικούς κτλ. Ο πρόσφυγας ζητάει **άσυλο**, το οποίο προβλέπεται από το Διεθνές Δίκαιο και τον Ο.Η.Ε.

Η Ελλάδα έχει γνωρίσει και τη μετανάστευση και την προσφυγιά. Έλληνες έχουν μεταναστεύσει, στο παρελθόν, στις Η.Π.Α., τη Γερμανία, την Αυστραλία, το Βέλγιο κτλ. προς αναζήτηση εργασίας και καλύτερης ζωής. Τα τελευταία χρόνια, λόγω της οικονομικής κρίσης και της υψηλής ανεργίας στην Ελλάδα, δημιουργείται ένα νέο μεταναστευτικό ρεύμα. Χιλιάδες Έλληνες μεταναστεύουν στο εξωτερικό προκειμένου να αναζητήσουν εργασία. Μεταναστεύουν και νέοι επιστήμονες (γιατροί, μηχανικοί, τεχνικοί υπολογιστών κτλ.), οι οποίοι σπούδασαν στην Ελλάδα αλλά λόγω ανεργίας προσφέρουν τις πολύτιμες και υψηλού επιπέδου υπηρεσίες τους όχι στη χώρα που τους σπούδασε αλλά σε άλλες χώρες. Η μετανάστευση αυτή είναι αιμορραγία πολύτιμου επιστημονικού δυναμικού. Αφαιρεί, επίσης, από τη χώρα νεαρό πληθυσμό επιτείνοντας ακόμη περισσότερο το δημογραφικό πρόβλημα. Αυτό το φαινόμενο λέγεται **«διαρροή εγκεφάλων»** (brain drain).

Επίσης, χιλιάδες Έλληνες στο παρελθόν έγιναν πρόσφυγες

Το άγαλμα της Ελευθερίας, Νέα Υόρκη

Υπάρχουν πολλά σύμβολα της μετανάστευσης. Αγάλματα, λιμάνια, πόλεις που υποδέχθηκαν και υποδέχονται μαζικά μετανάστες. Ένα από τα σύμβολα της μετανάστευσης διεθνώς είναι και το Άγαλμα της Ελευθερίας στη Νέα Υόρκη. Το τεράστιο άγαλμα υποδεχόταν τα εκατομμύρια των μεταναστών που έφταναν στις Η.Π.Α. Το Έλις Άιλαντ ήταν ο πρώτος σταθμός της άφιξής τους, πριν μπουν στην πόλη της Νέας Υόρκης.

Το άγαλμα ήταν δώρο που έκανε το 1886 η Γαλλία στις Η.Π.Α. ως σύμβολο της φιλίας των δύο χωρών.

Το άγαλμα είναι η Ελευθερία που κρατάει στο ένα χέρι έναν πυρσό και στο άλλο τους νόμους. Στη βάση του αγάλματος βρίσκεται η φράση «Δώστε μου τους φτωχούς, τους κουρασμένους σας, τις καταπιεσμένες μάζες που λαχταρούν για ελευθερία» (από ποίημα της Emma Lazarus).

Η βάση του αγάλματος φιλοξενεί, από το 1972, το Μουσείο Μετανάστευσης των Η.Π.Α.

Γιάννης Γαΐτης, *Σειρήνες – Οδυσσέας*, Εθνική Πινακοθήκη.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυξήθηκε ο αριθμός των προσφύγων. Το θέμα του τεράστιου αριθμού των προσφύγων απασχόλησε τότε τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.).

Το 1951 ψηφίστηκε η **Συνθήκη της Γενεύης για τους Πρόσφυγες** και δημιουργήθηκε η **Ύπατη Αρχομοστεία για τους Πρόσφυγες**. Στη Συνθήκη της Γενεύης, που έχει επικυρωθεί και από την Ελλάδα, δίνεται ο εξής ορισμός του πολιτικού πρόσφυγα: «*Πρόσφυγας είναι κάθε πρόσωπο που, λόγω δικαιολογημένου φόβου δίωξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων, βρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας είναι υπήκοος και δεν μπορεί ή, λόγω φόβου, δεν επιθυμεί να απολαμβάνει της προστασίας της χώρας αυτής*».

Σήμερα, ο έλεγχος και η μετακίνηση μεταναστών και προσφύγων, σε ορισμένες χώρες, ρυθμίζονται από τη **Συμφωνία του Σένγκεν**, η οποία υπεγράφη το 1985. Στόχος της ήταν η σταδιακή κατάργηση των ελέγχων στα σύνορα, η προοδευτική καθιέρωση της ελεύθερης κυκλοφορίας για τους υπηκόους των κρατών που υπέγραψαν την συμφωνία, η συνεργασία αστυνομικών και δικαστικών αρχών.

εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής (1922), του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949), της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο (1974).

Στη σύγχρονη ιστορία του 20ού αιώνα διακρίνουμε **δύο μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα**. Αναλυτικότερα:

α) Στις αρχές του 20ού αιώνα και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η αμερικάνικη ήπειρος είναι ο κύριος μεταναστευτικός προορισμός πολλών Ευρωπαίων. Το ρεύμα αυτό ανακόπηκε λόγω της οικονομικής κρίσης του 1929 που έπληξε και τις Η.Π.Α.

β) Το δεύτερο κύμα εμφανίζεται στην Ευρώπη, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου χώρες όπως η τότε Δυτική Γερμανία, η Σουηδία, το Βέλγιο γίνονται πόλος έλξης μεταναστών. Επίσης, αναζωπυρώθηκε η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α, τον Καναδά, την Αυστραλία αλλά και προς χώρες της Λατινικής Αμερικής (Βραζιλία, Αργεντινή).

5.3.1 Κατηγορίες και αίτια μετανάστευσης

Η μετανάστευση, με κριτήριο τη **γεωγραφική μετακίνηση**, έχει κατηγοριοποιηθεί σε:

α) Εξωτερική. Είναι η μετανάστευση ατόμων ή ομάδων σε άλλη χώρα. Κάποιος από την Αλβανία που μεταναστεύει στην Ελλάδα ή κάποιος από την Ελλάδα που μεταναστεύει στον Καναδά. **Χώρα προέλευσης** λέγεται η χώρα από την οποία μεταναστεύει κάποιος. **Χώρα υποδοχής** λέγεται η χώρα προς την οποία μεταναστεύει κάποιος.

β) Εσωτερική. Είναι η μετανάστευση από μια περιοχή της χώρας σε άλλη. Η χώρα μας έζησε το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης με τη μορφή της αστυφιλίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Η Αθήνα είναι προϊόν εσωτερικής μετανάστευσης, κυρίως τη δεκαετία του 1960 και τη δεκαετία του 1970. Χιλιάδες άνθρωποι άφησαν τα χωριά τους και ήρθαν στην Αθήνα αναζητώντας εργασία και μια καλύτερη ζωή. Η συγκέντρωση ενός μεγάλου πληθυσμού στο Λεκανοπέδιο της Αττικής, με όλα τα περιβαλλοντικά προβλήματα που έχει προκαλέσει, είναι αποτέλεσμα της εσωτερικής μετανάστευσης.

Η εξωτερική μετανάστευση, με κριτήριο την ήπειρο, διακρίνεται σε:

α) Ηπειρωτική. Όταν η μετανάστευση γίνεται προς χώρες της ίδιας ηπείρου (π.χ. από την Ελλάδα προς τη Γερμανία).

β) Υπερπόντια. Όταν η μετανάστευση γίνεται προς χώρες άλλης ηπείρου (π.χ. από την Ελλάδα προς τις Η.Π.Α., την Αυστραλία κτλ.).

Υπάρχουν και άλλες κατηγορίες μετανάστευσης, οι οποίες διαμορφώνονται, όταν το μεταναστευτικό φαινόμενο εξετάζεται με διαφορετικά κριτήρια. Αναλυτικότερα έχουμε:

α) Με κριτήριο το αν είναι ηθελημένη η μετακίνηση ή αν είναι επιβεβλημένη λόγω κάποιων ιδιαίτερων και ακραίων γεγονότων,

διακρίνουμε ανάμεσα σε *εκούσια* και *αναγκαστική* μετανάστευση.

β) Με κριτήριο το χρονικό διάστημα που διαρκεί η μετακίνηση, διακρίνουμε ανάμεσα σε *μόνιμη* ή *προσωρινή*.

γ) Με κριτήριο το αν η μετακίνηση αφορά νέο και παρθένο τόπο εγκατάστασης ή ήδη κατοικημένο, διακρίνουμε την *πρωτογενή* από τη *δευτερογενή* μετανάστευση.

δ) Με κριτήριο τις αλλαγές και τις επιπτώσεις που η μετανάστευση φέρει στο συνολικό κοινωνικό οικοδόμημα (οικονομία, κοινωνικές δομές, θεσμοί κτλ.), διακρίνουμε ανάμεσα σε *συντηρητική* και *προοδευτική/καινοτόμα* μετανάστευση.

ε) Με κριτήριο το μέγεθος, η μετανάστευση μπορεί να διακριθεί σε *ατομική* ή *οικογενειακή*.

στ) Με κριτήριο την ύπαρξη ταξιδιωτικών και άλλων εγγράφων από τη χώρα προέλευσης, μπορεί να τεκμηριωθεί η διάκριση ανάμεσα σε «νόμιμη» ή «παράτυπη» μετανάστευση.

η) Με κριτήριο τον σκοπό της μετακίνησης, μπορεί να ταξινομηθεί σε διάφορες κατηγορίες, αν αυτές αφορούν εργασία, σπουδές, οικογενειακή συνένωση κτλ.

θ) Η *οικολογική* μετανάστευση είναι μια κατηγορία που απασχολεί, τα τελευταία χρόνια, την ανθρωπότητα. Οφείλεται σε περιβαλλοντικούς λόγους, όπως η ξηρασία, η έλλειψη νερού, κτλ. Αν δεν αντιμετωπιστεί άμεσα και αποτελεσματικά το οικολογικό πρόβλημα, οι μετανάστες εξαιτίας της ξηρασίας και της έλλειψης νερού θα πληθαίνουν. Μεγάλες περιοχές του πλανήτη θα «ερημοποιούνται», ενώ είναι πολύ πιθανόν να ξεσπάσουν και πόλεμοι ανάμεσα σε χώρες για τον έλεγχο του νερού.

Στις συζητήσεις σχετικά με τη μετανάστευση και τις μετακινήσεις πληθυσμών, χρησιμοποιούνται και οι όροι *παλιννόστηση* ή *επαναπατριsmός*. Οι όροι αναφέρονται στην επιστροφή μεταναστών στη χώρα προέλευσής τους ή ομοεθνών, που οι πρόγονοί τους έφυγαν στο παρελθόν από τον τόπο τους, στη χώρα καταγωγής τους.

Η μετανάστευση είναι ένα σύνθετο φαινόμενο. Γι' αυτό και τα αίτια της είναι πολλά. Ανάμεσα στα αίτια είναι:

- **Το φυσικό περιβάλλον και η γεωγραφική θέση μιας περιοχής** προκαλούν και διευκολύνουν τη μετανάστευση. Άγονες και άνυδρες περιοχές είναι, συνήθως, αυτές που εγκαταλείπονται από σημαντικό τμήμα των κατοίκων τους, οι οποίοι αναζητούν άλλου εργασία και καλύτερη ποιότητα ζωής.
- **Η αναζήτηση εργασίας.** Οι οικονομικοί μετανάστες αναζητούν εργασία με υψηλότερες αποδοχές και καλύτερους όρους ζωής σε άλλες χώρες. Χώρες όπου οι μισθοί είναι χαμηλοί οδηγούν ένα ζωντανό τμήμα του εργατικού τους δυναμικού σε αναζήτηση εργασίας σε άλλες χώρες όπου οι μισθοί είναι υψηλότεροι. Εκτός από τους χαμηλούς μισθούς, υπάρχει ένα πλέγμα προβλημάτων που υποβαθμίζει τη ζωή και αναγκάζει σε μετανάστευση: χαμηλή βιομηχανική και εμπορική ανάπτυξη, ανεργία, υποαπα-

Γιώργος Σικελιώτης, *Εργάτες*, Εθνική Πινακοθήκη.

Για τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών, όπως υπήρξαν το 19ο αιώνα οι χώρες της αμερικάνικης ηπείρου και η Αυστραλία και τον 20ό η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία, το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της δομής των κοινωνιών τους και βασικός ρυθμιστής της σημερινής τους εικόνας και οργάνωσης.

Για τον μεσογειακό ευρωπαϊκό νότο, η μετανάστευση αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της δομής των κοινωνιών. Αλλά για αντίστροφους λόγους. Οι νότιες κοινωνίες τροφοδότησαν για δύο περίπου αιώνες με το ανθρώπινο δυναμικό τους την αγορά εργασίας, την οικονομία και τον κοινωνικό ιστό των βόρειων κοινωνιών της Ευρώπης, μέχρι τη στιγμή που η συμμετοχή τους στο χάρτη των παγκόσμιων μετακινήσεων άλλαξε τα δεδομένα. Πρώτη η Ιταλία, ακολούθησε η Ισπανία και λίγο αργότερα η Ελλάδα και η Πορτογαλία, οι κοινωνίες του μεσογειακού νότου έγιναν πυρήνες μεταναστευτικών ρευμάτων εισροής από το σύνολο του λιγότερο οικονομικά ανεπτυγμένου κόσμου. Η Ελλάδα εδώ και μια δεκαετία συνθέτει το ένα δέκατο του πληθυσμού της, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, μέσα από τα μεταναστευτικά ρεύματα που εγκαθίστανται στη χώρα».

(Χ. Μπαγκαβός – Δ. Παπαδοπούλου, επιμ., *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006).

Γιώργος Σικελιώτης, *Εργάτες*, Εθνική Πινακοθήκη.

«Η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο εγγενές της ανθρώπινης εξέλιξης – της κοινωνίας, της οικονομίας, της πολιτικής, του πολιτισμού. Οι μετανάστες προκαλούν παραδοσιακά την εχθρότητα των γηγενών που τους κατηγορούν ότι τους παίρνουν τις δουλειές και ότι τους υποβαθμίζουν τον πολιτισμό. Οι κοινωνίες επιχειρούν να ρυθμίσουν τις μεταναστευτικές ροές με διάφορους τρόπους – αυστηρούς περιορισμούς, ελεγχόμενες εισόδους, πρακτικές εκμετάλλευσης, πολιτικές κοινωνικής ενσωμάτωσης, κτλ. – ανάλογα με την κοινωνική, οικονομική και διοικητική τους οργάνωση, τα κοινωνικά πρότυπα και τις πολιτιστικές τους καταβολές.

Ως μεταναστευτική πολιτική νοούνται τα θεσμοθετημένα μέτρα, αλλά και οι άτυπες πρακτικές που στοχεύουν στην πολύπλευρη αντιμετώπιση των ζητημάτων που αναδύονται και των αναγκών που δημιουργούνται από το κείμενο φαινόμενο της μετανάστευσης στην κατεύθυνση της κοινωνικής συνοχής. Ζητήματα που αφορούν τόσο στους μετανάστες και τις οικογένειες τους όσο και στις αναταράξεις στη χώρα υποδοχής, καθώς και στη μεταξύ των δύο αυτονόητη αλληλεπίδραση. Η διασφάλιση των δικαιωμάτων των μεταναστών, όπως απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη, και οι πολιτικές καταπολέμησης της ξενοφοβίας είναι ένα παράδειγμα. Η ανάδειξη του ρόλου των εργαζόμενων μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά και της συμβολής των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών στην κοινωνική τους ευημερία είναι ένα άλλο».

(Χ. Μπαγκαβός – Δ. Παπαδοπούλου, ό.π.).

σχόληση, μαύρη εργασία, φτώχεια και ανέχεια, έλλειψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και κοινωνικής ασφάλισης, κακό εκπαιδευτικό σύστημα.

Εργασία, επίσης, αναζητά και τμήμα του επιστημονικού δυναμικού μιας χώρας με υψηλή ανεργία στον τομέα του, σε άλλες χώρες. Τέτοιου είδους μετανάστευση γνωρίζει η ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια.

- **Η μετακίνηση για καλύτερη ζωή.** Χώρες που δεν έχουν αποκέντρωση χαρακτηρίζονται από συγκέντρωση του πληθυσμού της πόλης και εγκατάλειψη των χωριών και της υπαίθρου. Πανεπιστήμια, βιβλιοθήκες, κινηματογράφοι, θέατρα, νοσοκομεία, όλα αυτά που δημιουργούν τους όρους για ποιοτική ζωή και δίνουν ευκαιρίες στον άνθρωπο για ανέλιξη συγκεντρώνονται σε μερικές μεγάλες πόλεις. Έτσι, οι νέοι κυρίως άνθρωποι που έχουν μείνει στα χωριά μεταναστεύουν και αυτοί προς τις πόλεις αναζητώντας μια καλύτερη ζωή. Αντίδοτο σε αυτό το είδος μετανάστευσης είναι η περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας, η αποκατάσταση των ανισοτήτων ανάμεσα στις διάφορες περιοχές.
- **Οι φυσικές καταστροφές.** Πλημμύρες, ξηρασία, θεομηνίες, κτλ. είναι βασικοί λόγοι που προκαλούν μετακίνηση των πληθυσμών.
- **Οι πόλεμοι, οι συρράξεις και οι εχθροπραξίες.** Σε περιοχές που ξεσπούν πολεμικές συρράξεις και γίνονται εχθροπραξίες (π.χ. εμφύλιοι πόλεμοι, βίαιες πολιτικές ανατροπές) προκαλούνται μεταναστευτικά ρεύματα από ανθρώπους που προσπαθούν να φύγουν μακριά από τις εμπόλεμες ζώνες προκειμένου να σώσουν τη ζωή τους και τη ζωή των παιδιών τους.
- **Οικογενειακοί λόγοι.** Οικογένειες που ζουν σε διαφορετικές χώρες ή περιοχές ενώνονται. Για παράδειγμα, γονείς που ζουν στο χωριό και θέλουν να ζήσουν κοντά στα παιδιά τους, τα οποία κατοικούν στην πόλη, μεταναστεύουν στην πόλη.
- **Λόγοι εξερεύνησης και «τυχοδιωκτισμού».** Υπάρχει και ένας αριθμός μεταναστών που μπήκαν στην «περιπέτεια» της μετανάστευσης επιθυμώντας να γνωρίσουν νέες περιοχές και ανθρώπους, να δοκιμάσουν την τύχη τους σε κάτι νέο και διαφορετικό από αυτό που ζούσαν στη χώρα τους.

5.3.2 Κοινωνικές-οικονομικές-πολιτικές συνέπειες

Όταν η μετανάστευση λύνει προβλήματα στη χώρα προέλευσης και στη χώρα υποδοχής, τότε γίνεται «αρμονικά» και με τα λιγότερα δυνατά προβλήματα. Για παράδειγμα, η χώρα Α έχει άνεργους και η χώρα Β προσφέρει θέσεις εργασίας. Σχηματικά, η μια «καλύπτει» τα κενά της άλλης.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτό ήταν περίπου το μοντέλο λειτουργίας της μετανάστευσης από τις λιγότερο αναπτυγμένες προς τις ανεπτυγμένες χώρες. Η «σχεδιασμένη μετανάστευση», για παράδειγμα, που είχε εφαρμόσει η Δυτική Γερμανία λειτουρ-

γούσε με βάση «πρόσκληση» συγκεκριμένου αριθμού μεταναστών από χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα, Ιταλία) για εργασία σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας. Αυτό το μοντέλο μείωνε τις τριβές μεταναστών και ημεδαπού πληθυσμού και απέτρεπε το φαινόμενο να χρησιμοποιηθεί ο μετανάστης ως φθηνότερη εργατική δύναμη.

Σήμερα, η μετανάστευση δεν γίνεται σχεδιασμένα. Μεγάλα μεταναστευτικά κύματα έρχονται από τις υπανάπτυκτες στις αναπτυγμένες χώρες, εξαιτίας της καταστροφής του περιβάλλοντος στις χώρες τους, των πολέμων, της φτώχειας και της αναζήτησης καλύτερης ζωής. Η μαζικότητα και ο μη σχεδιασμένος χαρακτήρας της μετανάστευσης έχει συνέπειες και για τους μετανάστες αλλά και για τον ημεδαπό πληθυσμό. Οι συνέπειες αυτές γίνονται εντονότερες όταν στη χώρα υποδοχής υπάρχει οικονομική κρίση, υψηλή ανεργία, συρρίκνωση των θεσμών του κράτους πρόνοιας και πολιτική υπανάπτυξη. Πιο αναλυτικά:

α) Κερδίζουν έδαφος οι απόψεις ότι για την ανεργία ευθύνονται αποκλειστικά οι μετανάστες. Η ανεργία οφείλεται στην έλλειψη επενδύσεων, στην αποδιάρθρωση του παραγωγικού ιστού της χώρας (βιοτεχνίες και βιομηχανίες που κλείνουν), στην κακή οικονομική πολιτική. Δεν προκαλούν οι μετανάστες την ανεργία. Άλλωστε, οι μετανάστες εργάζονται κυρίως σε εργασίες που δεν τις επιθυμεί το ημεδαπό εργατικό δυναμικό (φροντίδα γερόντων, αρρώστων, αποκλειστική νοσηλεία στο νοσοκομείο, βαριές αγροτικές εργασίες, οικοδομή, κτηνοτροφικές εργασίες κτλ.).

β) Η μετανάστευση μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικό ντάμπινγκ. Ο όρος «ντάμπινγκ» προέρχεται από την αγγλική γλώσσα. Ντάμπινγκ (dumping) σημαίνει πώληση προϊόντων σε τιμή χαμηλότερη από τους ανταγωνιστές. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι μετανάστες δέχονται να εργαστούν με χαμηλότερες αποδοχές και χωρίς ασφαλιστικές εισφορές. Αυτό ρευστοποιεί τα δικαιώματα του ημεδαπού εργατικού δυναμικού και ρίχνει το ύψος των ημερομισθίων. Όμως, το κοινωνικό ντάμπινγκ δεν είναι σωστό να συνδέεται αποκλειστικά με τους μετανάστες. Σε συνθήκες κρίσεις, τμήματα του ημεδαπού εργατικού δυναμικού υιοθετούν επίσης τέτοια πρακτική.

γ) Ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα των μεταναστών. Αν δεν υπάρχει μέριμνα στον τομέα των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των μεταναστών, η μετανάστευση θα είναι μια διαδικασία που θα δημιουργεί οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα τόσο στους μετανάστες όσο και στους ημεδαπούς. Οι μετανάστες και τα παιδιά τους πρέπει να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, να έχουν ίσες ευκαιρίες στη μόρφωση κτλ.

Παναγιώτης Τέτσης, *Υδρα, Θάλασσα*, 1995, Εθνική Πινακοθήκη.

Στις χώρες προέλευσης η μετανάστευση εκτονώνει σημαντικά το πρόβλημα της ανεργίας. Όμως, είναι απώλεια παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες αντί να αξιοποιηθούν στην εγχώρια παραγωγή «πωλούνται» σε φθηνές τιμές σε άλλες χώρες. Τα εμβάσματα των μεταναστών προς την πατρίδα τους, ακόμη και αν φαινομενικά ενισχύουν βραχυπρόθεσμα το εθνικό εισόδημα, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να υπερβούν τον εθνικό πλούτο που θα μπορούσε να είχε παραχθεί μακροπρόθεσμα και στρατηγικά αν όλοι οι μετακινούμενοι πληθυσμοί εργάζονταν και προσέφεραν τις υπηρεσίες στην πατρίδα τους.

Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες

Α΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:**

- Το ηλεκτρονικό εμπόριο απαιτεί τη φυσική παρουσία των συναλλασσόμενων μερών.
- Η πολιτική ανάπτυξη μιας χώρας εμποδίζει τη διαφθορά.
- Οι πελατειακές σχέσεις ευνοούν την ανάπτυξη της διαφθοράς.
- Μετανάστης και πρόσφυγας είναι συνώνυμα.
- Δεν μπορεί να υπάρξει ένας κόσμος χωρίς μετανάστευση.

1β. Η μετανάστευση οφείλεται (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. στην έλλειψη εργασίας στη χώρα προέλευσης του μετανάστη.
- β. στη φτώχεια στη χώρα προέλευσης του μετανάστη.
- γ. σε μειωμένες ευκαιρίες για καλύτερη ποιότητα ζωής στη χώρα προέλευσης του μετανάστη.
- δ. Όλα τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.**Α΄ ΣΤΗΛΗ**

1. ηλεκτρονικό εμπόριο
2. μετανάστευση
3. πρόσφυγας
4. μετανάστης
5. ανομία

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ διαφθορά
- ___ άσυλο
- ___ διαδίκτυο
- ___ μετακίνηση ανθρώπων
- ___ άδεια παραμονής

Β΄ ΟΜΑΔΑ**1α. Ποιο είναι το περιεχόμενο του όρου ανομία;****1β. Ποιες είναι οι αιτίες της μετανάστευσης;****2α. Για ποιους λόγους το ηλεκτρονικό εμπόριο διαμορφώνει μια τεράστια δυναμική στο πεδίο των συναλλαγών;****2β. Τι είναι η κοινωνία των πολιτών;****Επιπλέον:**

- Να συζητήσετε τα χαρακτηριστικά της μεταβιομηχανικής κοινωνίας σύμφωνα με τον Ντάνιελ Μπελ.
- Να αναζητήσετε πληροφορίες για τον Μιχάλη Δερτούζο και να συζητήσετε τις απόψεις του για τον κόσμο που θα δημιουργήσει η πληροφορική.
- Πώς η πολιτική υπανάπτυξη συνδέεται με τη διαφθορά;

Α΄ ΟΜΑΔΑ

1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:

- Η διαφθορά είναι ενάντια στο δημόσιο συμφέρον.
- Ανομία είναι η αποσύνδεση των ατομικών στόχων από τα κοινωνικά αποδεκτά μέσα.
- Δημοκρατία σημαίνει ελευθερία, συμμετοχή και ευθύνη.
- Στη μεταβιομηχανική κοινωνία αυξάνεται η ανειδίκευτη εργασία.
- Η μετανάστευση ευθύνεται για την αύξηση της ανεργίας.

1β. Το ηλεκτρονικό εμπόριο (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. διευκολύνει τις συναλλαγές.
- β. ενισχύει την ανάπτυξη των επιχειρήσεων.
- γ. εξοικονομεί χρόνο για τους καταναλωτές.
- δ. Όλα τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α΄ στήλης με τις έννοιες της Β΄ στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α΄ στήλης στο κενό της Β΄ στήλης.

Α΄ ΣΤΗΛΗ

1. ηλεκτρονικό εμπόριο
2. μεταβιομηχανική κοινωνία
3. διαφθορά
4. εξωτερική μετανάστευση
5. υπερπόντια μετανάστευση

Β΄ ΣΤΗΛΗ

- ___ μετανάστευση σε άλλη χώρα
- ___ ανομία
- ___ οι νέες τεχνολογίες θα είναι η αιχμή της οικονομίας
- ___ χωρίς φυσική επαφή των ανθρώπων
- ___ μετανάστευση σε άλλη ήπειρο

Β΄ ΟΜΑΔΑ

1α. Ποια είναι η διαφορά μετανάστη και πρόσφυγα;

1β. Τι σημαίνει ο όρος «διαρροή εγκεφάλων»;

2α. Ποιο είναι το περιεχόμενο του όρου «παλιννόστηση»;

2β. Τι σημαίνει «σχεδιασμένη μετανάστευση»;

Επιπλέον:

- Να συζητήσετε με ποιους τρόπους μπορεί η πολιτική ανάπτυξη να καταπολεμήσει τη διαφθορά.
- Να συζητήσετε στην τάξη φαινόμενα ανομίας της ελληνικής κοινωνίας.

Κώστας Μπαλάφας, *Το μάζεμα του αλατιού*, Αλυκές Καρυωτών Λευκάδας, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Βασική ορολογία

Αγορά: ο χώρος και τα μέσα, μέσω των οποίων γίνονται οι αγοραπωλησίες. Ανάλογα με το είδος της ανταλλαγής γίνεται λόγος για «αγορά εργασίας», «αγορά χρήματος», «αγορά εμπορευμάτων» κτλ.

Άμεση δημοκρατία: το πολίτευμα στο οποίο όλοι οι πολίτες άρχουν και άρχονται, όλοι συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας (νομοθετικής, εκτελεστικής, δικαστικής).

Αντιπραγματισμός: η ανταλλαγή πράγματος αντί πράγματος.

Αξία ανταλλακτική: η ποσοτική σχέση ενός εμπορεύματος με άλλα εμπορεύματα κατά την ανταλλαγή του.

Αξία χρήσης: η ιδιότητα ενός εμπορεύματος να ικανοποιεί σωματικές ή ψυχολογικές ανάγκες του καταναλωτή.

Αποικιοκρατία: η κτήση, η εκμετάλλευση και η εξάρτηση κάποιων χωρών από άλλες. Οι αναπτυσσόμενες χώρες της Ευρώπης είχαν αποικίες στην Αφρική και την Ασία, από τις οποίες έπαιρναν πρώτες ύλες και φθηνά εργατικά χέρια.

Γραφειοκρατία: σύστημα οργάνωσης με καταμερισμό εργασίας και ιεραρχική δομή. Περιλαμβάνει τη διεκπεραίωση υποθέσεων διοικητικού χαρακτήρα σε ένα ιεραρχικό σύστημα οργάνωσης και ελέγχου των διαδικασιών μέσω γραφείων.

Δευτερογενής τομέας: περιλαμβάνει τη μεταποίηση και επεξεργασία των πρώτων υλών και προϊόντων που παράγονται στον πρωτογενή τομέα (γεωργία, αλιεία, κτηνοτροφία, κυνήγι, εξόρυξη πρώτων υλών) και διακρίνεται σε χειροτεχνία, βιοτεχνία, βιομηχανία.

Δίκαιο θεϊκό: σύστημα κανόνων που εκπορεύεται από ένα ανώτερο πνευματικό ον, το οποίο ξεπερνά τη βούληση των ανθρώπων.

Δίκαιο φυσικό: σύστημα κανόνων που εδράζεται στην ουσία της ανθρώπινης φύσης και μιας αναλλοίωτης στον χρόνο λογικής, η οποία αναγνωρίζει απaráγραπτα φυσικά δικαιώματα.

Δούλοι: άνθρωποι που έχουν χάσει την ελευθερία τους και εργάζονται χωρίς αμοιβή για τον ιδιοκτήτη τους.

Δουλοπάροικοι: αγρότες που ήταν εξαρτημένοι από τη γη την οποία καλλιεργούσαν για λογαριασμό του φεουδάρχη-κατόχου αυτής της γης.

Εθνικό προϊόν: είναι η αξία όλων των αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται σε ένα έτος από συντελεστές παραγωγής που ανήκουν σε μόνιμους κάτοικους της χώρας, ανεξάρτητα από τον τόπο παραγωγής του. Το Εθνικό Προϊόν υπολογίζεται και ως εξής: Εθνικό Προϊόν = Εγχώριο Προϊόν + Εισόδημα από Εξωτερικό - Εισόδημα προς Εξωτερικό.

Επιστήμη: προέρχεται από το ρήμα «επίσταμαι» (γνωρίζω σε βάθος, γνωρίζω καλά) και περιλαμβάνει ένα σύστημα απόκτησης γνώσης με βάση μια συστηματική μεθοδολογία η οποία βασίζεται στην έρευνα, στην παρατήρηση, στην οργάνωση και στην ταξινόμηση της παραγόμενης με αυτόν τον τρόπο γνώσης.

Εποικοδόμημα: ονομάζεται και υπερδομή και, σύμφωνα με τον μαρξισμό, αφορά την αντανάκλαση της οικονομικής βάσης περιλαμβάνοντας εξω-οικονομικά στοιχεία και θεσμούς όπως το δίκαιο, η ιδεολογία, η κουλτούρα, τα οποία αντιστοιχούν στην οικονομική βάση.

Θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα: το θεμελιώδες πρόβλημα της πολιτικής είναι το ερώτημα: περισσότερο ισότητα (δικαιοσύνη) ή περισσότερη αποτελεσματικότητα;

Ιμπεριαλισμός: αφορά την πολιτική του επεκτατισμού που ένα ισχυρότερο κράτος ή έθνος εφαρ-

μόζει προκειμένου να ελέγξει ή να κυριαρχήσει έναντι άλλων εθνών ή κρατών με στόχο τη δημιουργία μιας αυτοκρατορίας ή ενός συσχετισμού οικονομικής και πολιτικής δύναμης υπέρ αυτού. Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις πολιτικές και στρατηγικές ελέγχου και κυριαρχίας των ισχυρότερων σε οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό, στρατιωτικό επίπεδο.

Καινοτομία: η επινόηση και εφαρμογή νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής και μεθόδων επιχειρηματικότητας. Η εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία, οι νέες μορφές εμπορίου (για παράδειγμα το ηλεκτρονικό εμπόριο) αποτελούν μορφές καινοτομίας. Οι επιχειρήσεις που καινοτομούν αποκτούν συγκριτικό πλεονέκτημα στον ανταγωνισμό τους με τις άλλες επιχειρήσεις.

Καπιταλισμός: είναι το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, στη συσσώρευση και επένδυση του κεφαλαίου με βασικό κίνητρο τη μεγιστοποίηση του ατομικού κέρδους. Στον καπιταλισμό κυριαρχεί ο νόμος της ελεύθερης αγοράς (διακίνηση εμπορευμάτων, υπηρεσιών, κεφαλαίων, προσώπων) παρόλο που το κράτος μπορεί να παρεμβαίνει σε επιμέρους τομείς της οικονομίας ή να είναι ο συλλογικός ιδιοκτήτης πλουτοπαραγωγικών πηγών.

Καταμερισμός εργασίας: κατανομή εργασίας σε περισσότερα πρόσωπα. Η κατανομή αρμοδιοτήτων για επιμέρους στάδια της παραγωγής σε διαφορετικά πρόσωπα με αποτέλεσμα την περισσότερη και καλύτερη παραγωγή.

Κέρδος: υπάρχουν πολλοί ορισμοί ανάλογα με τις θεωρίες και τις οπτικές των οικονομολόγων. Σύμφωνα με τη λογιστική, το κέρδος προκύπτει από τη διαφορά ανάμεσα στα έσοδα που αποφέρει μια οικονομική δραστηριότητα και του κόστους παραγωγής της.

Κοινοκτημοσύνη: η από κοινού ιδιοκτησία και χρήση των υλικών αγαθών στο πλαίσιο μιας οικογένειας, κοινότητας ή ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου

Κοινωνικό σύστημα: σύνολο από κοινωνικούς θεσμούς, δομές, κανόνες και λειτουργίες που αλληλεξαρτώνται συνδιαμορφώνοντας τους όρους και τις συνθήκες κοινωνικής συνύπαρξης των ατόμων.

Κρατικός παρεμβατισμός: η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Σκοπός του κρατικού παρεμβατισμού είναι ο περιορισμός των ανεπιθύμητων καταστάσεων που προξενεί η λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς, και κατ' επέκταση η επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων.

Κύριο οικονομικό πρόβλημα: πώς, με περιορισμένους πόρους, θα ικανοποιηθούν οι απεριόριστες ανάγκες; Από αυτό απορρέουν και τα άλλα οικονομικά προβλήματα.

Λατιφούντιο: η μεγάλη γαιοκτησία στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η λέξη είναι λατινική (latifundium από τα latus = εκτεταμένος + fundus = κτήμα).

Μερκαντιλισμός: οικονομική θεωρία η οποία υποστηρίζει πως η ευημερία μιας χώρας εξαρτάται από τις αρχές που διέπουν το σύστημα του εμπορίου (θετικό εμπορικό ισοζύγιο) και ότι μόνο μέσω παρεμβάσεων και ρυθμίσεων οικονομικού εθνικιστικού χαρακτήρα θα επιτευχθεί πλούτος, ο οποίος κατά κανόνα ταυτίζεται με το χρήμα.

Μέσα παραγωγής: στη μαρξιστική σκέψη τα μέσα παραγωγής αναφέρονται σε όλα τα μέσα με τα οποία μια κοινωνία παράγει τα προϊόντα της περιλαμβάνοντας τις πρώτες ύλες από τη γη, τα εργαλεία, τα μηχανήματα, τις υποδομές, τις μεθόδους παραγωγής. Ο τρόπος και οι σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής καθορίζουν τη φύση και τον χαρακτήρα ολόκληρης της κοινωνίας.

Μηχανική αλληλεγγύη: όρος που ανήκει στον Εμίλ Ντυρκέμ και αποδίδει το νόημα της κοινωνικής συνοχής όπως αυτό διαμορφωνόταν στις παραδοσιακές και αδιαφοροποίητες κοινωνίες οι οποίες βασίζονταν στο συλλογικό πνεύμα, στην παράδοση, στις θρησκευτικές τελετές, στην ενότητα και στους δεσμούς της κοινότητας.

Μονοπώλιο: ο όρος περιγράφει μια κατάσταση όπου μια επιχείρηση έχει την αποκλειστική δικαιοδοσία για την άσκηση όλων των δραστηριοτήτων οι οποίες σχετίζονται με συγκεκριμένα αγαθά ή υπηρεσίες.

Νόμος: θεσμοθετημένος γραπτός κανόνας δικαίου που ρυθμίζει υποχρεωτικά τις σχέσεις των πολιτών με την πολιτική εξουσία και το κράτος, καθώς και τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους για σημαντικά ζητήματα που αφορούν τη κοινή ζωή.

Συντελεστές παραγωγής: αυτοί που παράγουν πλούτο σε μια οικονομία. Αυτοί είναι **το έδαφος** (φυσικοί πόροι), **το κεφάλαιο** (μηχανήματα, κτήρια κτλ.) και **η εργατική δύναμη**.

Οικονομία: ο όρος αφορά το σύνολο των ενεργειών, των τεχνικών και των πρακτικών που διαπλέκονται στην παραγωγή, τη διανομή και την κατανάλωση των προϊόντων ή την παροχή υπηρεσιών σε ένα κοινωνικό σύνολο.

Οικονομικό σύστημα: το σύνολο των θεσμών και των συνειδητών ενεργειών των μελών μιας κοινωνίας προκειμένου να παράξουν, να διανείμουν, να ανταλλάξουν και να καταναλώσουν τα προϊόντα που τους είναι απαραίτητα.

Οίκος: ομάδα ανθρώπων που ζουν μαζί. Περιλαμβάνει τα πρόσωπα τα οποία συναποτελούν έναν οικογενειακό πυρήνα. Σε πολλές περιπτώσεις στον οίκο συμπεριλαμβάνουμε και την κοινή περιουσία.

Ολιγοπώλιο: μορφή αγοράς όπου λίγες επιχειρήσεις ελέγχουν την παραγωγή και προσφορά ενός προϊόντος στην αγορά, με αποτέλεσμα να μη μπορούν άλλες επιχειρήσεις να εισχωρήσουν εύκολα στη συγκεκριμένη αγορά.

Οργανική αλληλεγγύη: όρος που ανήκει στον Εμίλ Ντυρκέμ και αποδίδει το νόημα της κοινωνικής συνοχής όπως αυτό διαμορφώνεται στις πολυπρόσωπες και σύνθετες κοινωνίες με αναπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας. Οι σχέσεις των ατόμων διακρίνονται από την ετερογένεια και την έντονη διαφοροποίηση.

Παραγωγή: η διαδικασία μέσω της οποίας οι άνθρωποι μετασχηματίζουν τους παραγωγικούς συντελεστές σε χρήσιμα αγαθά, προϊόντα και υπηρεσίες.

Παραγωγικές δυνάμεις: τα μέσα παραγωγής μιας κοινωνίας και οι δυνατότητες που τα μέσα αυτά παρέχουν στα κοινωνικά υποκείμενα.

Παρατήρηση: ερευνητική μέθοδος και τεχνική μέσω της οποίας καταγράφουμε και μελετάμε συστηματικά μια πραγματικότητα ή ένα φαινόμενο με σκοπό την εξαγωγή λογικών συμπερασμάτων τα οποία είτε να επαληθεύονται είτε να διαψεύδονται.

Πείραμα: ερευνητική μέθοδος μέσω της οποίας επιχειρούμε στην πράξη να δοκιμάσουμε την εφαρμογή μιας θεωρίας ή γενικότερα μιας υπόθεσης εργασίας την οποία έχουμε στο μυαλό μας σε θεωρητικό επίπεδο. Ο σκοπός του πειράματος είναι η επαλήθευση ή και η διάψευση μιας θεωρίας, με σκοπό την εξαγωγή λογικών συμπερασμάτων και συσχετίσεων.

Πλήρης ανταγωνισμός: όταν σε μία αγορά για κάθε προϊόν υπάρχουν πολλοί πωλητές (προσφορά) και αγοραστές (ζήτηση) οι οποίοι λειτουργούν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον, χωρίς να υπάρχουν εμπόδια και φραγμοί στην προσφορά και τη ζήτηση παρά μόνο η ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα των συμμετεχόντων. Στον πλήρη ανταγωνισμό η τιμή του προϊόντος θεωρείται δεδομένη (αφού δεν επηρεάζεται από μία ή περιορισμένο αριθμό επιχειρήσεων) και υπάρχει απόλυτη ελευθερία εισόδου νέων επιχειρήσεων στην αγορά.

Πολιτική απάθεια: η αδιαφορία για την πολιτική. Μερικές φορές δεν είναι αδιαφορία για την πολιτική αλλά συνειδητή επιλογή μη συμμετοχής στα κοινά.

Πολιτική: έννοια η οποία είναι σύμφυτη με το φαινόμενο της εξουσίας περιλαμβάνοντας το σύνολο των πρακτικών, των μεθόδων και των διαδικασιών που ακολουθούνται προκειμένου οι κοινωνίες να οργανώσουν τον τρόπο διοίκησης και χρηστής συνύπαρξης των μελών τους. Όρος με πολλές εκδοχές και εκφάνσεις, επειδή αναφέρεται σε μια μεγάλη γκάμα δραστηριοτήτων και πεδίων κοινωνικής έκφρασης. Για τον λόγο αυτό, έχουμε τους όρους: οικονομική πολιτική, εκπαιδευτική πολιτική, εξωτερική πολιτική, πολιτιστική πολιτική κ.ό.κ.

Πολιτικό σύστημα: είναι η συστηματική οργάνωση θεσμών, πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που διαμορφώνουν την πολιτική βούληση της πολιτείας.

Πολιτικοποίηση: η διαδικασία εκμάθησης, διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης και συμμετοχής του πολίτη στα κοινά.

Πολιτική οικονομία: κοινωνική επιστήμη που μελετά τα οικονομικά φαινόμενα και ειδικότερα το τι θα παραχθεί, με ποιο τρόπο, πώς και με ποιο τρόπο θα αναπτυχθεί η οικονομία.

Πουριτανική ηθική: όρος που συνδέθηκε με την τυφλή πίστη στο θρησκευτικό καθήκον και την εγκράτεια, με στόχο την αυτοσυγκράτηση των ατόμων από τις καθημερινές απολαύσεις, την προσήλωση στην εργασία και την εγκόσμια ασκητική.

Προλεταριάτο: όρος με κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενο, που χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει την τάξη των εργατών οι οποίοι, ως μισθωτοί και εξαρτημένοι από τους αστούς-εργοδότες, πωλούν την εργατική τους δύναμη προκειμένου να αποκομίσουν ως εισόδημα τον μισθό τους που είναι και το μόνο μέσο επιβίωσης και αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης.

Πρωτογενής τομέας: ο τομέας παραγωγής που περιλαμβάνει τη γεωργία, την αλιεία, την κτηνοτροφία, το κυνήγι, καθώς και την εξόρυξη –χωρίς επεξεργασία– πρώτων υλών από το φυσικό περιβάλλον.

Σοσιαλισμός: το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα το οποίο αναγνωρίζει τη συλλογική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, τη δημιουργία συλλογικών διαδικασιών παραγωγής, διανομής και κατανομής του κοινωνικού προϊόντος με στόχο όχι την ικανοποίηση του ατομικού συμφέροντος και κέρδους αλλά την εξυπηρέτηση του κοινωνικού συνόλου.

Τριτογενής τομέας: ο τομέας παραγωγής που περιλαμβάνει την παροχή υπηρεσιών, το εμπόριο, τη διαμεσολάβηση και τις ειδικές υπηρεσίες στην υγεία, την παιδεία, τις ασφάλειες, τα ελεύθερα επαγγέλματα, τις τράπεζες κτλ.

Υπεραξία: σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση είναι η διαφορά ανάμεσα στην αξία που προκύπτει από την παραγωγικότητα της εργασίας και την αμοιβή της εργατικής δύναμης η οποία συντηρεί την αναπαραγωγή της. Πρόκειται για μέρος της αξίας το οποίο δεν καρπύεται ο εργαζόμενος και άμεσος παραγωγός αλλά ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής (κεφαλαιοκράτης).

Φεουδαρχία: κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα το οποίο ευδοκίμησε στη Δυτική Ευρώπη τον Μεσαίωνα και βασίστηκε στα φέουδα, την αγγαρεία, την εξάρτηση των δουλοπαροίκων από τη γη, το καθεστώς της μεγάλης ιδιοκτησίας στη γη, τη συντεχνιακή βιοτεχνική παραγωγή.

Φυσιοκράτες: ομάδα φιλοσόφων, στοχαστών και οικονομολόγων του 18ου αιώνα που υποστήριζε την αρχή του φυσικού δικαίου στην οικονομία. Πίστευαν πως ο πλούτος προερχόταν κατά κανόνα από τη γεωργία και πως θα έπρεπε, σε αντίθεση με τους μερκαντιλιστές, να εφαρμοστεί ο φυσικός νόμος στην οικονομική ζωή.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντόρνο, Τ. – Χορκχάιμερ, Μ. (1986) *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφρ. Ζήσης Ζαρίκας. Αθήνα: Ύψιλον.
- Αριστοτέλης (χ.χ.) *Πολιτικά* (μτφρ. Π. Λεκατσάς). Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Aronowitz, S. – DiFazio, W. (1995) *The Jobless Future: Sci-Tech and the Dogma of Work*. University of Minnesota Press.
- Berend, I.T. (2009) *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ού αιώνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Dahrendorf, R. (1957) *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press.
- Durkheim, E. (1964) *The Division of Labour in Society*. Free Press.
- Gathorne-Hardy, J. (1977) *The Public School Phenomenon*. Penguin Books.
- Giddens, A. (2002) *Κοινωνιολογία*, μτφρ. Δ. Τσαούσης. Αθήνα: Gutenberg.
- Giddens, A. (2009) *Sociology*. 6th edition. Cambridge: Polity Press.
- Heilbroner, R. (2000) *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκυ Λιγγρή. Αθήνα: Κριτική.
- Heywood, A. (2006) *Πολιτικές Ιδεολογίες*, μτφρ. Χαρίδημος Κουτρής. Θεσ/νίκη: Επίκεντρο.
- Mills, C.R. (1985) *Η κοινωνιολογική φαντασία*, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα - Σ. Τσακινιάς. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Parsons, T. (1951) *Toward a general theory of action*. Mass.: Harvard University Press.
- Ritzer, G. (2010) *Sociological Theory*. 8th edition. Mc Graw Hill.
- Rubin, I. I. (1994) *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος. Αθήνα: Κριτική.
- Βαν Γκογκ (1990) *Γράμματα στον αδελφό του Θεόδωρο*, μτφρ. Σπύρος Σκιαδαρέσης. Αθήνα: Γκοβόστης.
- Βασιλείου, Θ. – Σταματάκης, Ν. (1992) *Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καστοριάδης, Κ. (1986) *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Καστοριάδης, Κ. (2010) *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κρεμμυδάς, Β. (2001) *Νεότερη ιστορία. Ελληνική & Ευρωπαϊκή*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μακιαβέλι, Ν. (2006) *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης. Αθήνα: εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (2003) *Η γερμανική ιδεολογία* (τόμοι Α-Β), μτφρ. Γιάννης Κρητικός. Αθήνα: Gutenberg.
- Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (χ.χ.) *Διαλεκτά Έργα*. Αθήνα.
- Μεταξάς, Α-Ι. Δ. (1979) *Πολιτική Επιστήμη. Σύγχρονοι κλάδοι και περιεχόμενο*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Μουζέλης, Ν. (1978) *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μπαγκαβός, Χ. – Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) (2006) *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαμπύ, Ζ. (2010) *Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής οικονομίας*, μτφρ. Μ. Χρήστου - Β. Βεργωτής - Μπ. Γεωργούλας. Αθήνα: Στοχαστής.
- Ντυρκέμ, Ε. (1978) *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πουλαντζάς, Ν. (2001) *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσαούσης, Δ. (1983) *Η κοινωνία του ανθρώπου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσαούσης, Δ. (1984) *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσουκαλάς, Κ. (1992) *Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα: 1830-1922*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φίλιας, Β. (1978) *Κοινωνικά Συστήματα* (τόμοι Α-Β). Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χάμπερμαν, Λ. (1978) *Τα υλικά αγαθά του ανθρώπου*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Ηλεκτρονικές πηγές

www.wikipedia.org (εικόνες - φωτογραφικό υλικό)

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

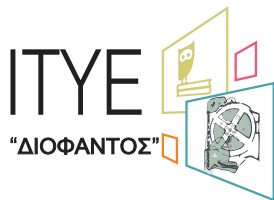
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Κωδικός Βιβλίου: 0-22-0225
ISBN 978-960-06-4888-1

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ

(01) 000000 0 22 0225 9